

Neerlandica Wratislaviensia XXXII

Zespół Wydawniczy przy Katedrze Filologii Niderlandzkiej im. Erasma z Rotterdamu, Wrocław (Polska) / Redactiecomité bij de Erasmus-Leerstool voor Nederlandse Filologie, Wrocław (Polen) / Editorial Board by the Erasmus Chair for Dutch Philology, Wrocław (Poland):

Kaat Buelens (redaktor językowy / taalredacteur / language editor; Uniwersytet Wrocławski), Bożena Czarnecka (Uniwersytet Wrocławski), Wilken Engelbrecht (Univerzita Palackého Olomouc / Katolicki Uniwersytet Lubelski), Siegfried Huigen (Uniwersytet Wrocławski), Irena Barbara Kalla (Uniwersytet Wrocławski), Jacek Karpiński (Uniwersytet Wrocławski), Stefan Kiedroń (Uniwersytet Wrocławski), Agata Kowalska-Szubert (Uniwersytet Wrocławski), Norbert Morciniec (Uniwersytet Wrocławski), Stanisław Prędota (Uniwersytet Wrocławski), Joanna Skubisz (sekretarz redakcji / redactiesecretaris / editorial secretary; Uniwersytet Wrocławski), Jan Urbaniak (przewodniczący, redaktor naczelny / voorzitter, hoofdredacteur / chair, editor-in-chief; Uniwersytet Wrocławski).

Rada Naukowa / Redactieraad / Scientific Board:

Cor van Bree (Universiteit Leiden, Nederland), C. Jac Conradie (Universiteit van Johannesburg, Zuid-Afrika), Anikó Daróczy (Károli Gáspár Református Egyetem, Boedapest, Hongarije), Gillis J. Dorleijn (Rijksuniversiteit Groningen, Nederland), Wilken Engelbrecht (Univerzita Palackého v Olomouci, Tsjechië / Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polen), Dirk De Geest (KU Leuven, België), Philippe Hilgsmann (Université Catholique de Louvain, België), Joop van der Horst (KU Leuven, België), Mary G. Kemperink (Rijksuniversiteit Groningen, Nederland), Jacques van Keymeulen (Universiteit Gent, België), Jan Konst (Freie Universität Berlin, Duitsland), Gheorghe Nicolaescu (Universitatea din București, Roemenië), Jan Noordegraaf (Vrije Universiteit Amsterdam, Nederland), Jelica Novaković-Lopušina (Univerzitet u Beogradu, Serwië), Dieter Stellmacher (Georg-August-Universität, Göttingen, Duitsland), Siegfried Theissen (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Gent, België), Herbert van Uffelen (Universität Wien, Oostenrijk), Bart Vervaeck (Universiteit Gent, België), Roland Willemyns (Vrije Universiteit Brussel, België).

Lista recenzentów / Lijst van recensenten / List of reviewers:

Hans Beelen (Universität Oldenburg, Duitsland), Ludovic Beheydt (Université Catholique de Louvain, België), Jacqueline Bel (Vrije Universiteit Amsterdam, Nederland), William van Belle (KU Leuven, België), Hans Blom (Universiteit van Amsterdam/NIOD, Nederland), Benjamin Bossaert (Univerzita Komenského v Bratislave, Slowakije), Hans Brandhorst (Universiteit Leiden, Nederland), Elke Brems (KU Leuven, België), Johanna Bundschuh-van Duikerer (Freie Universität Berlin, Duitsland), Adam Bžoch (Slovenská Akadémia Vied Bratislava, Slowakije), Jan van Coillie (KU Leuven, België), Zuzanna Czerwonka-Wajda (Uniwersytet Wrocławski, Polen), Robert Dagnino (Département d'Études Néerlandaises, Strasbourg, Frankrijk), Anikó Daróczy (Károli Gáspár Református Egyetem, Boedapest, Hongarije), Feike Dietz (Universiteit Utrecht, Nederland), Małgorzata Dowlaszewicz (Uniwersytet Wrocławski, Polen), Ewa Dynarowicz (Uniwersytet Wrocławski, Polen), Wilken Engelbrecht (Univerzita Palackého Olomouc, Tsjechië / Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polen), Agnieszka Flor-Górecka (Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polen), Dirk De Geest (KU Leuven, België), Lia van Gemert (Universiteit van Amsterdam, Nederland), Beata Grzeszczakowska-Pawlikowska (Uniwersytet Łódzki, Polen), Camiel Hamans (Universiteit van Amsterdam, Nederland), Roeland Harms (Hogeschool Arnhem / Nijmegen, Nederland), Kris van Heuckelom (KU Leuven, België), Andries Hiskes (Universiteit Leiden, Nederland), Joop van der Horst (KU Leuven, België), Paul Hulsenboom (Radboud Universiteit Nijmegen, Nederland), Jeroen Jansen (Universiteit van Amsterdam, Nederland), Lotte Jensen (Radboud Universiteit Nijmegen, Nederland), Christopher Joby (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polen), Michiel van Kempen (Universiteit van Amsterdam, Nederland), Koen Kerremans (Vrije Universiteit Brussel, België), Pavlína Knap-Dlouhá (Univerzita Palackého Olomouc, Tsjechië), Jan Konst (Freie Universität Berlin, Duitsland), Dietha Koster (Westfälische Wilhelms-Universität Münster, Duitsland), Karen Kuhn (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polen), Folkert Kuiken (Universiteit van Amsterdam, Nederland), Helga van Loo (KU Leuven, België), Jelle van Lottum (Radboud Universiteit Nijmegen, Nederland), Robert de Louw (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polen), László Marác (Universiteit van Amsterdam, Nederland), Simon Meier-Vieracker (Technische Universität Dresden, Duitsland), Maaïke Meijer (Universiteit Maastricht, Nederland), Marijke Meijer Drees (Rijksuniversiteit Groningen, Nederland), Lut Missinne (Westfälische Wilhelms-Universität Münster, Duitsland), Alan Moss (Radboud Universiteit Nijmegen, Nederland), Andreas Nijenhuis-Bescher (Hankuk University of Foreign Studies, Seoul, Zuid-Korea), Jelica Novaković-Lopušina (Univerzitet u Beogradu, Serwië), Piotr Oczko (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polen), David Onnekink (Universiteit Utrecht, Nederland), Jan Pekelder (Univerzita Karlova v Praze, Tsjechië /

Université Paris Sorbonne, Frankrijk), Yolanda Pérez (Universiteit van Amsterdam, Nederland), Mateusz Polak (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polen), Marcin Polkowski (Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polen), Marco Prandoni (Università di Bologna, Italië), Gábor Pusztai (Debreceni Egyetem, Hongarije), Orsolya Réthelyi (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Boedapest, Hongarije), Sofie Rose-Anne W. Royeaerd (Masarykova Univerzita, Brno, Tsjechië), Frans Ruiters (Universiteit Utrecht, Nederland), Riet Schenkeveld-van der Dussen (Universiteit Utrecht, Nederland), Lucie Sedláčková (Univerzita Karlova v Praze, Tsjechië), Arvi Sepp (Vrije Universiteit Brussel, België), Remco Sleiderink (Universiteit van Antwerpen, België), Joke Spaans (Universiteit van Utrecht), Marketa Štefková (Univerzita Komenského v Bratislave, Slowakije), Jacco van Sterkenburg (Erasmus Universiteit Rotterdam, Nederland), Alexa Stoicescu (Universitatea din București, Roemenië), Els Stronks (Universiteit Utrecht, Nederland), Carl de Strycker (Poëziecentrum vzw, België), Kasper Swerts (Universiteit van Antwerpen, België), Rita Temmerman (Vrije Universiteit Brussel, België), Kees Teszelszky (Koninklijke Bibliotheek Den Haag, Nederland), Ulrich Tiedau (University College London, Groot-Brittannië), Kristin Tytgat (Vrije Universiteit Brussel, België), Herbert van Uffelen (Universität Wien, Oostenrijk), Orsolya Varga (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Boedapest, Hongarije), Coen van 't Veer (Universiteit Leiden, Nederland), Sven Vitse (Universiteit Utrecht), Muriel Waterlot (Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polen), Andreas Weber (Universiteit Twente, Nederland), Ivo van de Wijdeven (Ministerie van Algemene Zaken, Nederland), Ryszard Żelichowski (PAN, Polen).

Neerlandica Wratislaviensia XXXII

Plaatsbepalingen:
de Nederlanden in de wereld

Onder redactie van
/ Edited by
Jan Urbaniak

Wrocław 2021
Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego

Acta Universitatis Wratislaviensis No 4064

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o., Wrocław 2021

ISSN 0239-6661 (AUWr)

ISSN 0860-0716 (NW)

Wersją pierwotną czasopisma jest wersja drukowana.

Publikacja przygotowana w Wydawnictwie Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel. 71 3752885, e-mail: marketing@uwur.com.pl

Inhoud

Plaatsbepalingen: de Nederlanden in de wereld (Jan Urbaniak)	11
--	----

Letterkunde

Tycho Maas, Het tweedepersoonsperspectief als autobiografisch masker: verdichting van auteur, verteller, protagonist, en <i>narratee</i> in Herman Teirlinck, <i>Zelfportret of het galge-maal</i>	21
Rick Honings, De (mythe van de) luie Javaan. De koloniale standpunten van een vader en zijn zoon (over Sytze en Philippus Pieter Roorda van Eysinga)	35
Małgorzata Dowlaszewicz, Agnieszka Patała, Op reis met <i>Elckerlijc</i> en Stefan Mrożewski . . .	55
Ewa Dynarowicz, Het geheimzinnige spijkerschrift van de doofstomme analfabete dichter: de voorstelling van de gehandicapte vader in Kader Abdolahs autorepresentatie	75
Małgorzata Kolankowska, Three travelers or how to “translate” Holland to Polish readers: An approach to the image of the Netherlands in Polish travel books	89
Dirk De Geest, Literaire dynamiek, anders bekeken. De heropstanding van de poëzie in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog	103
Irina Michajlova, Alexandra Yakovleva, Andrey A. Winus (1641–1716), vertaler van fabels	123
Siegfried Huigen, Het gebruik van <i>Oud en Nieuw Oost-Indiën</i> van François Valentyn door bewindhebbers van de VOC in de achttiende eeuw	137
Tomasz Ślęczka, The eighteenth-century Dutch Republic and its inhabitants in the eyes of Teodor Anzelm Dzwonkowski	157

Taalkunde

Artur Tworek, Zur Aussprache niederländischsprachiger Familiennamen aus dem Bereich des Sports durch polnische Muttersprachler – theoretische Grundlagen und exemplarische Analysen	179
Dorota Klimek-Jankowska, Edyta Błachut, Joanna Błaszczak, Zuzanna Czerwonka-Wajda, Anna Borkowska, Grammatical gender and stereotypical gender associations with inanimate nouns in the ‘Germanic sandwich’	195
Kaat Buelens, Tellegens dieren in het Poolse bos. De dubbele bodem en het visuele aspect bij Toon Tellegen in Poolse vertaling	215

Recensieartikelen

Magdalena Wolf, The devil in the human form and related matters: A handful of remarks . .	231
Katarzyna Wiercińska, Hoe benader je directheid? Het belang van culturele variatie	237
Bożena Czarnecka, Een schrijver verdwaald in het massamedialand	241

Table of Contents

Dutch localities: The Low Countries in the world (Jan Urbaniak)	11
---	----

Literature

Tycho Maas, Second person narrative as autobiographical mask: Author, narrator, protagonist, and <i>narratee converge</i> in Herman Teirlinck, <i>The Man in the Mirror</i>	21
Rick Honings, The (myth of the) lazy Javanese: The colonial ideas of a father and his son (about Sytze and Philippus Pieter Roorda van Eysinga)	35
Małgorzata Dowłaszewicz, Agnieszka Patała, <i>En route</i> with <i>Elckerlijc</i> and Stefan Mrożewski	55
Ewa Dynarowicz, Deaf, illiterate poet and his mysterious cuneiform: The portrayal of the disabled father in Kader Abdolah's novel <i>Spijkerschrift</i>	75
Małgorzata Kolankowska, Three travelers or how to "translate" Holland to Polish readers: An approach to the image of the Netherlands in Polish travel books	89
Dirk De Geest, Another view on literary dynamics: Reconsidering the revival of poetry in Flanders after WWII	103
Irina Michajlova, Alexandra Yakovleva, Andrey A. Winius (1641–1716), translator of fables	123
Siegfried Huigen, The utilisation of <i>Oud en Nieuw Oost-Indiën</i> (<i>Old and New East Indies</i>) of François Valentyn by the directors of the Dutch East India Company in the eighteenth century	137
Tomasz Ślęczka, The eighteenth-century Dutch Republic and its inhabitants in the eyes of Teodor Anzelm Dzwonkowski	157

Linguistics

Artur Tworek, On the pronunciation of Dutch-language surnames from the field of sport by Polish native speakers – theoretical principles and exemplary analyzes	179
Dorota Klimek-Jankowska, Edyta Błachut, Joanna Błaszczak, Zuzanna Czerwonka-Wajda, Anna Borkowska, Grammatical gender and stereotypical gender associations with inanimate nouns in the 'Germanic sandwich'	195
Kaat Buelens, Tellegen's animals in the Polish woods: Double address and the visual aspect in the Polish translation of Toon Tellegen's animal stories	215

Review articles

Magdalena Wolf, The devil in the human form and related matters: A handful of remarks	231
Katarzyna Wiercińska, How to talk about directness? The importance of cultural variation	237
Bożena Czarnecka, A writer lost in the mass media land	241

Jan URBANIAK

ORCID: 0000-0002-3332-3645

Uniwersytet Wrocławski

Plaatsbepalingen: de Nederlanden in de wereld

Abstract

The idea for this issue of *Neerlandica Wratislaviensia* arose from an interest in the Low Countries – their culture, literature, and language. This interest has translated into a number of various approaches to the concept of *Nederlandsheid*, seen not only through the eyes of the authorities on the Dutch language and literature from the University of Wrocław, but also representatives of other scientific disciplines within the philology department of this university. Their focus, supplemented with a look at Low Countries from the perspective of Dutch and Flemish ‘insiders’, created an interesting mosaic presenting Low Countries in an exciting and accessible way. The articles of the 32nd issue of *Neerlandica Wratislaviensia* mention both the former Dutch colonies and the modern Low Countries seen through the eyes of Polish travelers; they describe authors’ auto-images and tools to make a literary work more attractive. Here we find fairy tales, non-fiction, and linguistic considerations. This number shows how small countries can strongly influence scientists’ knowledge.

Keywords: Low Countries, science, imagology, University of Wrocław, journal.

‘Kaas’, ‘klompen’, ‘windmolens’ (om van ‘drugs’ en ‘bier’ maar niet te spreken) – deze bekende trias is het eerste dat in ons opkomt als we aan de Lage Landen denken (Rudolphi 2017). Dergelijke associaties zijn echter zowel oppervlakkig als neutraal: in feite zeggen ze weinig over het beeld van Nederland en nog minder over het ontstaan daarvan. Om de aard van deze associaties en de mechanismen die ertoe leiden te kunnen verstaan, is kennis van de imagologische studies nodig. In de imagologie – te weten het wetenschappelijk specialisme dat tekstueel gepresenteerde beeldvorming van andere landen bestudeert en beschrijft – wordt elke stereotypering genuanceerd en de vooroordelen naar de achtergrond geschoven, naarmate men meer over cultuur, gewoontes en geschiedenis van het land in kwestie afweet (Beller 2007; Gentile 2021). Kennis heeft daardoor een enorme invloed op de positievere houding ten opzichte van een land en zijn inwoners. Men kan hiervan vele voorbeelden vinden. Een goede illustratie van de gelan-

ceerde stelling is een onderzoek naar de Duits-Nederlandse betrekkingen door de eeuwen heen. Daaruit blijkt dat in de jaren 1790–1870 het gebrek aan kennis van de Duitsers t.o.v. hun buurland voor voortdurende (negatieve) stereotypen en vooroordelen zorgde. Het meer genuanceerde beeld van Nederland kwam pas in de tijd van de Weimarrepubliek (1918–1933) in zicht; in een tijd waarin meer wederzijdse openheid en kennis de bovenhand kregen (Groenewold 2000).

Juist de wil om te weten te komen wat de Nederlanden (wat zowel Nederland als Vlaanderen moet betekenen) onder de Wrocławse academici van de filologische faculteit van de Universiteit van Wrocław betekenen, lag ten grondslag aan het speciale nummer van *Neerlandica Wratislaviensia* gewijd aan ‘Nederlandsheid’,¹ waarbij verschillende associaties met Nederland en Vlaanderen een basis vormden voor interessant en breed wetenschappelijk onderzoek. Het idee van het nummer luidde “Plaatsbepalingen: de Nederlanden in de wereld. *The Low Countries in the World*”. De vertegenwoordigers van gevarieerde wetenschappelijke disciplines bogen zich over de vraag hoe de Nederlanden zowel binnen als buiten neerlandistiek worden gezien, en welke aspecten van de ‘Nederlandsheid’ in het bijzonder aandacht trekken. Een breed scala aan bijdragen uit een drietal filologische disciplines (polonistiek, germanistiek of anglistiek) werd aangevuld door artikelen van neerlandici *extra* en *intra muros*. Zo ontstond – conform aan de doelstelling van *Neerlandica* – een uitgebalanceerde, verfrissende kijk op de ‘Nederlandsheid’. Door de twee perspectieven tegenover elkaar te zetten, kon een beeld ontstaan dat door zijn veelzijdigheid veel objectivisme beloofde en *last but not least* de kennis over de Nederlanden vermeerderde.

In die zin sluit dit speciale nummer aan bij één van de eerdere uitgaven van *Neerlandica*. Het gaat namelijk om het nummer 29 (2019) dat specifiek aan de imagologische studies werd gewijd met als doel bijdragen te verzamelen die gevarieerde aspecten van het imago van de Nederlanden presenteerden (Urbaniak 2019). In de voorliggende bundel vindt men teksten die uitstekend passen bij de imagologie.

Het imagologische aspect van de in totaal 15 bijdragen komt het meest naar voren in teksten van Rick Honings, Siegfried Huigen, Małgorzata Kolankowska en Tomasz Ślęczka.

Rick Honings analyseert reisteksten van een Nederlandse dominee Sytze Roorda van Eysinga en zijn zoon Philippus Pieter die begin 19^e eeuw – op zoek naar een betere sociale positie – Nederlands-Indië bezochten. Honings neemt de representatie van de inheemse bevolking die uit die reisteksten voortkomt onder de loep, waarbij de cruciale verschillen tussen het standpunt van de vader en zijn zoon opduiken. Terwijl de eerste de gelijkwaardigheid tussen kolonisator en gekoloniseerde uitsluit, probeert de tweede het negatieve oordeel van zijn

---

¹ Om de term beter te begrijpen zie Roodenburg 2012.

vader licht bij te stellen. De kennis (“zich te verdiepen in ‘de Ander’”) ligt in het besproken voorbeeld ten grondslag aan de positievere houding van de Nederlander ten opzichte van de inheemse Ander. De bovenvermelde stelling over de kennis als voorwaarde van de positieve beeldvorming wordt daarmee bevestigd.

Ook Siegfried Huigen schenkt aandacht aan Nederlands-Indië. In zijn analyse van het magistrale boek *Oud en Nieuw Oost-Indiën* gepend door François Valentyn in de eerste helft van de 18^e eeuw, vraagt Huigen zich af in hoeverre dit werk door de bewindhebbers van de VOC werd gebruikt en met welk doel. De nogal selectieve kennisinteresse van de bewindhebbers reduceerde Valentijns boek tot een handboek waarin slechts naar allerlei praktische informatie gezocht was. De manier waarop de bewindhebbers van de VOC het werk van Valentyn gebruikten, kan ook imagologisch geïnterpreteerd worden: onder de VOC-leden keek men naar Indië bijna uitsluitend met een “economische blik” (om een van de door Huigen geciteerde deskundigen te noemen), waardoor het belang van de informatie in grote mate van de economische relevantie afhankelijk was. De overige delen van *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (waaronder talrijke natuurbeschrijvingen) werden buiten beschouwing gelaten.

Naar Nederland en Nederlanders wordt met een Poolse bril gekeken in het artikel van Tomasz Ślęczka over Anzelm Dzwonkowski – te weten een Poolse edelman in de Nederlandse dienst (VOC) aan het eind van de 18^e eeuw. Aan de hand van de memoires van Dzwonkowski analyseert Ślęczka hoe deze Poolse edelman naar Nederland, Nederlanders en de VOC keek. Zijn memoires worden tevens aangevuld door enkele uitspraken van andere Polen, alsook van Engelse toeristen die in dezelfde tijd de Republiek bezochten. Hier hebben we dus niet te maken met het kritische zelfimago van een Nederlander (zoals in eerdere gevallen), maar met het imago dat gecreëerd was door de buitenlander. Het lijkt vol bewondering voor Nederland te zijn en vrij van enige politieke, nationale of godsdienstige vooroordelen (wat onder de trotse Poolse edellieden een zeldzaam verschijnsel was).

Małgorzata Kolankowska kijkt op haar beurt naar Nederland vanuit het perspectief van de moderne Poolse reisboeken. Bij de analyse van drie verschillende teksten focust de auteur op de interessante vraag hoe men de Ander (de Nederlander) kan ‘domesticeren’; hoe men de kloof tussen culturen, talen, gewoontes met behulp van literatuur kan overbruggen. Daarvoor is een nauwkeurige, positief gekleurde en tolerante ‘vertaling’ van een vreemde cultuur nodig – een cultuur waarin niet slechts de reeds vermelde trias ‘kaas’, ‘klompen’, ‘windmolens’ te vinden is, maar ook onzichtbare, niet-tastbare elementen die wetenschappelijk onderzoek vergen – aldus de auteur.

Kolankowska kijkt in haar bijdrage niet alleen naar de Ander, maar vooral naar de compositie van een literaire tekst: hoe hij in elkaar zit en hoe hij gelezen moet worden, of met andere woorden: hoe hij door de auteur aan de lezer wordt

‘voorgeschooteld’. Een soortgelijke analyse, waarbij de vraag ‘hoe lezen we literaire teksten’ centraal staat, biedt de tekst van Tycho Maas. De auteur analyseert Herman Teirlincks *Zelfportret of het galgemaal* (1957) als een bron voor het zelfimago van Teirlinck zelf, waarbij een subtiel spel wordt gespeeld tussen feit en fictie, tussen historische werkelijkheid en verhaalwerkelijkheid. Daardoor wordt *Zelfportret* tot “een maskerade van de auteur achter een fictief personage”, waarvoor Teirlinck het tweedepersoonsperspectief gebruikt.

In het geval van de bijdrage van Maas is dus sprake van het zelfimago van de auteur: hoe hij de zelfrepresentatie vormgeeft en vervolgens aan de lezer aanbiedt. Hetzelfde aspect komt aan bod in de bijdrage van Ewa Dynarowicz. De auteur neemt de autopresentatie van Kader Abdolah – Nederlandse schrijver van de Perzische afkomst – onder de loep en om deze autopresentatie nader toe te lichten, gebruikt zij daarvoor de verhouding van Abdolah tot zijn doofstomme vader, zoals uitgebeeld in de roman *Spijkerschrift* (2000). Op die manier hebben we naast het autoportret van de auteur ook de representatie van handicaps, die in het geval van *Spijkerschrift* een interessante functie werd toebedeeld.

In de bijdrage van Dynarowicz is er ook sprake van “het creëren van een exotische, fabelachtige, oosterse sfeer” door Abdolah, wat aan de verwachtingen van het Nederlandse lezerspubliek moest voldoen. Van het feit dat het exotische altijd al een aantrekkelijke modus voor de literatuur was, getuigt het artikel van Irina Michajlova en Alexandra Yakovleva dat de persoon en het oeuvre van Andrey A. Winius, een Nederlandse vertaler van fabels, presenteert. Hier verkrijgt de ‘Nederlandsheid’ een bredere dimensie: Winius (geboren rond de helft van de 17^e eeuw in Moskou) is vertrouwd met de Russische taal en cultuur, wat van hem een *insider* maakt die veel kennis over Rusland moest hebben; aan de andere kant (conform aan het Nederlandse superioriteitsgevoel) vergeet hij de westerse beschavingsmissie niet, waardoor hij de humanistische waarden in Rusland via zijn literair werk probeert in te voeren. Fabels (vertaald door de auteur van het Nederlands naar het Russisch) vormen voor Winius een geschikt middel om dankzij een breed scala aan retorische middelen de kennis van de Russische lezers bij te schaven.

Dat ‘de Ander’, waarnaar we door een literaire bril kijken, niet altijd een bepaald volk met zijn stereotypes en vooroordelen hoeft te zijn, getuigt het artikel van Małgorzata Dowlaszewicz en Agnieszka Patała. Hier wordt naar de moderne uitgave van de middeleeuwse moraliteit *Elckerlijc* gekeken, waarbij de prenten (houtgravures) van de Poolse graficus Stefan Mrożewski de meeste aandacht krijgen. De ‘andersheid’ wordt daarmee gezocht bij de verschillen tussen moderniteit en Middeleeuwen, wat de vraag oproept in hoeverre de oude teksten voor de moderne lezer überhaupt ‘vertaalbaar’ zijn. De prenten van Mrożewski die de moderne uitgave van *Elckerlijc* verrijken, vormen zowel een universele modus die het vertalen van de middeleeuwse tekst vergemakkelijkt (hoewel, paradoxaal genoeg, de ‘verhaallijn’ van de prenten los lijkt te staan van die van de moraliteit), als een weergave van de Poolse kijk op de Nederlandse cultuur.

Over de vertaalbaarheid (in de eigenlijke zin van het woord) gaat ook de bijdrage van Kaat Buelens. De auteur neemt twee teksten van de kinderliteratuur (geschreven door Toon Tellegen) in Poolse vertaling onder de loep en kijkt hoe de vertalers met de cultuurvreemde elementen weten om te gaan. Zoals in het reeds besproken artikel het geval was, wordt ook in de bijdrage van Buelens aandacht geschonken aan de visuele modi. De illustraties kunnen volgens de auteur de tekst beter helpen te verstaan en de vreemde elementen van de cultuur in de cultuur van de doeltaal ‘binnenloodsen’.

Dat het zelfimago vaak uit kritiek voortkomt, lezen we in de bijdrage van Dirk de Geest. De auteur presenteert een kritische kijk op de Nederlandse cultuur. Daarvoor begeeft hij zich door het poëtische landschap van Vlaanderen kort na de WOII en analyseert hij de gangbare literatuurgeschiedschrijving van deze periode. De auteur onderstreept twee tendensen die zich in de Vlaamse poëzie voordoen: de klassieke en onklassieke. Volgens De Geest leidden ze tot onnodige verbrokkeling van het poëtische landschap en oefenen ze negatieve invloed uit op het algemene beeld van de Vlaamse poëzie na WOII. Het resultaat daarvan is de toevallige en nogal reductionistische literatuurgeschiedschrijving van deze periode die de hele massa teksten over het hoofd lijkt te zien.

Dat verschillende imago's zich eerst door de taal en pas dan door het eigenlijke beeld manifesteren, wordt gepresenteerd aan de hand van de bijdragen van Dorota Klimek-Jankowska (in samenwerking met Edyta Błachut, Joanna Błaszczak, Zuzanna Czerwonka-Wajda en Anna Borkowska) en Artur Tworek.

In de eerste bijdrage wordt een onderzoek gedaan naar verschillen binnen mannelijke, vrouwelijke en onzijdige levenloze zelfstandige naamwoorden in het Duits, Nederlands en Engels. De auteurs zoeken er een verband tussen de grammaticale geslachten van levenloze zelfstandige naamwoorden en de bijvoeglijke naamwoorden die worden gebruikt om die zelfstandige naamwoorden te beschrijven. Op die manier wordt getest wat de impact is van grammaticaal geslacht en stereotiepe geslachtsassociaties op ‘het beeld’ van levenloze zelfstandige naamwoorden, wat verder een belangrijke bijdrage oplevert aan een brede discussie over de invloed van de taal op de algemene cognitie.

Artur Tworek analyseert op zijn beurt de uitspraak van Nederlandstalige achternamen door Poolse moedertaalsprekers. Daarvoor gebruikt de auteur journalistieke statements uit het communicatief-semantische gebied van sport die aanwezig zijn in de publieke audiovisuele massamedia. De door Tworek onderzochte uitspraak resulteert in spraakklanken die ofwel niet in het Pools bestaan of in een andere grafisch-distributiecontext voorkomen.

In het voorliggende, speciale nummer van *Neerlandica* is ook ruimte geboden aan recensieartikelen die recente publicaties met betrekking op Nederlandse taal en cultuur presenteren.

Bożena Zarnecka laat aan de hand van het boek *De literatuur draait door. De schrijver in het mediatijdperk* (2019) van Sander Bax zien hoe sterk de ver-

strengeling tussen media en literatuur is. Het boek van Bax biedt een inzichtelijke en nauwkeurige verkenning van de manieren waarop de massamedia het debat over literatuur (en de literatuur zelf) beïnvloeden.

Magdalena Wolf recenseert het boek van Małgorzata Dowłaszewicz getiteld *Diabel w legendzie. Wyobrażenie diabła antropomorficznego w średniowiecznej literaturze niderlandzkiej (De duivel in de legende. Het beeld van de antropomorfe duivel in de middeleeuwse Nederlandse literatuur, 2020)*. Het doel van de studie van Dowłaszewicz, gepresenteerd in haar boek, is onderzoek naar voorstellingen van de duivel in legenden en exempla's die in de late middeleeuwen (14^e–15^e eeuw) van het Latijn naar het Middelnederlands werden vertaald. De analyse van de antropomorfe gedaante van de duivel – een Middeleeuwse variatie op de *domestication* van de Ander door de mens – vormt de ruggengraat van het boek.

Katarzyna Wiercińska ten slotte beschrijft de Nederlandse directheid, zoals gepresenteerd in het boek van Karen Grainger en Sara Mills, *Directness and Indirectness across Cultures* (2016). Het boek vormt een bijdrage aan de beleefdheidsstudies, waarin verschillende methodes aan bod zijn gekomen. De directheid (maar ook in het verlengde daarvan de indirectheid) wordt door de auteurs vanuit verschillende invalshoeken bekeken. Het boek biedt zowel een theoretisch compendium met grote wetenschappelijke waarde als een praktische tool, die de dagelijkse interculturele communicatie kan bevorderen.

Uit het speciale nummer van *Neerlandica* blijkt een grote belangstelling voor de Nederlandse taal en cultuur. Deze stelling betreft natuurlijkerwijs zowel de neerlandici *intra* en *extra muros*, als de vertegenwoordigers van andere disciplines binnen de filologische faculteit. Vooral dankzij hun bijdragen kon een nummer ontstaan waarin de kijk op de Nederlanden een bredere dimensie verkreeg. De artikels van het speciale nummer van *Neerlandica* bevatten zowel bewondering voor de Nederlanden als kritiek daarop, bevestigen de vooroordelen of schuiven ze naar de achtergrond, maar vooral overtuigen ze dat de studie waarin de 'Nederlandsheid' centraal staat, bijzonder interessant en veelzijdig kan zijn.

Bibliografie

- Beller, Manfred. "Perception, image, imagology". *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey* (serie "Studia Imagologica", vol. 13), geredigeerd door Manfred Beller en Joep Leerssen. Rodopi, 2007, pp. 1–16.
- Gentile, Paola. *De beelden van de Lage Landen in Italiaanse vertaling (2000–2020). Selectie, receptie en beeldvorming*. UPI, 2021.
- Groenewold, Peter. "Het Duitse Hollandbeeld in de literatuur". *Nederland en Duitsland. Elkaar kennen en begrijpen*, geredigeerd door Jan Vis en Gebhard Moldenhauer. Koninklijke Van Gorcum BV, 2000, pp. 247–248.
- Roodenburg, Herman. "De 'Nederlandsheid' van Nederland. Een nieuw project aan het Meertens Instituut". *Volkskunde*, vol. 113, no. 2, 2012, pp. 203–212.

Rudolphi, Pia. *Het Duitse Hollandbeeld: Een taalwetenschappelijk onderzoek naar het nationaal stereotype van Duitsers over Nederlanders en hun waarneming van de Nederlandse taal*. Grin Verlag, 2018.

Urbaniak, Jan. "Inleiding". *Neerlandica Wratislaviensia*, vol. 29, 2019, pp. 9–13.

Letterkunde

Tycho MAAS

ORCID: 0000-0002-1009-7913

Universiteit van Amsterdam

Het tweedepersoonsperspectief als autobiografisch masker: verdichting van auteur, verteller, protagonist, en *narratee* in Herman Teirlinck, *Zelfportret of het galgemaal*

Abstract

This article explores the novel *Zelfportret of het galgemaal* (*The Man in the Mirror*, 1955) by the Flemish author Herman Teirlinck, who planned it as a literary self-portrait. Its interpretation as an autobiography hinges on one's understanding of the second-person point of view that makes up substantial parts of this novel. Multifocality of the "you" appears to be a key feature characterizing this little explored narrative mode in autobiography. Departing from structuralist narratology by Genette and Lejeune, I investigate reader-driven reading modes as elaborated by Fludernik, Bonheim, and Schmitt to explore how the deferred referentiality of the "you" blurs the traditional dichotomy between factual historical reality and the narrative world. The narrator involves the reader in interpreting the "you" to address both the narratee (Teirlinck) and the protagonist (Henri) at the same time.

Keywords: autobiography, second-person point of view narrative, Herman Teirlinck, metalepsis, narratee, referential slither.

1. Inleiding

Gedurende de laatste decennia heeft een groei in het aantal verschenen (semi-) autobiografische teksten een wetenschappelijke discussie aangewakkerd naar de afbakening van deze verscheidenheid aan autobiografieën, memoires, dagboeken, biofictie, exofictie, en andere vormen van *life writing* (Marcus, "Introduction").

Schmitt (2020) laat zien dat de wetenschappelijke “autofiction boom” van de eerste twee decennia van de 21ste eeuw echter geen theoretische consensus over de reikwijdte en inhoud van (semi-)autobiografische teksten heeft opgeleverd. Gasparini (14) betoogt bijvoorbeeld dat autofictie een los en op zichzelf staand genre is naast de autobiografische roman, Lejeune (2005) geeft aan dat autofictie haast onvermijdelijk op een autobiografische leeswijze gelezen wordt, en voor Zipfel (2009) oscilleert autofictie tussen autobiografie en autobiografische roman en houdt de lezer er een hybride leeswijze op na.

Volgens Wagner-Egelhaaf (2) duidt het gebruik van autofictie als verzamelterm voor (semi-)autobiografische teksten erop dat literatuurwetenschappers het er – ondanks de uiteenlopende standpunten – niettemin over eens zijn dat er een fundamenteel retorisch verschil bestaat tussen feitelijke en fictionele discoursen. Echter, er wordt volgens Lavocat (72) te eenvoudig gedacht over een ontologisch verband tussen feitelijke (“wargebeurd”) en fictionaliteit (literariteit) bij autofictie.¹ Volgens Lavocat (72) en Schmitt (“Avatars” 4) bestaat er geen absoluut onderscheid bestaat tussen feit en fictie, en zijn niet de veronderstelde grenzen van een (semi-)autobiografisch genre, maar de leeservaringen de meest effectieve en pragmatische manier om te bepalen welke verschillen er bestaan tussen feitelijke en fictieve teksten.

In dit artikel onderzoek ik het spanningsveld tussen feit en fictie in Herman Teirlincks autobiografische *Zelfportret of het galgemaal* (1955), waarvan belangrijke delen in de jij-vorm zijn geschreven. Hoewel de lezer bij een autobiografie doorgaans een ik-vorm verwacht, is bij de terugkerende vraag in hoeverre *Zelfportret* een autobiografie vormt, nooit de rol van het tweedepersoonsperspectief expliciet meegewogen.

Het jij-verhaal is een vertelwijze die relatief weinig voorkomt: “[second person narrative] is one of the most ‘nonnatural’ or contrived types of narrative since real-world speakers would not usually narrate to the current addressee their own experiences in the present or in the past” (Fludernik, “Second-Person Narrative” 290). De Nederlandstalige literatuur kent een bescheiden corpus jij-vertellingen maar een systematisch onderzoek ernaar is niet voorhanden. Van Boven en Dorleijn (2008) noemen *Eva van Carry van Bruggen*, *Chantage op het leven* van Harry Mulisch, het monumentale *De Kapellekensbaan* van Louis Paul Boon, en *Zelfportret of het galgemaal* van Herman Teirlinck, en stellen dat in het jij-verhaal de verteller een personage toespreekt, “om zo een grote betrokkenheid bij dat

---

¹ Schmitt (2020) stelt voorts dat het debat te vaak een herhaling is van wat sinds Paul Ricoeur en Hayden White bekend is komen te staan als *the narrative turn* – “the idea repeated ad nauseam that because any form of communication, especially textual, is narrative, all discourses are by essence fictional” (2) – en merkt op dat Frankrijk de wetenschappelijke “autofiction boom” weliswaar domineerde, maar vooral vakliteratuur heeft opgeleverd die onvertaald is gebleven.

personage te suggereren” (210). Ze concluderen: “dit is in feite een variant van het ik-verhaal, waarin het ik als het ware zichzelf heeft opgesplitst in een deel dat spreekt en een deel dat wordt toegesproken” (212).

Ik laat in dit artikel zien dat het tweedepersoonsperspectief bij uitstek geschikt is voor een autobiografie, juist omdat de lezer bij *Zelfportret* de narratologische identiteit van de jij niet definitief kan vaststellen, zoals dat volgens Lejeune (1973) bij een autobiografie met een eerstepersoonsperspectief wel kan. Ik gebruik noties van de problematische referentialiteit bij de jij-vertelling van Fludernik (1994) en *referential slither* van Bonheim (1980) om narratologisch aannemelijk te maken dat Teirlinck zich als auteur voor de lezer verschuilt achter hoofdpersoon Henri. De verteltechnische identiteit van de verteller en de aangesproken jij is voor de lezer niet definitief vast te stellen tussen verteller, personage, auteur en *narratee*. In uitbreiding op de theorie van Schmitt (2020) die stelt dat een lezer niet tegelijkertijd een (hybride) leesmodus van feit en van fictie kan aanhouden, concludeer ik dat het tweedepersoonsperspectief de scheiding tussen verhaalwerkelijkheid en historische werkelijkheid problematiseert en de lezer telkens opnieuw de vraag naar die scheiding laat stellen.

2. Teirlinck en *Zelfportret*

Herman Teirlinck (1879–1967) is een van de meest heruitgegeven, herdrukte, en vertaalde Vlaamse auteurs. In 1956 bezorgde zijn omvangrijk oeuvre van proza, essays, toneel, en poëzie hem de eerste Prijs der Nederlandse letteren, door de Nederlandse minister voor Cultuur uitgereikt in de Ridderzaal in Den Haag. Teirlinck had toen als romancier meer dan een halve eeuw “de signalen van zijn tijd doorgegeven” (De Maere 9), van een vroeg hoogtepunt als *Het ivoren aapje. Een roman van Brusselsch leven* (1909) tot een later werk als *Het gevecht met de engel. Nederzetting van de Jeroens op de O.-L. V.-Welriekende* (1952). Zijn biograaf Oegema van der Wal (1965) roemt hem vanwege deze stadsromans en familiechronieken, die brede panorama’s en tegelijkertijd persoonlijke lotgevallen creëren (15). Ook al wordt hij tegenwoordig veel minder gelezen dan zijn landgenoten Willem Elsschot, Louis Paul Boon, en Dimitri Verhulst, volgens zijn tweede biograaf Van den Bossche (2017) is Teirlinck alleen al op basis van zijn romans “waarschijnlijk de meest bekroonde auteur van Vlaanderen”, en voor het bredere Belgische cultuurleven nog altijd “van uitzonderlijk belang” (15).

Beide biografen besteden een afzonderlijk hoofdstuk aan *Zelfportret of het galgemaal*, dat technisch en stilistisch een breuk vormt met Teirlincks eerdere proza en een hoogtepunt in zijn oeuvre. Mede vanwege het tweedepersoonsperspectief zien zij het als zijn meest persoonlijke werk, “een levensbelijdenis”,

volgens Oegema van der Wal (201), “[e]n finale zelfanalyse”, schrijft Van den Bossche (607), en “een gewetensafrekening van een oud geworden mens”, aldus Teirlinck zelf op de flaptekst van de eerste druk. Het schrijven ervan viel Teirlinck zwaar; volgens Oegema van der Wal meldde hij zijn uitgever in een notitie dat hij moeite had om “steeds maar ‘ik’ te schrijven” (202). Op 75-jarige leeftijd leverde hij *Zelfportret of het galgemaal* (1955) in en verscheen het als zelfstandig werk.²

De hoofdpersoon van *Zelfportret* is de rijke bankier Henri, die op 70-jarige leeftijd terugblijkt op zijn leven. In de openingsscène van *Zelfportret* ontmoet de lezer hem bij zijn vaste kapper en visagist, Ducoeur, voor een schoonheidsbehandeling:

Ge ligt daar uitgestrekt, Henri, als op een berrie, want de amerikaanse [sic] wipzetel werd haast volkomen horizontaal overgehaald. Uw gelaat verdwijnt onder de vale slijklaag die men er zorgvuldig heeft overgesmeerd, nu al een dik uur geleden. De werking van die radioactieve bagger is tamelijk traag, maar ge verdraagt geduldig de invretende prang ervan, en ze gaat bovendien met een gevoel van mystisch behagen gepaard, het vertrouwen dat men gedwee hecht aan het mirakuleus broeien van de tijd (7).

Henri’s uiterlijke verschijning is een hoofdmotief van het verhaal. Henri is zijn leven lang zo bekommerd geweest om zijn voorkomen dat hij bijna het echte leven aan zich voorbij heeft laten gaan. In drie uitvoerige flashbacks op zijn leven ontstaat het beeld van een dandyeske Brusselse bankier die het met uiteenlopende vrouwen heeft aangelegd ter meerdere eer en glorie van zichzelf. Aan het slot van *Zelfportret* probeert Henri zijn weggelopen bankmedewerkster Babette te veroveren. Een ogenschijnlijk zoveelste avontuurtje draait erop uit dat Henri zichzelf onder ogen komt. In het episch heden, tijdens het titulaire galgemaal, bevrijdt Babette Henri met de woorden “gij zijt schoon, Henri, ik houd van u” (135). Henri’s berusting in zijn inwendige schoonheid valt samen met het einde van zijn leven en het slot van *Zelfportret*.

Spiegels zijn in *Zelfportret* een terugkerend motief – in kapperszaken, kleedkamers, hotels en ook Henri’s bankkantoor. De weerspiegeling van zijn fysieke voorkomen bevestigt Henri voortdurend in zijn zelfvoldane zelfbeeld. En wanneer hij een dagje ouder wordt, biedt Ducoeur soelaas:

Ge rijst in de morgen met een zwaar hoofd uit uw bed. Misnoegd staart ge in de grote spiegel van de badkamer uw vermoeid gelaat aan. (...) Het belet u niet, te glimlachen, terwijl ge in uw lippen mompelt, niet zonder zurigheid en spot ‘dat Ducoeur u wel uit de verslenstheid helpt’ (141).

---

² Het is sindsdien ook in het eerste deel van het verzameld werk opgenomen, en verscheen daarnaast nog in Engelse vertaling: *The Man in the Mirror* (1963).

Behalve ijdelheid symboliseert de spiegel ook reflectie in de betekenis van zelfinzicht. Tijdens het diner met Babette staat Henri op en kijkt hij in de spiegel die achter haar hangt:

Wat voor een ontstellende openbaring breekt daar nu in die spiegels los? Dat de schijn alleen ú heeft bedrogen. (...) Ge hebt met die miserabele leugen tot nu toe in ongestoorde eendracht kunnen leven, omdat de minste scheur, nauwelijks opgemerkt, zorgvuldig werd bijgepleisterd (139).

De spiegel dwingt vanaf dit moment Henri om zichzelf onder ogen te komen: hij gaat de confrontatie aan met zijn ouderdom en angst om te sterven (179), in plaats van nog langer in zijn voormalige zelfbeeld te willen verdwijnen (188). Het blijkt bovendien dat Henri vanuit de schoolbanken de aansporing tot zelfkennis op de tempel van Apollo in Delphi is bijgebleven: de “sublieme inspanning van de geest ‘uzelf te kennen’” (156). Dit is de klassieke uitdaging tot zelfonderzoek die de Oudgriekse wijsgeer Socrates zichzelf oplegde: “Ik moet eerst mezelf kennen, zoals de inscriptie in Delphi zegt: het is onzinnig om te verlangen naar iets buiten mezelf, als ik mezelf niet ken. (...) Ik wil dus eerst weten (...) over mezelf”.³ Het draait Socrates niet om het bewustzijn dat er zoiets bestaat als een ik, niet om verschillende opvattingen over het ik, maar om kennis over die ik zelf heb. Henri legt deze uitspraak uit in de hem bekende termen van zien en inzicht: hij heeft zich altijd toegelegd op de uitwaartse blik en ging voorbij aan de blik naar binnen. Maar in jezelf kijken, mijmert Henri, is dan ook “een krankzinnige beproeving”, want “hoe kan ik in mezelf kijken als ik er niet buiten sta, en hoe kan ooit een voorwerp dat zelfstandig is, zich tot een zelfstandig onderwerp ont-dubbelen?” (156). We raken hiermee aan de kern van *Zelfportret*.

3. Structuur, voorwoord, en kritieken

De technische structuur van *Zelfportret* weerspiegelt Henri’s streven tot zelfinzicht, en vormt een antwoord op de vraag hoe de mens objectieve kennis over de mens zelf kan verkrijgen, aangezien die alleen via zichzelf verkregen kan worden. Verteller, tijd en perspectief maken inzichtelijk hoe Henri in het vertelheden zichzelf van op een afstand beschouwt (Tabel 1). In drie terugblikken vertelt een ander verhaalpersonage in de eerste persoon over Henri. Deze passages worden afgewisseld met Henri’s zelfreflecties in het heden, verteld in de jij-vorm, ofwel de Vlaamse ‘ge’; paradoxaal genoeg spreekt het in eerste instantie meest narcistische personage juist niet in de ik-vorm, om met zichzelf in het reine te komen.

---

³ Plato, *Phaedrus* (§ 229–230), vertaling TM.

Verteller	Tijd	Perspectief	Plot
Henri	Heden	2 ^e	Achtergrondinformatie Henri; rijdt naar Babette
Sabina	Verleden	1 ^e	Kindertijd en adolescentie; verleiding door Sabina: overspel
Henri	Heden	2 ^e	Henri rijdt naar Babette
Sebastiaan	Verleden	1 ^e	Schooltijd; Henri verleidt de verloofde van zijn beste vriend
Henri	Heden	2 ^e	Henri rijdt naar Babette
Verschillende briefschrijvers	Verleden	1 ^e	Bankierscarrière, maîtresse Elze, huwelijk met Rebekka
Alwetende verteller (over schoonbroer Erasme)	Verleden naar heden	3 ^e	Omvangrijke passage tussen haakjes; gedachten van schoonbroer Erasme over Henri
Henri	Heden; tot slot toekomst	2 ^e	Henri rijdt naar Babette, ontmoet zijn vrouw en legt e.e.a. bij, bereidt zich voor op ontmoeting met Babette, gaat naar de maaltijd

Tabel 1. De narratieve structuur van *Zelfportret*, gebaseerd op het schema van Korges (90)

Ook het programmatische voorwoord dat sinds de tweede druk telkens aan *Zelfportret* is toegevoegd, maakt duidelijk hoe een mens zichzelf in proza kan ontdebelen. Het is gericht aan Teirlincks uitgever, en ondertekend met “H.T.”. Ik citeer het verder integraal:

Ik weet wel dat een romancier, doordat hij in bewuste of onderbewuste gronden naar sluimerende associaties grijpt, in meerdere of mindere mate een autobiograaf is.

Maar ik mag niet toegeven dat onderhavig ‘zelfportret’ een geromanceerde autobiografie zou zijn. Men zoekt niet naar de sleutel die reële gebeurtenissen kan onthullen. Ten aanzien van een introspectie als deze, gaat het belang eerder naar de motor dan naar de weg die hij heeft afgelegd. Dit is dan ook allerminst de beschrijving van een anecdotisch leven, maar de ontleding van een authentiek wezen.

Onder de willekeurige vermomde werkelijkheid zit de harde, onverbidde waarheid, net voldoende gesluierd om de schaamte van de biechteling te verschalken.

Men verwijze hier naar de zovele beroemde zelfportretten van schilders, en voornamelijk naar de intrigerende transposities van Rembrandt, die in meer dan veertig hypothetische gestalten onverpoosd zichzelf heeft nagejaagd, en tot op de bodem omgewoeld.

Onder het veilige masker tast men schaamtelozer naar de diepten, zoals men in het sluwe donker tot bekentenissen wordt verleid. De auteur komt derhalve onbevungen op voor de echtheid van zijn autokritiek. Haar onbetrouwbaarheid dient te worden erkend voor zover het een mensenkind mogelijk is over zichzelf met objectieve oordeelkundigheid te rechten.

Wees zo vriendelijk rekening te houden met deze voorlichting bij de lezing van een litterair waagstuk, dat ik u opdraag in vertrouwen (5).

In deze paratekst wordt ontkend dat *Zelfportret* een geromanceerde autobiografie is, in zoverre er “reële gebeurtenissen” onthuld worden, dus directe verbanden bestaan tussen bijvoorbeeld gebeurtenissen in het boek en de historische werkelijkheid. Echter, zoals Henri in de openingsscène een masker opgelegd krijgt, waarna zijn ontmaskering zich in de flashbacks en het vertelheden voltrekt, zo legt Teirlinck zich in het voorwoord het “veilige masker” van een literair zelfportret op. *Zelfportret* is een zelfportret tussen aanhalingstekens, want zoals een schilder bij een zelfportret, komt Teirlinck vanachter “de willekeurige vermomde werkelijkheid” nader tot zichzelf. De “echtheid van zijn autokritiek” bestaat in deze introspectie door beschouwing van buiten. *Zelfportret* is dus autokritiek in zoverre er een “authentiek wezen” in de vorm van een personage ontleed wordt.

Hoewel het vertelperspectief niet expliciet besproken is in het voorwoord, stelt Teirlinck in een interview uit 1959 met de Brusselse hoogleraar Minderaa (143) dat bij de verbondenheid tussen verteller, hoofdpersoon en auteur, het tweedepersonsperspectief instrumenteel is. “Ik [heb me] persoonlijk niet in de reële omstandigheden bevonden waarin die ‘Mijnheer Henri’ zijn miserabele manoeuvres uitvoert. Maar dat ik als hij zou hebben kunnen handelen indien ze mij werden opgelegd”. Teirlinck vervolgt:

Ik heb mij (...) ondubbelde. Ik heb mijn *ik* in een andere identiteit overheveld. Ik heb mij dan kunnen toespreken als ten overstaan van een *gij* die in een spiegel staat, waar ik veilig buiten mag blijven. Achter het masker heb ik de gesel gevonden (...) (143).

In de kritische literatuur over *Zelfportret* is het tweedepersonsperspectief echter beperkt opgemerkt gebleven. Teirlincks biografen benoemen een spanningsveld tussen het autobiografische en het geromanceerde, maar problematiseren daarbij niet het vertelperspectief. Lissens (1955) en Dinaux (1961) merken in hun bespreking op dat – in lijn met het voorwoord – parallellen tussen het leven van Henri en het leven van Teirlincks weliswaar niet exact aantoonbaar zijn, maar dat *Zelfportret* desondanks een geslaagd voorbeeld is van een therapeutische roman van een auteur op de grens van de ouderdom. De kritiek die elders klinkt, houdt verband met de onoplosbaarheid over de “echtheid” van de roman. Stuiveling (1960) schrijft: “Is dit een écht zelfportret van een on-echt mens, die daarmee dus ophoudt onecht te zijn, zodat het zelfportret ook niet meer echt is; óf is het een on-echt zelfportret, om welke reden dan ook; en houdt het dan niet op, een zelf-portret te zijn...” (33). Westerlinck (1964) schrijft dat de schijnbare onoplosbaarheid van de authenticiteit van de zelfbiecht ermee te maken heeft “in technisch opzicht met haken en ogen aaneenhangt” (37), en twijfelt daarom of het geslaagd is. Walravens, een boegbeeld van de na-oorlogse nieuwe generatie literaire critici, geciteerd in Van den Bossche (2017), meent eveneens dat

Teirlincks waagstuk niet geslaagd is en ook niet slagen kon. (...) Nu kraakt er iets tussen [de werkelijkheid en het karakter] en kunnen wij ons zelden voorstellen, dat dit gegeven karakter aldus zou handelen, zoals wij ons ook niet kunnen inbeelden, dat Teirlinck ooit zo gehandeld heeft! (625–626).

Hij wijt het aan compositorische keuzes maar bespreekt daarbij evenmin het tweedepersoonsperspectief.

4. Het tweedepersoonsperspectief

De vertelling in de tweede persoon kan pas sinds relatief kort op eigen wetenschappelijke aandacht rekenen en er bestaat (nog) beperkte consensus over wat een dergelijk perspectief precies inhoudt. DelConte (2003) citeert het *Bedford Glossary of Critical and Literary Terms*: “Second-person narration is a narrative in which the narrator addresses a ‘you’” (206). DelConte (2003) baseert zich ook op Fludernik (1994), die betoogt dat bij de tweedepersoonsvertelling de *narratee* vaak ook de protagonist is, en is het tot slot eens met Prince (206), die benadrukt dat de protagonist en *narratee* bij een tweedepersoonsperspectief altijd moeten samenvallen.

Haast twintig jaar na *Zelfportret* bracht Lejeune in *Le Pacte Autobiographique* (1973) het verband tussen vertelperspectief en auteur, verteller, en protagonist voor het eerst samen in een schema (Tabel 2), dat aan de basis ligt van zijn klassiek geworden autobiografisch pact: “(...) the identity (*‘identicalness’*) of the name (author – narrator – protagonist). The autobiographical pact is the affirmation in the text of this identity, referring back in the final analysis to the name of the author on the cover”. Een klassieke autobiografie wordt verteld door een ik-instantie waarin verteller, protagonist en auteur samenvallen. Een lezer gaat er dus vanuit dat hij óf een autobiografie leest óf niet, en dat oordeel heeft volgens Lejeune niet te maken met verzonnen gegevens maar met het inzicht dat de auteur de verteller is, en de verteller ook overeenkomt met het personage.

Identiteit \ Gramm. pers.	Ik	Jij	Hij
Verteller = protagonist	Klassieke autobiografie (autodiëgetisch)	Autobiografie in de tweede persoon	Autobiografie in 3e persoon
Verteller ≠ protagonist	Getuigenvertelling (homodiëgetisch)	Biografie gericht aan het voorbeeld	Klassieke biografie (heterodiëgetisch)

Tabel 2. Naar Lejeune (1973), vertaling TM

Het autobiografisch pact geeft liegende autobiografen bestaansrecht maar betekent volgens Lejeune (1989) ook dat een protagonist die een andere naam

heeft dan de naam van de auteur op de kaft voldoende argument is om autobiografie als genre aanduiding voor het werk uit te sluiten: “If Ross is Todd, why does he have another name? If it was he, how come he does not say so?” (13).⁴ Lejeune zou hierop later terugkomen, en zijn zienswijze benadrukken dat lezen een performatieve daad is.⁵ Een verschil in naam van auteur Herman Teirlinck en hoofdpersoon Henri M. ontkent op zichzelf niet een autobiografische relatie, maar laat de keuze nadrukkelijker aan de lezer.

Veelzeggend genoeg lijkt in Lejeunes schema voor de jij-vorm een diëgetische indeling te ontbreken. Lejeune (1989) is “not aware of any autobiographies that have been written entirely in this way” (29), hoewel Genette (1980), op wie Lejeune zich baseerde, het een “rare but very simple case” had genoemd (133), en het op referentiële gronden onder de heterodiëgetische vertellingen had geschaard: in elk discours ligt een jij per definitie buiten de spreker.⁶

Geen van beiden bespreekt het tweedepersoonsperspectief verder inhoudelijk maar Lejeune onderscheidt niettemin twee vormen van een autobiografie in de tweede persoon: in de eerste spreekt een verteller zichzelf aan en is die protagonist van zijn autobiografie (Autobiografie in de tweede persoon). In dit geval geldt: Henri is Teirlinck is verteller – maar een (auto)diëgetische aanduiding ontbreekt op die plek in het schema. Een autobiografie in de tweede persoon kan zich ook gedragen als een klassieke biografie (Biografie gericht aan het voorbeeld). Een vertelinstantie (Teirlinck?) vertelt aan Henri Henri’s eigen levensverhaal. Tabel 2 werpt zo de vraag op naar de identiteit van de vertelinstantie, en, specifiek in het geval dat de verteller niet gelijk is aan de protagonist, naar de identiteit van het zogenaamde “voorbeeld” aan wie de biografie gericht is.

Van Boven en Dorleijn (2008) stellen dat er in dit jij-verhaal “een verborgen verteller” aan het woord is, “die een zekere Henri toespreekt” (210). Ze suggereren: “[h]et gaat er nu natuurlijk om te achterhalen wie er spreekt en wie er precies

⁴ Een uitgeversbericht dat de auteur en het personage niettemin identiek zijn noemt Lejeune (2005) “a clever advertising trick, but one that changes nothing. (...) In the case of the fictitious name (i.e., different from that of the author) given to a character who tells his life story, the reader has reason to think that the story lived by the character is precisely that of the author. (...) Nonetheless, the text produced in this way is not an autobiography. (...) These texts would therefore fall into the category of ‘autobiographical novel.’ The hero can resemble the author as much as he wants; as long as he does not have his name, there is in effect nothing (...) autobiography is not a guessing game: it is in fact exactly the opposite”.

⁵ Lejeune (2005): “Presque toutes les autofictions sont lues, de facto, comme des autobiographies” (31). Immers, het contract tussen schrijver en lezer voltrekt zich bij een autobiografie als een “l’engagement (...) dans un esprit de vérité” (31). Zie ook Allamand (2018).

⁶ Lejeune baseerde zijn schema op Genettes indeling van de diëgetische wijzen waarop een verhaal verteld kan worden (1980: 27, 280): bij een homodiëgetische vertelsituatie is de verteller een personage in het verhaal, bij een heterodiëgetische vertelling is dit niet het geval, en in een autodiëgetische vertelling vertelt een verteller zijn eigen verhaal. Over verteltechnieken, zie Halliwell (2009) en Rimmon-Kenan (1983).

wordt toegesproken” (211). Teirlinck heeft naar eigen zeggen zijn ik in een ander personage “overgeheveld”, en spreekt zichzelf toe als in een spiegel: de hoofdpersoon is volgens het voorwoord de gemaskerde “motor” van de auteur. Deze “ontdubbeling” weerspreekt in Lejeunes genredefinitie een samenvallen van auteur, verteller, en protagonist, maar duidt volgens mij wel op een verdichting van deze relatie via een principe dat Genette (1980) metalepsis heeft genoemd en dat hij omschrijft als “any intrusion by the extradiegetic narrator or narratee into the diegetic universe (or by the diegetic characters into a metadiegetic universe, etc.), or the inverse” (234–235). Een specifieke verschijningsvorm hiervan is het afdalen van de auteur in zijn of haar fictie, waar die vervolgens oog in oog staat met een van zijn of haar eigen karakters. Dit is een bekende troep uit de postmoderne literatuur die, toepasselijk genoeg voor *Zelfportret*, de grens tussen feit en fictie en literatuur en “werkelijkheid” problematiseert. Fludernik (2003) schrijft dat deze “authorial metalepsis” niet los kan worden gezien van “the baring of the mimetic illusion by undermining the realistic expectation that the narrator merely tells a story over which he has no power” (384).

Men kan erover discussiëren of de auteur via metalepsis de werkelijkheid in de fictie brengt of dat de auteur zichzelf fictionaliseert. Mijn indruk is dat bij de jij-vertelling in *Zelfportret* de verteller ook intrinsiek onderdeel uitmaakt van de fictionele ruimte, ook al is door het tweedepersoonsperspectief niet vast te stellen of de verteller tegelijkertijd ook een karakter en/of de auteur is. Juist door deze verdichting en het tegelijkertijd niet-samenvallen van de verteller met de auteur en de hoofdpersoon, is de identiteit van de verteller niet eenduidig en definitief vast te stellen. Spreekt Henri zichzelf toe, spreekt Teirlinck van achter zijn masker tot zichzelf, of spreekt Henri tot Teirlinck als in een spiegel? Heeft de auteur zich ontdebeld in een protagonist die zichzelf in de verhaalwerkelijkheid lijkt toe te spreken, en die voor Teirlinck tegelijkertijd de regie voert over zijn zelfontleding?

5. Referentialiteit

De referentiële vraag is voor Fludernik (1994) de eigenschap bij uitstek van het tweedepersoonsperspectief vanwege “the typical ambiguity and multifunctionality of the second-person pronoun” (285–286).⁷ Aangezien de narratologische categorieën verteller, *narratee*, lezer en protagonist verschuiven en soms overlappen, is het vaststellen van de narratologische identiteit van de ‘jij’ binnen een tekst in tweedepersoonsperspectief “problematisch”, schrijft Fludernik (284): het lijkt welhaast of de auteurs van deze teksten hun werk eenvoudigweg niet willen

⁷ In extremo vraagt Fludernik (“Second-Person Narrative” 295) zich af of voornaamwoorden niet beschouwd moeten worden als slechts een grammaticale categorie, ontheven van enige referentiële functie.

laten categoriseren. Voor de hermeneutische receptie van teksten “that are ‘open’ on the scale between narration and interior monologue, where the text’s address function can frequently be read as an instance of self-address”, is de binaire oppositie tussen homo- en heterodiëgetische vertellingen dan ook ontoereikend, en hebben lezers volgens Fludernik (289) behoefte aan een flexibele schaal van homocommunicatieve tot heterocommunicatieve vertellingen.⁸

Bonheim (1980) munt de elegante term *referential slither* voor de eigenschap van de jij om tegelijkertijd betrekking te hebben op de protagonist, de fictieve lezer of toehoorder (*narratee*), en de daadwerkelijk lezer (van het boek) of toehoorder (76).⁹ De fictieve lezer of toehoorder (de tweede persoon, de aangesprokene) kan daarbij samenvallen met de protagonist, de auteur, of de lezer zelf. De verteller vertelt het verhaal niet alleen aan de *narratee* vanuit een alwetende positie maar de verteller is ook degene die de ervaringen of eigenschappen van de protagonist heeft gedeeld. Wanneer Henri in de openingsscène van *Zelfportret* naar zijn kapper gaat en de verteller hem vertelt hoe hij zich voelt, vallen de *narratee* en de protagonist bijvoorbeeld samen.

Wanneer Teirlinck als *narratee* beschouwd wordt, bevindt hij zich (althans, als narratologische instantie) binnen de verhaalwerkelijkheid. Als auteur staat hij derhalve niet langer per definitie buiten het verhaal. Het samenvallen van de *narratee* en de protagonist doet recht aan de uitspraken van Teirlinck-de-auteur in de besproken interviews, en aan die in het voorwoord bij *Zelfportret* dat hij zichzelf naar eigen zeggen ‘ontdubbelt’ door vanachter een masker in de spiegel te kijken. De verteller voorziet de *narratee* Teirlinck door middel van de jij-protagonist van een relaas over diens verleden.¹⁰

6. Conclusie

Schmitt (“Avatars” 3) baseert zich op neurologisch onderzoek wanneer hij schrijft dat de menselijke geest niet hybride kan lezen, dus tegelijkertijd in een literaire tekst fictie en feit kan ervaren. We kiezen als lezers een van beide leeswijzen,

---

⁸ Dit is niet dezelfde lezersgerichte aanpak als die van Missinne (2013), die dichter ligt bij het autobiografische pact van Lejeune (1973). Missinne (2013) kijkt naar de manier waarop schrijvers hun eigen leven onderdeel laten uitmaken van het verhaal, waardoor lezers het als authentieker gaan ervaren. Deze flexibele “autobiografische ruimte” is gebaseerd op het vertrouwen van de schrijver dat de lezer autobiografische elementen zelf herkent in de roman, met de hoofdpersoon als spil. Het is aan de lezer om uit te maken in hoeverre die de autofictie van de schrijver gelooft.

⁹ Bonheim (1980) overweegt dat de jij ook de verteller zelf kan aanspreken, maar daarvan is Fludernik (“Second-Person Narrative” 286) niet overtuigd.

¹⁰ Fludernik (“Second-Person Narrative” 287) merkt op dat in sommige vertellingen in deze situatie ‘wij’ voorkomt. Zij laat open in hoeverre dit een argument vormt om te stellen dat de bewuste vertelling een autobiografie is, of in hoeverre het ontbreken van een eerste persoon meervoud een bewijs ervoor is dat het relaas van een auteur (deels) fictief is.

die onze verwachtingshorizon voor het vervolg van de tekst bepaalt: autobiografie of niet. Bovendien, schrijft Schmitt (4), vergt het een hogere mate van hersenactiviteit om een tekst als non-fictie te willen lezen, dus om de historische werkelijkheid te ‘vinden’ die in de tekst ligt. Tenzij er dwingende, paratekstuele informatie is die de lezer ertoe aanzet om de referentialiteit van de tekst op een feitelijke wijze te duiden, lezen we standaard in fictiemodus.¹¹

Ik heb betoogd dat *Zelfportret* door het tweedepersoonsperspectief in combinatie met paratekst de lezer juist expliciet voortdurend de vraag naar de grens tussen feit en fictie laat stellen. De directe relatie van de schrijver met zijn onderzoeksobject (zichzelf) heeft in *Zelfportret* geleid tot een maskerade van de auteur achter een fictief personage. Henri ontdebelt zichzelf doordat de verteller hem de spiegel van zijn verleden voorhoudt. *Zelfportret* zoekt zo de grenzen op van Lejeunes autobiografisch pact en be vraagt de verhouding tussen verhaalwerkelijkheid en historische werkelijkheid. De onoplosbaarheid van de referentialiteit is zowel het intrigerende als het frustrerende van de grammaticale jij-vorm: de identiteit van de jij kan niet definitief eenduidig worden vastgesteld, en jij heeft zowel betrekking op *narratee* Teirlinck als op protagonist Henri.

Volgens Teirlinck is het voor enige reële aanzet tot objectief zelfinzicht van de autobiograaf noodzakelijk om zichzelf van buiten zichzelf te beschouwen. *Zelfportret* toont aan dat het tweedepersoonsperspectief paradoxaal genoeg in dit opzicht een geschiktere autobiografische vorm kan opleveren dan de vertrouwde ik-vorm. De constatering van Van Boven en Dorleijn (212) dat de jij-vertelling “in feite een variant [is] van het ik-verhaal” doet die in retorisch en narratologisch opzicht dan ook tekort.

Bibliografie

- Allamand, Carole. “The Autobiographical Pact, Forty-Five Years Later”. *The European Journal of Life Writing*, vol. 7, 2018, pp. 51–56.
- Bonheim, Helmut. *Literary Systematics*. Brewer, 1980.
- Bousset, Hugo. “Zelfportret of het galgemaal”. *Lexicon van literaire werken*, geredigeerd door Jaap Goedegebuure et al., Groningen, 1990.
- De Maere, Jaak. “Herman Teirlinck”. *Kritisch literatuur lexicon*, geredigeerd door Ad Zuiderent et al. Groningen, 1990.
- DelConte, Matt. “Why You Can’t Speak: Second-Person Narration, Voice, and a New Model for Understanding Narrative”. *Style*, vol. 37, no. 2, 2003, pp. 204–219.
- Fludernik, Monika. “Scene Shift, Metalepsis, and the Metaleptic Mode”. *Style*, vol. 37, no. 4, 2003, pp. 382–400.
- . “Second-Person Narrative and Related Issues”. *Style*, vol. 28, no. 3, 1994, pp. 281–312.

¹¹ Schmitt (2017) merkt in dit verband op dat uitgevers eerder geneigd zijn om boeken aan te prijzen als ‘gebaseerd op ware gebeurtenissen’ dan als autobiografie, omdat een lezer een romancier minder snel zal verwijten dat die liegt, dan hij dit een autobiograaf zal verwijten.

- Gasparini, Philippe. *Est-il je? Roman autobiographique et autofiction*. Seuil, 2004.
- Genette, Gérard. *Discours du récit*. Seuil, 1972. Gebruikt in de vertaling van Jane Lewin: *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Blackwell, 1980.
- Halliwell, Stephen. "The Theory and Practice of Narrative in Plato". *Narratology and Interpretation: The Content of the Form in Ancient Texts*, geredigeerd door Jonas Grethlein en Antonios Rengakos. De Gruyter, 2009, pp. 15–41.
- Korges, James. "Flemish Mirrors". *Critique*, vol. 8, no. 3, 1966, pp. 85–92.
- Lavocat, Françoise. *Fait et fiction. Pour une frontière*. Seuil, 2016.
- Lejeune, Philippe. "Le pacte autobiographique". *Poétique*, vol. 14, 1973, pp. 137–162.
- . *Le Pacte Autobiographique*. Seuil, 1975, pp. 13–46. Vertaald door Katherine Leary: *On Autobiography*. University of Minnesota Press, 1989.
- . "Le pacte autobiographique (bis)". *Idem, Moi aussi*. Seuil, 1986, pp. 9–35.
- . "Le pacte autobiographique, vingt-cinq ans après". *Idem, Signes de vie*. Seuil, 2005, pp. 11–35.
- Marcus, Laura. *Autobiography. A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2018.
- Minderaa, Pieter. *Herman Teirlinck*. Manteau, 1959.
- Missinne, Lut. *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Vantilt, 2013.
- Oegema van der Wal, Theo. *Herman Teirlinck*. Manteau, 1965.
- Olney, James. "Autobiography and the Cultural Moment: A Thematic, Historical and Bibliographical Introduction". *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, geredigeerd door James Olney. Princeton University Press, 1980, pp. 3–27.
- Prince, Gerald. *Narratology: The form and function of narrative*. Mouton, 1982.
- Rimmon-Kenan, Shlomith. *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. Methuen, 1983.
- Schmitt, Arnaud. "Avatars as the Reason d'Être of Autofiction". *Life Writing*, 2020, pp. 1–12, <https://doi.org/10.1080/14484528.2020.1753486>. Geraadpleegd 31 juli 2021.
- . "Making the Case for Self-narration against Autofiction". *a/b: Auto/Biography Studies*, vol. 25, 2010, pp. 122–137.
- . *The Phenomenology of Autobiography*. Routledge, 2017.
- Stuiveling, Garmt. *Uren Zuid*. Hasselt, 1960.
- Teirlinck, Herman. *Zelfportret of het galgemaal*. Manteau, 1955. Naar het Engels vertaald door James Brockway: *The man in the mirror*. Sythoff, 1963.
- Van Boven, Erica, en Gillis Dorleijn. *Literair mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Coutinho, 2008.
- Van den Bossche, Stefan. *Ge zijt zoveel mensen geweest. Herman Teirlinck 1879–1967*. Houtekiet, 2017.
- Van Gorp, Hendrik, et al., redacteurs. *Algemeen letterkundig lexicon*. Stichting Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL), 2012.
- Wagner-Egelhaaf, Martina. "Introduction: Autobiography/Autofiction Across Disciplines". *Handbook of Autobiography/Autofiction*, vol. 1: *Theory and Concepts*, geredigeerd door Martina Wagner-Egelhaaf. De Gruyter, 2019, pp. 1–7.
- Westerlink, Albert. *Alleen en van geen mens gestoord*. Manteau, 1964.
- Zipfel, Frank. "Autofiktion. Zwischen den Grenzen van Faktualität, Fiktionalität und Literarität?" *Grenzen der Literatur. Zu Begriff und Phänomen des Literarischen*, geredigeerd door Simone Winko et al. De Gruyter, 2009, pp. 284–314.

Rick HONINGS

ORCID: 0000-0003-0281-4377

Universiteit Leiden

De (mythe van de) luie Javaan. De koloniale standpunten van een vader en zijn zoon (over Sytze en Philippus Pieter Roorda van Eysinga)

Abstract

In 1818, Sytze Roorda van Eysinga travelled to the Dutch East Indies together with his wife and three daughters. After his arrival, he was appointed as church minister in Batavia by the governor-general. A short time later, his son Philippus Pieter Roorda van Eysinga, who stayed in the Netherlands after his parents' departure, followed his family to the colony. In the following years, father and son both travelled through the Indonesian archipelago. After his return to the Netherlands, Philippus would become a prominent linguist in Javanese and Malay. After the death of Sytze in 1829, Philippus published his fathers' and his own travel experiences in four volumes under the title: *Verschillende reizen en lotgevallen van S. Roorda van Eysinga* (1830–1832). Their texts provide a fascinating insight into colonial ideas in the first decades of the 19th century. How did Sytze and Philippus represent the indigenous people of the colony and what similarities and differences can be found in their accounts?

Keywords: travel writing, (post)colonialism, Dutch East Indies, indigenous people, Islam.

1. Inleiding

Eind 1818 nam dominee Sytze Roorda van Eysinga (1773–1829) ontroerd afscheid van zijn gemeente.¹ Hij was op dat moment vijfenveertig jaar oud en diende al vierentwintig jaar de Nederlandse Hervormde Kerk. Na zijn studie theologie in Franeker was hij in 1794 beroepen in Kuinre (in Overijssel) en in 1803 in West-

---

¹ Dit artikel is geschreven in het kader van het door mij geleide NWO Vidi-project “Voicing the Colony. Travelers in the Dutch East Indies, 1800–1945” (2020–2025), met Judith Bosnak als postdoc en Nick Tomberge als PhD.

zaan (in Noord-Holland). Het vooruitzicht om een betere positie te verwerven had Sytze doen besluiten om naar Nederlands-Indië te vertrekken.

De laatste avond in de familiekring werd gekenmerkt door “al te aandoenlijke tafereelen”. Het gezin van de dominee kwam voor het laatst in de pastorie bijeen (Roorda 2: 270). Sytze was, net als iedereen, hevig aangedaan. Alleen zijn geloof in God gaf hem de kracht om vaarwel te zeggen tegen zijn zoon en twee dochters die in Nederland zouden achterblijven: “Wonderlijk zijn wij (...) gesterkt, want zonder Gods bijstand waren wij bezweken” (Roorda 1: 2).

Met zijn vrouw Eyda Catharina Piers (1773–1821) en hun dochters Sara, Josina en Adriana verliet Sytze het land “waar minnende ouders ons koesterden, lieve kinderen ons aan den hals hingen; waar wij zoo vele zegeningen genoten” (Roorda 1: 1). Vanuit Westzaan gingen ze naar Alkmaar en van daaruit reisden ze door naar het Nieuwe Diep. Het vroom dat het kraakte. Met het zeilschip “Henriette Elisabeth” begaven ze zich op weg naar Texel, van waaruit ze op 23 december 1818 uitzielden naar “de Oost”. Ze reisden met aan boord vijftig soldaten en enkele officieren, die onderweg voor veel overlast zorgden. In mei 1819 kwamen ze, na vijf maanden, aan in Batavia.

Roorda’s toen 22-jarige zoon Philippus Pieter (1796–1856) beschreef later hoe de stemming in huis was na het vertrek van zijn ouders. Hijzelf was aangedaan en ziekelijk, zodat hij het bed moest houden. Zijn zusters waren troosteloos, doolden door het huis en zochten troost bij hun echtgenoten. Het vertrek van zijn ouders zette Philippus aan tot het schrijven van een ontroerend afscheidsgedicht, waarin hij de wens uitsprak dat hij hen in het hiernamaals zou wederzien (Vaartjes 138–141). Omdat hij zijn familie zo erg miste, meldde Philippus zich enige tijd later als militair voor “de Oost”. Als jongeman had hij tegen Napoleon gevochten tijdens de Slag bij Waterloo (1815). In de loop van 1819 voer hij via Rio de Janeiro naar Nederlands-Indië toe. Op 8 november van datzelfde jaar arriveerde hij op de rede van Batavia. Omdat hij zijn gezinsleden niet had verteld dat hij naar Indië zou komen, was zijn komst een verrassing:

Naauwelijks binnengetreden, vliegt mij een meisje om den hals en overlaadt mij met kussen. Het was mijne zuster SARA, welke ongeloofelijk opgewassen en veranderd was. Mijne moeder stond bij eene sofa, even als versteend en kon door aandoening niet spreken. Eindelijk riep zij uit: ‘Mijn God! mijn zoon! en barstte in tranen los. (...) Mijne jongste zusjes vlogen mij ook om den hals (...). De zwarte bedienden waren ook geroerd, en beschouwden mij eerbiedig, met tranen in de oogen, als hunnen tweeden meester.

Mijn vader kwam weldra te huis met mijne zuster JOZINA, ik was in eene zijkamer gegaan (...) en nu kwam ik tevoorschijn en viel in zijne armen, dit tooneel kan alleen gevoeld, niet beschreven worden; mijne zusjes hingen mij om den hals, de bedienden sprongen van vreugde, dit waren Javanen. Ik heb vreugdetranen gestort (Roorda 2: 305–306).

Fig. 1. Portret van Eyda Catharina Piers (1773–1821) en Sytze Roorda van Eysinga (1773–1829); bron: Collectie Gé Vaartjes, Boskoop

Philippus was weer herenigd met zijn familie, maar lang duurde hun geluk in Indië niet. Op 4 januari 1821 overleed zijn moeder Eyda Catharina, afgemat door ziekte en het tropische klimaat. De dood van deze “braave, teederminnende en deugdzame” vrouw, met wie Sytze ruim vijftientig jaar samen was geweest en met wie hij naar eigen zeggen gehoopt had een “vrolijkten avond des levens in Azië” door te zullen brengen, schokte hem (Roorda 1: 102).

In de *Bataviasche Courant* van 6 januari 1821 meldde Sytze: “Zacht en zalig sliiep die dierbare in, en volgde vijf kinderen reeds aan haar naar de eeuwigheid vooruitgesneld, – zes nog achtergelatenen zullen met mij haar gemis betreuren”. Philippus schreef later dat hij geen woorden had voor het “smartelijke van dit verlies” (Roorda 3: 143). Door haar overlijden raakte het gezin van dominee Roorda vrijwel “geheel ontbonden” (Roorda 3: 145). Dochter Sara trad korte tijd later in het huwelijk en vestigde zich te Surabaya; ze zou al in 1824 sterven. De meisjes Josina en Adriana gingen eerst naar school in Batavia en keerden enige tijd later terug naar Europa. Sytze zelf werd ziek en ging tot herstel van zijn gezondheid op reis. Op de Molukken ontmoette hij een meisje dat zijn tweede vrouw zou worden, de Nederlandse Geertruida Catharina Dibbetz. Zij was toen pas veertien jaar oud, hij vijftig. In 1823 traden ze op Ambon in het huwelijk. In 1825 keerde Roorda met zijn jonge echtgenote terug naar Batavia. Naar verluidt benijdden alle

vrijgezellen van Batavia de dominee en verslonden ze zijn bruid met hun ogen vanwege haar “perfecte” figuur en “rafaelliaanse gelaatstrekken” (Vervoort 15).

Philippus Pieter hield zich intussen met andere zaken bezig. Sinds zijn komst naar Indië, was hij gefascineerd geraakt door de inheemse talen. Al twee dagen na aankomst had hij een Maleise spraakkunst en Bijbel gekocht, na een incident met een koetsier die zijn aanwijzingen verkeerd begrepen had en de verkeerde kant op was gereden. Dat voorval stimuleerde hem om zich de taal zo spoedig mogelijk eigen te maken. Tot zijn ontsteltenis ontdekte hij dat er geen enkel goed woordenboek Maleis-Nederlands en Nederlands-Maleis beschikbaar was: “Ik kon het niet gelooven, dat in de eeuwen, dat men meester van een land was geweest, waar men zonder het Maleisch weinig kan uitvoeren, men nog niet beproefd had, dezelve te vervaardigen” (Roorda 2: 310).

Omdat Philippus niet genoeg vorderingen maakte, nam hij taallessen van een inheemse onderwijzer, een zekere Abdul Hakiem, die hem elke morgen van zes tot acht uur les gaf. Elke avond zat hij vanaf nu ijverig te studeren (hij ging zelfs niet meer uit), waardoor hij naar eigen zeggen in drie maanden tijd Maleis kon lezen en schrijven. Kort daarna nam Philippus ontslag als militair en werd hij ambtenaar. Dankzij de gouverneur-generaal werd hij benoemd tot “élève” voor de inheemse talen, om zich te “volmaken” in het Maleis en vertaler te kunnen worden. Al gauw kon hij fragmenten van Milton in het Maleis overzetten (Roorda 2: 315).

Met zijn vader, Sytze, ging het intussen helemaal niet goed. Eind 1828 stapte hij vanwege gezondheidsredenen aan boord van “Het schoon verbond” dat hem terug naar Nederland zou vervoeren. Daar zou hij nooit aankomen, want hij stierf op 1 april 1829, “aan verval van krachten” (*Javasche Courant*, 11 augustus 1829). Hij werd begraven op Sint-Helena. Het eiland, waar Napoleon in 1815 naartoe was verbannen en zes jaar later de laatste adem had uitgeblazen, was een geliefde tussenstop voor zeilschepen die via Kaap de Goede Hoop naar Indië voeren – en terug. Dit veranderde pas na de opening van het Suezkanaal in 1869. Volgens Philippus was er geen groter contrast denkbaar: de dominee die zijn leven in dienst stelde om het evangelie te prediken in Europa en in Azië, rustte nu naast de overweldigere Napoleon (Vervoort 19).

2. Onderzoek naar reisliteratuur

In 1830 begon Philippus met het publiceren van *Verschillende reizen en lotgevallen van S. Roorda van Eysinga* (1830–1832), een werk in vier delen. De reisverhalen van zijn vader beslaan het eerste deel en de eerste helft van het tweede deel. De overige pagina’s wijdde Philippus aan zijn eigen reiservaringen. In het literair-historisch onderzoek hebben ze nog relatief weinig aandacht gekregen. Dat is jammer, want ze zijn vlot en met oog voor details geschreven en geven

een kraakhelder beeld van het vroeg negentiende-eeuwse Indië. Er is wel af en toe over hun individuele reisteksten geschreven, maar niet in vergelijkend perspectief.

Over Sytze schreven Knappert (1897), Wertheim en Wertheim-Gijsse Weenink (1968: 47–101) en Spoor (1996). Een deel van Sytze's tekst verscheen in de bloemlezing *God in Indië. Bekeringsverhalen uit de negentiende eeuw* (1997), samengesteld door Peter Boomgaard en Gerard Termorshuizen. Philippus' reistekst komt ter sprake in Rob Nieuwenhuys' *Oost-Indische Spiegel* (1972) en in het Schrijversprentenboek *Uit menschlievendheid zoude ik barbaar kunnen worden. Reizen in Azië 1770–1830* van Greetje Heemskerk et al. (1992). Deze publicaties bevatten vooral een biografisch en literair-historisch uitgangspunt. Een postkoloniale benadering, gericht op het kritisch analyseren van representaties, is op deze teksten nog niet toegepast. Alleen Siegfried Huigen heeft daar een aanzet toe gegeven in een artikel uit 2015, maar hij richt zich alleen op de reiservaringen van Sytze en niet op diens zoon.

In dit artikel wordt onderzocht hoe Sytze Roorda van Eysinga en zijn zoon Philippus Pieter de inheemse bevolking in Nederlands-Indië – die zij op hun reizen door de archipel ontmoetten – representeerden. In veel reisteksten uit de koloniale tijd is er sprake van dat inheemsen door Europese auteurs worden weggelaten uit de beschrijving. Mary Louise Pratt, auteur van het inmiddels klassieke boek *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation* (1992), heeft geschreven dat Europese natuuronderzoekers in de koloniale *contact zone* het vaak doen voorkomen alsof ze alleen zijn 'in het paradijs': "Where, one asks, is everybody? The landscape is written as uninhabited, unpossessed, unhistoricized, unoccupied even by the travelers themselves" (Pratt 50). Siegfried Huigen heeft in 2009 in zijn boek *Knowledge and Colonialism. Eighteenth-century Travellers in South Africa* al laten zien dat er belangrijke kanttekeningen te plaatsen zijn bij Pratts ideeën over de representatie van de inheemse bevolking, zelfs waar het gaat om teksten van wetenschappelijke reizigers, waar ze haar theoretische inzichten vooral op baseert.

Pratts ideeën over het 'lege' land gaan evenmin op voor de reisteksten van vader en zoon Sytze en Philippus Roorda van Eysinga. Zij hadden allebei belangstelling voor en schreven juist zeer uitvoerig over Javanen en andere inheemse bevolkingsgroepen. Dat is niet toevallig: als dominee was Sytze gericht op het bekeren van 'heidenen', terwijl Philippus, zoals gezegd, een grote belangstelling had voor de taal en cultuur van de inheemse bevolking. Waar legden vader en zoon Roorda in hun teksten de nadruk op? Hoe viel hun oordeel over de inheemse bevolking uit? En welke verschillen zijn er te vinden in hun representaties en hoe zijn die te verklaren?

De teksten van Sytze en Philippus Pieter Roorda van Eysinga horen tot het genre van de reisliteratuur. De laatste decennia hebben de *travel writing studies*

internationaal een impuls gekregen. Het onderzoek naar koloniale reizen neemt daarbinnen een bijzondere plaats in. Er bestaat veel belangstelling voor de ideologieën die in reisteksten verscholen liggen. Ze mogen op het eerste oog dikwijls een schijn van objectiviteit vertonen, ze zijn het niet. In de woorden van Tim Youngs: “The biggest fiction is travel writing’s own claim to being an objective genre”. *Travel writing* hangt altijd samen met het verwerven van kennis en macht (Youngs 10–12). Het is een genre dat sterk beïnvloed werd door ideeën over gender, klasse en ras. Doordat reizigers in een koloniale *contact zone* terechtkwamen (Pratt 8), waren ze gedwongen te schrijven over ‘de Ander’ en daarmee onvermijdelijk ook over henzelf. Reizen behelst in die zin altijd een confrontatie tussen “alterity and identity” en “difference and similarity” (aldus Thompson 9).

Sinds de verschijning van Edward Saïds gezaghebbende studie *Orientalism* (1978) weten we dat koloniale teksten, die veel lezers bereikten en bedoeld waren om het ‘thuisland’ te informeren, niet alleen reflecties en representaties van de werkelijkheid bevatten, maar die ook mede hebben vormgegeven. Volgens Saïd is er een ‘oriëntalistisch’ beeld ontstaan van het Oosten dat krachtiger is dan de werkelijkheid zelf. In Saïds voetspoor hebben onderzoekers op het gebied van *travel writing studies* het idee omarmd dat reisverhalen een bijdrage hebben geleverd aan het legitimeren van koloniale projecten van westerse landen (Thompson 53).

De invloedrijkste studie op dit gebied is nog altijd die van Pratt, al is die inmiddels bijna dertig jaar oud. Zij onderzocht hoe Europese reisliteratuur over niet-Europese delen van de wereld voor lezers thuis een “imperial order” gecreëerd heeft. Ze laat zien hoe de witte overheerser, de “seeing man”, met zijn ogen het land niet alleen aanschouwde, maar tegelijkertijd ook in bezit nam. Zijn reizen stonden altijd in dienst van “commercial and colonial agendas”, zelfs als ze een andere doelstelling hadden (Thompson 85). Om dat te illustreren bespreekt Pratt enkele veelvoorkomende strategieën, tropen of “codes” in een handvol Engelse teksten uit de negentiende eeuw, voornamelijk geschreven door wetenschappelijke reizigers.

In de neerlandistiek bestond lange tijd weinig belangstelling voor koloniale reisliteratuur in het algemeen en voor reisliteratuur over Indië in het bijzonder (Honings & Van Zonneveld 2015). Als het genre in het verleden al aan een studie onderworpen werd, gebeurde dat vrijwel uitsluitend vanuit een literair-historisch oogpunt of als historische informatiebron. Een postkoloniaal perspectief, waarbij het in de teksten vervatte koloniale discours geanalyseerd wordt, is nog nauwelijks op dit corpus toegepast. Alleen Siegfried Huigen vraagt al jaren aandacht voor het belang van het onderzoeken van het in reisliteratuur vervatte koloniaal discours, al richt zijn onderzoek zich voornamelijk op Zuid-Afrika (Huigen 1994, 1995, 2007, 2009). In het NWO-onderzoeksproject “Voicing the Colony. Travelers in the Dutch East Indies 1800–1945” (2020–2025) onderzoek ik samen met

een postdoc en promovendus zowel Nederlandse als Javaanse en Maleise teksten van reizigers uit de koloniale periode. De reisverhalen van Sytze en Philippus Roorda van Eysinga maken deel uit van het corpus.

3. Sytze's perspectief

Tijdens zijn verblijf in Indië ging Sytze Roorda van Eysinga drie keer op reis. De eerste reis was een tocht over Java, die hij maakte na de dood van zijn eerste vrouw. Hij trok onder meer door de Preanger. Behalve tot herstel van zijn gezondheid was zijn reis bedoeld om uit naam van het gouvernement de “vacante gemeenten” te bezoeken en de staat van het christendom te inspecteren (Roorda 1: 190). In 1822 reisde hij naar Makassar, waar hij langere tijd verbleef. Naast zijn reguliere werkzaamheden (preken, catechiseren, dopen) maakte hij ook enkele uitstapjes in de omgeving. Van Makassar vertrok Roorda in mei 1823 naar de Molukken, waar hij een jaar lang zou blijven – zijn derde reis – en waar hij zijn tweede vrouw ontmoette.

Doordat Sytze Roorda van Eysinga met de ogen van een predikant naar de kolonie keek, was zijn blik heel anders dan die van natuuronderzoekers die bij Pratt ter sprake komen. Toch kwam die in een ander opzicht wel overeen: ook Roorda's ogen waren gericht op de natuurlijke grondstoffen die Indië rijk was. Dat is niet toevallig, want Sytze reisde in opdracht van de gouverneur-generaal als ‘visitor’ van de kerken en scholen. Hij inspecteerde het zendelingswerk en beoordeelde het godsdienstonderwijs. Overal waar hij kwam, werd hij ontvangen als een notabel en belangrijke vertegenwoordiger van het gouvernement. Dat kleurde zeer waarschijnlijk zijn perceptie. Roorda raakte niet uitgesproken over de vruchtbaarheid van Indië. Je hoefde maar een “spruitje” in de grond te steken en dan groeide er een prachtige kool uit (Roorda 1: 204). In de Preanger verwonderde hij zich over de rijstvelden en koffietuinen en verbaasde zich erover dat bepaalde gebieden nog niet ontgonnen waren. Op die momenten leek zijn blik meer op die van een gouvernementsinspecteur dan die van een predikant (Huigen, “Indië door een groene bril” 58).

Zoals veel Europeanen in die tijd creëerde Roorda in zijn reisverhalen een tegenstelling tussen Nederlanders en Javanen. Waar de eerste groep energiek en ondernemend was, stelde hij de inheemsen voor als lui, traag en indolent. Al aan het begin van zijn verslag over zijn reis over Java merkte hij op dat het jammer is dat de Javanen zo “vadzig” waren: ze lieten de mooiste gronden onbebouwd, “enkel uit luiheid, al moet het ook tot een' volgenden oogst gebrek lijden”. Dat contrasteerde met hoe de Nederlanders opereerden. Op het landgoed Ciampea, even buiten Batavia, zag hij hoe de eigenaar, Willem van Riemsdijk, de exploi-

tatie aanpakte. “Vogelnestjes”, een kostbare lekkernij, werden efficiënt gewonnen door “slaven” die zich lieten afzakken in een schacht. Omdat er goede klei in het gebied was, had Van Riemsdijk een steenbakkerij laten aanleggen. De klei werd met water vermengd, door buffels fijngestampt, in de vorm ‘gestreken’ en gebakken: “Wat vermag de nijverheid niet, terwijl de luije Javaan, te midden van den rijkdom der natuur, zich armoedig in eene hut van bamboes behelpen moet” (Roorda 1: 192–194).

Het was niet voor het laatst dat Roorda onomwonden vaststelde dat de Nederlanders deden wat de Javanen verzuimden. Op veel plaatsen hadden ze inmiddels waterleidingen, wegen, sluizen en bruggen aangelegd. Roorda beschouwde Van Riemsdijk als een toonbeeld van de ideale koloniaal: hij exploiteerde niet alleen het land, maar was ook goed voor de inheemsen die hij onder zijn hoede had; hij had zelfs een moskee voor hen gebouwd. Vanwege deze ‘zachte’ behandeling van de Javaan werd hij zeer gewaardeerd: “Zijn wijs en voorzigtig gedrag” zorgde ervoor dat Van Riemsdijk veiliger was dan met “tien stukken geschut” (Roorda 1: 198–200).

Welke houding nam Roorda van Eysinga als zendeling aan tegenover de inheemse bevolking? De studie *Missionary Discourses of Difference. Negotiating Otherness in the British Empire, 1840–1900* (2012) van Esme Cleall vormt een goed uitgangspunt om die vraag te beantwoorden. Daarin worden verslagen van zendelingen van de *London Missionary Society* (opgericht in 1790), die vanaf 1840 over Zuid-Afrika en India schreven, geanalyseerd. Cleall beklemtoont dat het besef van *difference* de Europeanen ertoe aanzette om naar ongekerstende gebieden te gaan. Er werd systematisch een waterscheiding aangebracht tussen ‘wit’ en ‘zwart’ en daarmee tussen een westers zelfbeeld als ‘beschaafd’ en christelijk tegenover een als ‘onbeschaafd’ en heidens gerepresenteerde bevolking. Ruimte voor nuance was er niet; er werd gehandeld alsof er twee *species* waren. ‘Anders’ betekende vanzelf ‘minder’ (Cleall 3–6).

Hoewel zendelingen erkenden dat ook gekoloniseerden door God geschapen waren als deel van een grote familie, legden ze in hun beschrijvingen tegelijkertijd de nadruk op het feit dat ze in zedelijk opzicht sterk onderontwikkeld waren. De optimistische Verlichting ging uit van een trapsgewijze opvatting van ‘ras’, waarbij inheemse volkeren de Europeanen op den duur opwaarts zouden volgen in beschaving langs een “single route of ‘progress’”. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw gingen westerse academici op zoek naar een biologische verklaring voor de verschillen. Maar ongeacht hoe zendelingen naar inheemsen keken, hun ambitie had iets tegenstrijdigs. Enerzijds wilden ze beschaving brengen, anderzijds zouden inheemsen er nooit in slagen om Europeanen bij te benen. Hoe goed ze ook hun best deden zich aan te passen aan de westerse norm, ze zouden hoe dan ook altijd inferieur blijven (Cleall 4–6).

Fig. 2. Portret van Philippus Pieter Roorda van Eysinga (1796–1856), 1833; bron: Collectie Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-19.709

Hoe verhoudt Roorda zich tegenover dit gedachtegoed? Geïnspireerd door de Verlichting zag hij de inheemsen weliswaar als onderontwikkeld, maar hij geloofde stellig in hun potentiële vooruitgang. Meermalen typeerde hij “heidenen” als “mensen” en “natuurgenooten”, aan wie slechts de christelijke openbaring nog niet ten deel was gevallen. Het was volgens hem te kort door de bocht om hen “ezels en domkoppen” te noemen, zoals sommigen deden die meenden de wijsheid in pacht te hebben. Er bestonden wel degelijk inheemsen met een goed verstand, alleen dwaalden de meesten nog door hun “bijgeloof”, aldus Roorda. Het was alsof ze nu nog “uit een poel van modder” dronken. Dat zou veranderen als eens de “wateren des levens” ook in Indië zouden gaan vloeien (Roorda 1: 154; 2: 80). Dan zouden zij vanzelf stijgen op de beschavingsladder. Roorda’s oordeel zou men relatief mild kunnen noemen (Huigen, “Indië door een groene bril” 55).

Maar de hierboven gesignaleerde tegenstrijdigheid die men bij zendelingen aantreft, speelde ook bij Roorda een rol: uiteindelijk bleven inheemsen, vanwege hun huidskleur, altijd ‘anders’ en zouden ze nooit gelijk worden aan Europeanen. Hetzelfde gold, maar in mindere mate, voor mensen van ‘gemengd’ bloed, de zogenaamde Indo-Europeanen. Zo merkte Sytze tijdens zijn verblijf te Makassar sarcastisch op dat hij nooit op een “Indische schoonheid” verliefd zou worden, omdat hun kleur “vrij veel wegneemt van den indruk, welken eene schoone houding en nu en dan een welbesneden gelaat zoude maken” (Roorda 1: 30). Wat ze ook zouden doen, hoezeer inheemsen zich ook zouden ontwikkelen, ze zouden altijd minder blijven: “almost white but not quite” of “almost the same, but not white”, aldus Bhabha (123, 128).

In Sytze’s reisverslag komt die minderwaardigheid op veel plaatsen tot uiting. Keer op keer legde hij de nadruk op de vermeende onzedelijkheid van de inheemse bevolking. De islam stelde hij voor als een hypocriet schijn geloof. Hij beklemtoonde bovendien dat de bevolking ziek was. Volgens hem leden de inheemsen aan allerlei aandoeningen, waar ze zelf niets tegen konden doen. Zo ontstond er een oppositie tussen ‘ziek’ (de kolonie) en ‘gezond’ (het Westen). Het effect daarvan was dat Europese zendelingen de taak kregen toebedeeld om de ‘hulpeloze’ gekoloniseerden te helpen. Ten slotte stelde hij de inheemse bevolking voor als wreed en gewelddadig. Hij legde een duidelijk verband tussen de islam en tirannie en gewelddadigheid. Sytze’s representatiewijze sluit naadloos aan bij Clealls bevindingen (zie Honings 2022).

4. Philippus’ perspectief

Toen Philippus voor het eerst in Indië arriveerde, viel zijn oordeel over de oorspronkelijke bewoners bepaald niet positief uit. Een Hollandse vrouw die gesteld was op “orde, oppassing en verzorging van kinderen, zindelijkheid, godsdienst

en kuisheid” kon in ‘de Oost’ niet aarden, stelde hij vast. Hij zag het als zijn plicht zijn lezers de waarheid te vertellen: “Altoos door zwarten omgeven, die lui en vuil van aard zijn, het Opperwezen naauwelijks bij naam kennen, en alleen de bevrediging hunner dierlijke lusten beoogen, is het een wonder, wanneer eene fatsoenlijke en brave Hollandsche vrouw in *Indië* gelukkig is” (Roorda 2: 313–314). In deze passage lijkt het erop dat Philippus het standpunt van zijn vader heeft overgenomen.

Anders dan Sytze interesseerde Philippus zich evenwel, zoals gezegd, sterk voor de inheemse talen en culturen. Philippus’ wens was om op reis te gaan. Zo wilde hij ‘door omgang met den Inlander zijne gewoonten, godsdienstige begrippen, leven en denkwijze’ leren kennen, “om voor het gouvernement met vrucht in zendingen onder den Inlander, of in onderhandelingen met vorsten” te kunnen handelen (Roorda 2: 318). Spoedig deed zich een goede gelegenheid voor: hij kon meegaan met de botanicus Carl Ludwig Blume (1796–1862) op een van diens reizen over Java als vaccinatieinspecteur. Ze trokken van dorp tot dorp, waar Blume kinderen inentte met de koepokken. Philippus’ representatie van ‘ziekte’ is vergelijkbaar met die van zijn vader: ook hij leek ervan overtuigd dat ze westerse hulp nodig hadden.

Philippus hield zich het liefste bezig met het verbeteren van zijn Maleis, het leren van Sundanees en de studie van de overige talen van Java. IJverig oefende hij in het Javaans schrift. Zijn reisaantekeningen doorspekte hij met tal van linguïstische bijzonderheden. Al deze kennis had Philippus nodig voor het schrijven van de boeken die hij een paar jaar later zou publiceren: zijn *Nederduitsch en Maleisch* en zijn *Maleisch en Nederduitsch woordenboek* (1824–1825). Nadien volgden nog een *Javaansche spraakkunst* (1835) en een *Algemeen Nederduitsch en Javaansch en Javaansch en Nederduitsch woordenboek* (1834–1835). Die waren nodig om communicatie met de gekoloniseerden te verbeteren en ambtenaren taalkennis bij te brengen.

Meer dan zijn vader was Philippus geboeid door de inheemse cultuur. Zo keek hij zijn ogen uit bij de Borobudur, het bekende boeddhistische tempelcomplex op Midden-Java. Hoe was het mogelijk, vroeg hij zich af, dat een volk dat algemeen als “onbeschaafd” bestempeld werd, in de bouwkunst die “trap van volmaaktheid” had weten te bereiken? Terug in Batavia hielp hij bij het verplegen van de slachtoffers van de cholera. Dat deed hij uit menslievendheid, maar ook omdat hij hierdoor de gelegenheid had zich “in de inlandsche taal te oefenen, en zoo geheel met de eenvoudige huishouding der inlanders bekend te worden”. Elke avond las hij met een imam bij het raam in een handschrift of in de koran, om de uitspraak te oefenen. Dikwijls namen er dan “inlanders” onder het venster plaats om naar hen te luisteren (Roorda 3: 122, 148–149).

Doordat Philippus zich intensief met de Javaanse taal en cultuur bezighield, ging hij nadat hij enige tijd in Indië verbleef, genuanceerder over de kolonie en

zijn bewoners denken dan bij zijn aankomst in de kolonie. Kennelijk leidde meer kennis over de taal en cultuur van de inheemse bevolking tot een humanere houding ten opzichte van ‘de Ander’, zelfs in de context van het koloniale discours. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een passage in Philippus’ reisverslag waarin hij zijn gedachten liet gaan over het fenomeen “huidskleur”. In veel dorpen die Blume en hij op Java bezochten, vluchtten mensen zodra zij hen zagen naderen al schreeuwend weg: “*djelma bodas* (blanke mensen!)”. Een Javaan die hij op een brug zag zitten, sprong van schrik zelfs in de rivier en verborg zich net zo lang onder water, totdat ze uit het zicht verdwenen waren. Nederlanders schrokken juist als ze een zwart iemand zagen. Hoe viel dat te verklaren?

De oorzaken hiervan schrijf ik daaraan toe, dat men van jongs af, in *Holland*, de kinderen den boozen geest als zwart afschildert, en dat in het algemeen het zwart, als eene kleur van rouw enz., beschouwd wordt, en een teeken van duisternis is; als nu een kind, of zelfs een onervaren Hollander, eensklaps een’ zwarte ziet, dan vlugt hij, en gelooft den duivel of iets dergelijks te ontdekken. De zwarten integendeel vlugten om zijne blankheid; zijnde al wat wit is bij hen eerbiedwekkend, en in vergelijking van hunne kleur zoo heeft de blanke iets, dat zij als *tjaja*, of glans, beschouwen; en verscheidene onder hen wenschen zelve blank te zijn. Dit ziet men in hunne spelen, zij bestrijken zich met alles wat hun het voorkomen van wit kan geven, en laten, met een zeker vergenoegen, die kinderen aan den vreemdeling zien, die het blankste zijn (Roorda 3: 22).

Philippus realiseerde zich dus dat de perceptie van huidskleur cultureel bepaald was, al is het niet toevallig dat ook hij ‘blankheid’ in dit citaat als de norm voorstelde; “zwarten” (inheemsen) wilden volgens hem graag wit zijn en streefden dat na. Maar in vergelijking met zijn vader leek hij minder bevooroordeeld ten aanzien van de Javanen. Ook op andere plaatsen in zijn tekst liet Philippus zich positiever over hen uit. Dat Javanen als “verraderlijk, wreed, moorddadig en trouweloos” werden voorgesteld, begreep Philippus niet. Hun zachtaardigheid bleek alleen al uit het feit dat “lage scheldwoorden, verschrikkelijke vervloekingen of verwenschingen” in hun taal niet voorkwamen. Daarom voelde hij zich geroepen de eer van de Javanen te verdedigen en “aan te toonen, dat zij regtmatige aanspraak op onze achting en toegenegenheid hebben” (Roorda 3: 110–111, 118). Ze handelden waardig, kwamen op voor zichzelf en waren dapper.

Philippus’ reistekst bevat passages die de representatiewijze van zijn vader lijkt te spiegelen. Volgens Sytze stond de Javaan machteloos tegenover aanvallen van tijgers, maar maakten de Nederlanders er korte metten mee.² Zo was er een grote tijger geweest die zich ophield in een koffietuin, waardoor geen Javaan meer aan het werk durfde te gaan. De Nederlanders snoeiden daarop de onderste takken weg, zodat hij kon worden verjaagd. De tijger werd vervolgens gevangen en gedood en de Javaan geholpen (Roorda 1: 210–211).

² Over de rol van tijgers in Indonesië in de periode 1600–1950, zie Boomgaard 2008.

Waar zijn vader over Javanen opmerkte dat ze angstig en hulpeloos waren, schetste Philippus een heel ander beeld van hen. Hij schrijft bijvoorbeeld over het kordate handelen van een Javaan die aangevallen werd door een tijger toen hij zich wilde gaan baden in de rivier. De Javaan stak zijn kris daarop zo diep in het dier, dat deze woeste *harimau* hem losliet en daarop dood neerviel. Daarna meldde de Javaan zich, bloedend en ondersteund door enkele kameraden, bij de resident om de premie in ontvangst te nemen die op het doden van een tijger stond. Philippus oordeelde: “Deze onverschrokken man, vertoonde zich in het minst niet onthutst, en men zou gezegd hebben, dat hij over de vischvangst of over zijne buffels sprak. Is dit onverschilligheid, koelbloedigheid of verstand en bedaardheid van geest?” (Roorda 3: 138).

De Javanen waren bovendien – opnieuw in tegenstelling tot wat zijn vader vaststelde – goede werkers, aldus Philippus. Hoewel ze misschien niet tot de allerijverigsten behoorden, bewerkten ze hun velden en namen ze nimmer hun toevlucht tot de bedelstaf, tenzij blindheid of een ander gebrek hen daartoe dwong. Echte armoede trof men op Java daardoor niet aan. Hoewel sommige Javanen eenvoudig leefden, hoefden ze door de vruchtbaarheid van het land nooit gebrek te lijden. Vergeleken met Europa was de situatie in Indië veel beter. Hoe menig “lediglooper” was er niet in Europa die in plaats van zich nuttig te maken liever gebruik maakte van de menslievendheid en een “ballast der maatschappij” was? Dan was de Javaan heel anders:

Hij maakt de schoonste wegen en waterwerken in ongebaande oorden; hij trekt ten strijde, en kan bijna alles ontberen; als lastdrager is hij onvermoeid; als ruiter kent hij geene vermoeijenis en als voorlooper voor de postpaarden is hij onbetaalbaar. Bij aanprikkeling of opwekking kan men met den Javaan alzo zeer veel doen, doch laat men hem geheel aan zijne zalige rust over, dan schijnt hij die ook boven buitengewone inspanning van krachten te verkiezen (Roorda 3: 113–114).

Hier ontkracht Philippus de mythe van de luie Javaan, een stereotype dat in de negentiende eeuw wijdverbreid was. Tegelijkertijd zag ook Philippus de Javaan alleen in dienende functies en geloofde hij dat hij door Europeanen gestimuleerd moest worden om niet tot indolentie te vervallen. Maar juist die ogenschijnlijke onbezorgdheid vond Philippus benijdenswaardig. Ondeugd en hartstocht waren de Javaan vreemd. Tevreden leefde hij van de vruchten die het land opleverde. Voor Philippus belichaamde de Javaan een ideale staat: hij was een ‘edele wilde’, die genoeg nam met het leven dat hij leidde en zich in tegenstelling tot Europeanen nergens druk om maakte:

Niet beangst voor de toekomst, geniet hij het leven als een echt wijsgeer, zonder te weten, wat het zegt, doctor in de filosofie te zijn. Te midden van een vruchtbaar land, onder eenen helderen hemel, in de nabijheid van trotsche gebergten, met eeuwig groen op de toppen prijkende, die door de wolken boren, is hij, bij het gedruisch van klaterende bergstroomen, die de keijen schuren, regt gelukkig, en als een bewoner van het ware aardsche paradijs te beschouwen (Roorda 3: 119).

Dat mocht positief klinken, Philippus creëerde zo wel weer de tegenstelling tussen de ‘eenvoudige’ Javaan en de ontwikkelde Europeaan. Niettemin was hij in staat om verder te denken dan dit bekende koloniale clichébeeld, waarschijnlijk omdat hij kennis had van de inheemse taal en cultuur. De natuurstaat van de Javaan mocht dan ideaal lijken, het was volgens hem onmogelijk om vast te stellen of de inheemse bevolking gelukkig was. Enerzijds meende Philippus dat zij “het noodige heeft, en naar niets hoogers” verlangde, anderzijds kon hij niet bepalen of dit verkieslijk was boven “ontwikkeling, die zelden voldoening schenkt”. Als de Nederlanders ertoe zouden besluiten de ‘inlander’ te ‘beschaven’, dan moest dat op een verstandige wijze gebeuren door “alles wat daartoe in betrekking staat, gelijk aanwezig te doen zijn, anders bereikt men het doel slechts ten halve, en maakt hem welligt ongelukkig”. Tegelijkertijd merkte hij op dat “verlichting en beschaving” de Javaan wellicht niet gelukkiger zouden maken. Toenemende ontwikkeling zou er slechts toe leiden dat de verlangens naar “aardsche goederen” toenamen. Als die vervolgens niet werden bevredigd, zou dat afbreuk doen aan het “levensgenot” van de Javaan (Roorda 3: 38, 120). Kortom, Philippus wist uiteindelijk ook niet wat het beste was. Deze twijfel getuigt van een voor die tijd genuanceerd oordeel.

Wat Philippus wél met zijn vader deelde, was zijn afkeer van de islam, die ook hij met geweld associeerde. Het was bekend dat het hindoeïsme in de residentie Yogyakarta na bloedige oorlogen plaats had gemaakt voor de leer van Mohammed.³ Woedend merkte Philippus op:

Hoe veel bloed zal er nog moeten vergoten worden, eer het Christendom in plaats zal treden van de zinnelijke instellingen diens leugenprofeets, welke alom juist zoo veel aanhang vond, omdat hij de veelwijverij predikte, en het volgend leven als een’ staat van het hoogste aardsche genot afschilderde, hetwelk zoo bijzonder met de zucht naar genietingen strookte (Roorda 3: 124).

Vanwege zijn talenkennis werd Philippus per 16 juli 1822 door de gouverneur-generaal benoemd tot hoofd van de politie te Palembang in het zuiden van Sumatra. Dat gebied was pas in juli 1821 na felle strijd door de Nederlanders onderworpen. De sultan, Mahmud Badaruddin II, die zich hevig had verzet, werd verbannen naar het eiland Ternate. Tegenwoordig geldt Mahmud Badaruddin II als een nationale held in Indonesië; het vliegveld van Palembang is zelfs naar hem vernoemd. Philippus had gruwelijke verhalen over hem vernomen. Zo zou hij een van zijn eigen kinderen in het bijzijn van de moeder vermoord hebben “omdat hetzelve een ongunstig teeken aan het ligchaam had”. Bovendien had hij de bevolking geterroriseerd, onder meer door onredelijke belastingen te heffen en herendiensten van haar te eisen (Roorda 3: 227).

---

³ Over de islam in Indonesië en de Nederlandse perceptie ervan, zie de studie van Laffan uit 2013.

Het was Philippus' taak als politiecommissaris om misstanden in de regio aan te pakken. Dat was hard nodig, oordeelde hij, want te Palembang zag hij hoe islamitische hoofden de bevolking onderdrukten. Die 'dwinglandij' was ongekend: "Zij beschikte willekeurig over de eigendommen van anderen, rukte vrouw en kind van den huisvader af, sloot den laatste in ketenen, en belette hem, door middel van een tjangkah (houten knijper) op den keel te zetten, het schreeuwen". Hoewel de 'opstandige' sultan was verbannen, was zijn opvolger, Ahmad Najamuddin, volgens Philippus geen haar beter dan hij. Dat bleek uit een voorval dat in 1822 plaatsvond. Nadat de sultan 's morgens bij de commissaris was geweest, verscheenen er 's middags twee 'inlanders' in witte kleding bij de commissaris, "welke een onheilspellend voorteken aanduidt" (Roorda 3: 163, 165). Het waren vermoedelijk *hadji's*: inheemsens die als pelgrim naar Mekka waren geweest en daarom in aanzien stonden. Plotseling trok een van hen zijn kris. Tegenwoordig zouden we deze gebeurtenis aanduiden als een terroristische aanslag:

De boosdoener naderde den commissaris met rassche schreden, die hem zijne muts in het aangezicht wierp, hetwelk zijne woede gaande maakte, zoodat hij op eens toeschoot, doch andermaal werd af gekeerd, daar de commissaris hem eenen schrijfflessenaar naar den kop smeed. Nu was hij ontembaar, en zou den commissaris doorstoken hebben, doch werd, door een' jongen prins, zoodanig gekrist (met een' ponjaard [dolk] doorpriemd), dat het wapen, in den rug, ingegaan, door het buikvlieg doordrong. Nu stak hij in het rond, en wondde een' der omstanders op verschillende plaatsen, doch werd, in een oogenblik, van alle zijden aangevallen, doorhakt, doorstoken, vertrapt, en diende nog aan de toeschietende wacht om hunne bajonetten te verwen. Deze ellendeling was niet dadelijk dood, en blies stuiptrekkend zijne zwarte ziel uit. Hij was onkenbaar; zijn bloed ververde den troon en de gehoorzaal; zijne haren stonden stekelachtig omhoog, en zijn verdraaid gelaat verwekte het afgrijzen in het rond. Dit alles was het werk van een oogenblik (Roorda 3: 165–166).

De tweede "terrorist", woedend en schuimbekkend, werd door de politie gevangengenomen en naar een verhoorruimte gebracht. Pas na een uur kalmeerde hij enigszins. Nu kwam Philippus' talenkennis goed van pas, want als politiefunctionaris was hij verantwoordelijk voor het ondervragen van de betrokkenen. Aan hem bekende de verdachte dat zijn kameraad en hij in opdracht van de sultan hadden gehandeld, die hun tweehonderd "Spaansche matten" (zilveren munten) had betaald om de commissaris te doden; als de aanslag slaagde, zouden ze een tweede beloning ontvangen. Het verhoor was nauwelijks ten einde, of de sultan verscheen, vergezeld van een groot aantal gewapende mannen. Hij wenste de commissaris geluk met het feit dat God hem gespaard had. Daarop liet de commissaris de gevangene halen, die evenwel tegenover de sultan niet durfde te herhalen wat hij eerder aan Philippus had bekend. Uiteindelijk werd de "terrorist" op de markt in opdracht van de sultan "gekrist". Door de dader terecht te stellen, wilde hij de Nederlanders doen geloven dat hij niets te maken had gehad met de aanslag, aldus Philippus. Sommigen geloofden inderdaad dat de sultan onschuldig was, maar Philippus wist tot wat voor wandaden een "Aziatische dwingeland" in staat was (Roorda 3: 165–169).

Fig. 3. De Grote Moskee van Palembang, foto van voor 1880, Woodbury & Page (Batavia); bron: Collectie Universitaire Bibliotheken Leiden, KITLV 26750

Ook Philippus onderkende dus het gewelddadige karakter van de islam. Over de inwoners van Palembang oordeelde hij, hoewel ze belijdende moslims waren, echter genuanceerder. Net als iedere mens stelden zij het “geluk boven het ongeluk”, aldus Philippus. Eeuwenlange onderdrukking door tirannen had echter zijn tol geëist. Er waren mensen in Palembang die zelfs de betekenis van het woord ‘rechtvaardigheid’ niet kenden: “Zoo diep zijn die menschen gezonken”. Dat de inheemsen onverschillig waren en niet meer hard werkten, kwam door de funeste invloed van de Arabische islam, die oude tradities, gebruiken en ‘regeringsvormen’ teniet had gedaan (Roorda 3: 185, 190). De imams hadden iedereen in slaap gewiegd:

De onderdrukten (...) verloren hunnen moed, geestkracht, gevoel van eigene waarde, het denkbeeld van regtvaardigheid; en door de opeengevolgde eeuwen, waarin het rijk verdrukt was geworden, was het gevoel zoodanig verdoofd, dat het volk, niet zoo als andere natiën, het hoofd durfde opsteken, de tirannen van hunne troonen werpen; neen! integendeel: het scheen zoo verbasterd, zoo verdierlijkt, dat het geen kracht gevoelde, om zich weder te verheffen. Domheid en priesterlist hadden het volk zoo in teugel en in bedwang, dat niemand, al dacht hij iets verder dan een ander, zich zou verstout hebben, zijne stem te verheffen, uit vrees, dat hem een eeuwig stilzwijgen zou worden opgelegd (Roorda 3: 191).

Net als zijn vader vond Philippus dat de Nederlanders de bevolking, uit naam van hun “menschlievende grondbeginsels”, te hulp moesten schieten en beschermen tegen hun sultans en andere hoofden. Tussen rechtvaardigheid en onderdrukking was het niet moeilijk kiezen. Maar omdat eeuwenlange tirannie zijn tol had geëist, zou het nog wel enige tijd duren voordat de inheemsen zouden beseffen dat ze beter af waren onder het Nederlands bestuur. Dan zou het volk opbloeien en zich vermenigvuldigen. De landbouw, veeteelt en handel zouden toenemen, zodat de ‘inlander’ zich “weldra met betere spijzen, dan pisangbast en andere kruiden” kon voeden. Dankzij de voorspoed zouden “hart en zeden” vanzelf verbeteren. In de toekomst zouden alle Sumatranen met eerbied aan gouverneur-generaal Van der Capellen denken. Hij had immers een einde gemaakt aan het “hatelijk juk” van de sultan en ervoor gezorgd dat hun “gelukszon ter kimme steeg” en zij een beter leven kregen (Roorda 3: 191, 194–195, 200–201).

5. Besluit

In deze bijdrage zijn de reisteksten van vader Sytze en zoon Philippus Pieter Roorda van Eysinga met elkaar vergeleken wat betreft hun representatie van de inheemse bevolking van Nederlands-Indië. Tijdens zijn reizen hadden allebei oog voor de oorspronkelijke bewoners van de kolonie. In het oog springend is Sytzes geloof in de mogelijkheid voor inheemsen om te stijgen op de ‘beschavingsladder’. Ze mochten dan trager, luier en bijgeloviger zijn dan Europeanen en bovendien onzedelijker, zieker en gewelddadiger, als aan deze “natuurgenooten” eens de christelijke openbaring ten deel zou vallen, dan zou dit vanzelf veranderen. Zelf leek Roorda nog niet in te zien dat dit op den duur een tot mislukken gedoemde missie was, omdat inheemsen uiteindelijk, hoe zeer ze zich ook zouden aanpassen aan de Europese beschavingsnorm, altijd minderwaardig zouden blijven. Gelijkwaardigheid tussen kolonisator en gekoloniseerde zou immers de koloniale overheersing overbodig maken. De legitimiteit van het kolonialisme was namelijk gebaseerd op de misvatting dat er verschillen in beschaving zouden bestaan tussen de Europeaan en ‘de Ander’.

Philippus Pieter oordeelde anders over de inheemse bevolking dan zijn vader. Toen hij op Java arriveerde, nam hij vrijwel onmiddellijk het negatieve oordeel van zijn vader over de inheemse bevolking over. Maar toen Philippus zich begon te verdiepen in de inheemse taal en cultuur, stelde hij sommige van zijn ideeën bij en ontwikkelde hij een ander perspectief, dat van meer waardering en begrip getuigt. In zijn tekst nam hij scènes op die bedoeld leken om de dominante (negatieve) representatiewijze bij te stellen. Javanen waren volgens hem niet lui, bang en gewelddadig, zoals zijn vader meende, maar hardwerkend, dapper en vredelievend. Al verheerlijkte Philippus Javanen als ‘edele wilden’, dat hij tegelijkertijd liet doorschemeren dat hij niet zeker wist of ‘verlichting en beschaving’

hen gelukkig zouden maken, is opvallend. Met Sytze deelde hij wel diens kritiek op de islam, die ook hij met geweld en tirannie associeerde.

Hoe is het te verklaren dat Philippus Pieters ideeën over de inheemse bevolking evolueerden, terwijl die van zijn vader Sytze hetzelfde bleven? Sytze leefde in Indië in een westerse wereld en ging vrijwel alleen maar om met Europeanen. We hebben gezien dat Philippus zich, vanuit een oprechte belangstelling, verdiepte in de inheemse talen en culturen. Hij reisde rond om die beter te leren kennen en hielp zelfs bij het verplegen van choleraslachtoffers om zich in de taal te oefenen en de ‘inlanders’ en hun gebruiken te leren kennen. Meer kennis van een vreemde cultuur leidde dus in het geval van Philippus Roorda van Eysinga, ondanks zijn koloniale ideeën, tot een humanere houding ten aanzien van ‘de Ander’.

Het is niet verwonderlijk dat wie bereid is zich te verdiepen in ‘de Ander’, wie oprechte interesse toont voor wat afwijkt van de eigen normen, minder zwart-wit denkt dan zij die heilig geloven in de eigen superioriteit. In het huidige debat over het koloniale verleden van Nederland wordt vaak gedacht en gesproken en geschreven in termen van ‘goed’ en ‘fout’. Het koloniale verleden was ‘fout’, omdat het kolonialisme als systeem niet deugde. Dat zal niemand ontkennen, maar het is van belang teksten uit de koloniale periode te ‘wegen’ en te vergelijken. Wie dat doet, moet vaststellen dat Philippus Pieter Roorda van Eysinga, in vergelijking met zijn vader Sytze, blijk gaf van een voor die tijd relatief humaan oordeel over de inheemse bevolking. Onderzoek naar koloniale reisliteratuur kan zo bijdragen aan een meer genuanceerde discussie.

Bibliografie

- Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. 2e druk, Routledge, 2004.
- Boomgaard, Peter. *Frontiers of Fear. Tigers and People in the Malay World, 1600–1950*. Yale University Press, 2008.
- Boomgaard, Peter, Harry A. Poeze, en Gerard Termorshuizen, editors. *God in Indië. Bekeringsverhalen uit de negentiende eeuw*. KITLV Uitgeverij, 1997.
- Cleall, Esme. *Missionary Discourses of Difference. Negotiating Otherness in the British Empire, 1840–1900*. Pallgrave Macmillan, 2012.
- Heemskerk, Greetje, et al. *Uit menschlievendheid zoude ik barbaar kunnen worden. Reizen in Azië 1770–1830*. Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1992.
- Honings, Rick. “A Preacher’s Perspective. Sytze Roorda van Eysinga’s Representation of the Dutch East Indies”. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde/Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia* (2022) (te verschijnen).
- Honings, Rick, en Peter van Zonneveld, redacteur. *Een tint van het Indische Oosten. Reizen in Insulinde 1800–1950*. Uitgeverij Verloren, 2015.
- Huigen, Siegfried. “De representatie van de kolonie. Enkele gedachten over het onderzoek van koloniale teksten”. *Indische Letteren*, vol. 10, 1995, pp. 174–186.

- . "Indië door een groene bril. De dagboeken van Sytze Roorda van Eysinga". *Een tint van het Indische Oosten. Reizen in Insulinde 1800–1950*, geredigeerd door Rick Honings en Peter van Zonneveld. Uitgeverij Verloren, 2015, pp. 55–64.
- . "Over de grenzen van het koloniale discours". *De Nieuwe Taalgids*, vol. 87, 1994, pp. 120–130.
- . "Reisliteratuur tussen representatie en identiteit". *Neerlandistiek.nl*, 2007.
- Laffan, Michael. *The Makings of Indonesian Islam. Orientalism and the Narration of a Sufi Past*. Princeton University Press, 2013.
- Nieuwenhuys, Rob. *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. 3^e druk, Em. Querido's Uitgeverij, 1978.
- Pratt, Mary Louise. *Imperial Eyes. Travel writing and Transculturation*. 2^e druk, Routledge, 2008.
- Roorda van Eysinga, Philippus Pieter. *Verskillende reizen en lotgevallen van S. Roorda van Eysinga; uitgegeven door deszelfs zoon*, 4 delen. Johannes van der Hey en zoon, 1830–1832.
- Said, Edward. *Orientalism*. Routledge, 1978.
- Spoor, Ronald. "Java, het eiland onzer begeerte. Het reisverhaal van Sytze Roorda van Eysinga 1818–1819". *Naar de Oost! Verhalen over vier eeuwen reizen naar Indië*, geredigeerd door Peter van Zonneveld. Bert Bakker, 1996, pp. 44–65.
- Thompson, Carl. *Travel Writing*. Routledge, 2011.
- Vaartjes, Gé. "'k Plaschte in een tranenbeek.' Over een gelegenheidsgedicht van P.P. Roorda van Eysinga". *Jaarboek Letterkundig Museum*, vol. 2, 1993, pp. 135–145.
- Vervoort, Hans (met medewerking van Maja Indorf). *Sicco Roorda van Eysinga. Zijn eigen vijand*. De Engelbewaarder, 1979.
- Wertheim, W[illem] F[rederik], en A[nnie] H[enriette] Wertheim-Gijse Weenink. *Ketters en kwezels. Regenten en rebellen*. Laverman, 1968.
- Youngs, Tim. *The Cambridge Introduction to Travel Writing*. Cambridge University Press, 2013.

Małgorzata DOWLASZEWICZ

ORCID: 0000-0002-2512-1381

Uniwersytet Wrocławski

Agnieszka PATAŁA

ORCID: 0000-0002-2900-8837

Uniwersytet Wrocławski

Op reis met *Elckerlijc* en Stefan Mrożewski*

Abstract

This article deals with modern illustrations accompanying medieval text, with special attention to one publication – the modern edition of Middle Dutch *Elckerlijc* and the woodcuts made by Stefan Mrożewski. The article introduces the circumstances in which the book was published and in which the Polish artist prepared his prints. The main analysis discusses the choices made by Mrożewski and the many different ways in which he refers to the historic past in his work. In order to show a broader framework of the subject, the article also briefly sketches the Polish literary reception of the medieval morality play.

Keywords: Elckerlijc, Mrożewski, morality play, illustrations, woodcut, intersemiotic reception.

1. Inleiding

Door de eeuwen heen was reizen onlosmakelijk verbonden met de artistieke loopbaan van een kunstenaar. Door te reizen waren artiesten in de gelegenheid om hun horizons te verbreden of gevoeligheden verder te verdiepen, alsook om kennis te nemen van nieuwe artistieke technieken of gewoonweg in economisch opzicht vooruit te gaan. De levensloop van de Poolse graficus Stefan Mrożewski (1894–1975) zit stampvol verhalen over reizen – zowel korte, binnenlandse

---

* Deze tekst is ontstaan als resultaat van een tentoonstelling die in 2017 in Wrocław plaatsvond en het “Comenius Regionaal Colloquium Neerlandicum: Op reis!” begeleidde. De titel verwijst ook letterlijk naar het feit dat de kunstenaar de toeschouwer dwingt om een reis te ondernemen, een reis naar een andere ruimte, tijd, werkelijkheid en poëtica.

uitstapjes in zijn omgeving als verre reizen naar het buitenland, zelfs buiten Europa. Mrożewski was ongetwijfeld iemand die veel rondzwierf; een nomade die in zijn artistieke loopbaan de grenzen van verschillende landen en culturen al dan niet metaforisch overschreed. Als prentkunstenaar doolde hij ‘grenzeloos’ door literaire tijdperken en stromingen. Hij deinsde niet terug voor teksten die in vreemde, soms voor hem onverstaanbare talen geschreven waren om ze later door middel van een beitel naar zijn eigen taal van lijnen, vormen, licht en schaduw te vertalen – een taal die door zijn universele karakter tot de dag van vandaag voor iedereen makkelijk te verstaan is.

De laatmiddeleeuwse moraliteit *Elckerlijc*, die door Mrożewski in 1951 geïllustreerd werd, wordt gekenmerkt door een originele opvatting van het begrip ‘mobiliteit’. Het thema ‘reizen’ komt hier duidelijk naar voren en wordt op twee tekstuele dimensies weergegeven. Aan de ene kant loopt de hoofdpersoon van de ene bekende naar de andere om hen als metgezellen mee te vragen op zijn reis naar God, aan de andere, allegorische, kant wordt het verhaal van de eeuwige reis van de ziel verteld. De mobiliteit van *Elckerlijc*, de tekst zelf, komt in tal van vertalingen en al dan niet theatrale bewerkingen van het werk tot uiting, maar ook in de universaliteit van het concept van een anoniem hoofdpersonage. Hij was vertegenwoordiger van de hele mensheid en zodoende een inspiratiebron voor vele generaties schrijvers en beeldend kunstenaars. Om deze reden was de receptie van het werk zeer breed en kreeg het archetype van ‘everyman’ een vaste plek in de wereldliteratuur. De internationale circulatie kwam in grote mate tot stand door middel van Engelse vertaling en bewerkingen waardoor de Engelse term als een gemeenplaats wordt gebruikt. In het Nederlands lijkt het er echter op dat de oorspronkelijke term niet dezelfde waarde heeft. Dat bleek onder andere bij de vertaling van de roman van Philip Roth *Everyman* (2006), waar de Nederlandse titel *Alleman* (vertaling van Ko Kooman uit 2006) in geen opzicht naar de Nederlandse traditie verwees, anders dan bij de Duitse vertaling door Werner Schmitz waar met de titel *Jedermann* naar de vroegere traditie wordt verwezen.

Met zijn acht *Elckerlijc*-afbeeldingen (fig. 2–9) rekt Mrożewski af met een werk dat hij nooit in het origineel kon lezen. In zijn houtgravures laat de kunstenaar cruciale momenten uit het verhaal de revue passeren, maar de vraag is of het unieke karakter van *Elckerlijc* ook in de werken van Mrożewski terug te vinden is. De analyse van de houtsneden die de editie uit 1951 illustreren heeft echter getoond dat op het artistieke niveau, en in tegenstelling tot het tekstuele niveau, de kunstenaar een verhaallijn heeft gecreëerd die los staat van de tekst: gesitueerd in een vaag gedefinieerd verleden waarvan de determinanten, in de vorm van kostuums van de personages of de afgebeelde interieurs, weinig gemeen hebben met de historische werkelijkheid, noch met de imaginaire realiteit van het herfsttij der Middeleeuwen zoals die door andere kunstenaars wordt verbeeld.

Het doel van dit artikel is om de figuur van Mrożewski, een kunstenaar met grote verdienste voor de Europese literatuur en de Nederlandse prentkunst, nader

te bekijken en de receptiemiddelen te analyseren die hij gebruikte om een middeleeuwse Nederlandstalige moraliteit in zijn eigen formele en stilistische taal te vertalen. Om een breder kader van het onderwerp te tonen wordt ook de Poolse literaire receptie van *Elckerlijc* kort geschetst.

2. Stefan Mrożewski – biografie

Stefan Mrożewski was een graficus en kunstschilder die de geschiedenis is ingegaan als “de tovenaars met de burijn” (deze bijnaam kreeg hij bij Cieślewski 1936 en werd later ook gebruikt bijvoorbeeld bij de grote tentoonstelling van zijn werk, zie Ozimek en Kozłowska 2004). Hij was een veelzijdig kunstenaar, nieuwsgierig naar de wereld om hem heen – een optimist die de onafhankelijkheid hoog in het vaandel droeg. Hij werd geboren in Częstochowa, in een groot gezin: bij zijn broers en zussen zocht hij tevergeefs steun voor de ontwikkeling van zijn artistieke carrière. Zijn eerste tekenlessen combineerde hij met een baan in een fabriek in de buurt van Łódź. Daarna studeerde hij kort in Poznań en Krakau om zich ten slotte in 1923 in Warschau te vestigen. Daar kwam hij in contact met de beste Poolse leermeesters van de grafiekkunst, onder wie Władysław Skoczylas, één van de belangrijkste en bekendste vertegenwoordigers van de Poolse moderne grafiekkunst, van wie Mrożewski de houtgraveerkunst leerde. De artistieke onafhankelijkheid van de jonge kunstenaar bracht hem ertoe zijn eigen weg te kiezen: hij voer nooit in het kielzog van zijn befaamde meester.

Als gevolg van zijn onweerstaanbare drang om de wijde wereld in te trekken en kennis te maken met het oeuvre van Europese kunstenaars, verhuisde Stefan Mrożewski in 1925 naar Parijs. Voor het uitbreken van WOII bezocht hij eveneens België, Nederland, Groot-Brittannië en Italië. Ondanks zijn buitenlandse reizen bleef hij steeds in contact met het Poolse artistieke milieu. Deze periode was het hoogtepunt van zijn carrière als kunstenaar, die echter heel miserabel begon: de afbeeldingen van Mrożewski voor het Poolse nationale epos *Pan Tadeusz* van Adam Mickiewicz¹ stuitten op veel kritiek; later wist de kunstenaar zijn reputatie te herstellen door illustraties voor *Brat’ja Karamazovy* van Fjodor Dostojevski² en bij gedichten van Rainer Maria Rilke te maken die beter in de smaak vielen bij de critici. Deze werken markeerden het begin van Mrożewski’s groot succesverhaal dankzij o.a. zijn houtgravures voor de Amsterdamse en Parijse uitgaves van *Le Roi au masque d’or* van Marcel Schwob (1929), *Le testament* van François Villon (1929–1930), *Don Quichot* van Miguel de Cervantes (1930) en *Parsifal* van Wolfram von Eschenbach (1933–1934). In die tijd begon

¹ Naar het Nederlands vertaald in 2003 door Tom Eekman als *Heer Tadeusz of De laatste sprooftocht in Litouwen*.

² De recentste Nederlandse versie verscheen in 2006 als *De broers Karamazov*, vertaald door Arthur Langeveld.

Mrożewski aan een reeks illustraties voor *La Divina Commedia*, waarmee hij ruim 30 jaar lang bezig was.

In 1932 vestigde Mrożewski zich in Amsterdam. Zijn verblijf in Nederland was een zeer succesvolle periode. In die tijd maakte hij naast illustraties ook uit hout gesneden Nederlandse stadslandschappen evenals portretten van bekende Europese kunstenaars en politici; Mrożewski vervaardigde bovendien vignetten voor een gedichtenbundel van Poolse poëzie, vertaald door Jan Hendrik Groot (*Polonaise*, 1934), alsook houtgravures voor de novelle *De porocha* van Henri van Booven (1934).

Tijdens de Tweede Wereldoorlog verbleef Mrożewski in Polen. Daar vervaardigde hij valse papieren voor de ondergrondse oppositie en maakte hij illustraties voor vlugschriften. In 1945 verliet hij voorgoed zijn moederland. In 1951 verscheen bij uitgeverij De Roos in Utrecht *Elckerlijc* met afbeeldingen van Mrożewski en vervolgens ook een album getiteld *Eenhoorn*, met afbeeldingen van dieren, waaronder eentje van de hand van de Poolse artiest. In datzelfde jaar vestigde Mrożewski zich in de Verenigde Staten, waar hij door het gebrek aan interesse voor zijn werk bij de Amerikanen gedwongen werd om iets anders te gaan doen. Vanaf dat moment hield hij zich vooral bezig met waterverf-, muur- en temperaschilderkunst, alsook met het ontwerpen van gebrandschilderd glas en mozaïeken.

Het artistieke erfgoed van Mrożewski is redelijk goed bewaard gebleven. Het bevat ruim drieduizend grafieken en ex librisen, veertig olieverf-, tweehonderd pastelschilderijen, tientallen beeldhouwwerken van terracotta en ook veel ontwerpen van gebrandschilderd glas en polychromie. Mrożewski liet zich kennen als een opgewekt man vol verbeeldingskracht en ijver die zijn werk met grote toewijding uitvoerde. Desalniettemin selecteerde hij altijd zorgvuldig de opdrachten die hij zou uitvoeren. Tot zijn beste werken behoren de illustraties die hij maakte voor oude teksten uit de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd, prenten die op stilistisch vlak haaks staan op de artistieke stromingen die in zijn tijd gangbaar waren (Wallis 271–272).

3. *Elckerlijc*

De Nederlandstalige versie van de middeleeuwse moraliteit *Elckerlijc* (de volledige titel luidt: *Spyeghel der Salicheyt van Elckerlijc*) ontstond vermoedelijk in de tweede helft van de vijftiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden (in Vlaanderen of Brabant). De originele tekst telt minder dan duizend versregels. De eerste gedrukte uitgave rolde van de pers in 1495 bij Christian Snellaert in Delft. Deze uitgave bleef echter onvolledig bewaard, net zoals de tweede editie van de tekst, uitgegeven door Godavaert Bac in Antwerpen. Pas de derde uitga-

ve van *Elckerlijc* uit 1525 (bij de drukker Willem Vorsterman uit Antwerpen) is intact bewaard gebleven en kon zo een basis vormen voor volgende edities van de tekst, waaronder de eerste moderne druk uit 1892 door Henri Logeman en het bijzondere boek uit 1951 dat hier wordt besproken.

Elckerlijc sluit aan bij een lange en rijke traditie van moraliteiten en teksten rond de zogenaamde *Ars moriendi*. De tekst werd zeer snel populair wegens zijn universele thematiek, het didactische en allegorische karakter, maar ook dankzij de hoofdprijs die hij behaalde in een rederijderswedstrijd (Landjuweel), gehouden hoogstwaarschijnlijk in Antwerpen in 1485. Een jarenlange, heftige discussie over of het Engelse toneelstuk *Everyman* gebaseerd is op *Elckerlijc* of andersom heeft het primaat van de Nederlandse tekst, die de basis voor de Engelse vertaling zou gevormd hebben, bevestigd (Davidson et al. 2007). Daarnaast zijn er veel hypothesen over de identiteit van de auteur van *Elckerlijc*. Men wijst naar Peter van Diest, Jan Casus of Willem van Hildegaersberch (zie respectievelijk Van Mierlo, *De dichter van Elckerlijc*; Pleij, *Het geveugelde woord* 404 en Vos 1965, maar ook samenvattend Warnar, *Elckerlijc*) als mogelijke auteurs, maar geen van de namen wordt unaniem erkend.

4. Uitgeverij De Roos en de uitgave van de moraliteit *Elckerlijc* in 1951

Het bibliothele genootschap dat de uitgeverij van het door Stefan Mrożewski geïllustreerde werk leidt, werd in 1945 opgericht door drie personen die nauwe betrekkingen hadden met de boekenwereld. De eerste was Chris Leeftang, die tijdens het interbellum de leiding van de Utrechtse boekhandel *Broese* in handen had. Deze boekhandel speelde toen een belangrijke rol in het culturele leven van Nederland en hield zich bezig met de promotie van goede boeken. Tot de oprichters behoorden ook de typograaf Charles Nypels en de bibliothele en ontwerper G.M. van Wees. De Roos wordt gerekend tot één van de weinige naoorlogse ondernemingen die in Nederland de vroegere bibliothele tradities voortzette door luxueuze en esthetische uitgaves van wereldliteratuur met illustraties van gewaardeerde kunstenaars op de markt te brengen. In het kader van de stichting werd er ruimte vrijgemaakt voor allerlei typografische, artistieke en uitgavegebonden experimenten. De hoge waarde van de boeken die door De Roos zijn uitgegeven, uit zich in de lage oplage: de beperkte uitgave is uitsluitend toegankelijk voor de leden van de stichting (zie Leeftang 1971; Lommel 2006).

Het exemplaar van de middeleeuwse moraliteit *Elckerlijc* waar Mrożewski de illustraties voor verzorgde, is in de lente van 1951 uitgegeven (fig. 1) op grond van de teksteditie uit 1949, uitgewerkt door de Vlaamse schrijver en onderzoeker

van oude literatuur Jozef van Mierlo (1949). Deze baseerde zich op de oudste bekende complete druk *Den Spyeghel der Salicheyt van Elckerlijc* van de uitgeverij van Willem Vorsterman (uit 1525). In de editie van uitgeverij De Roos werden de inleiding, opmerkingen en voetnoten van Van Mierlo niet bij de oorspronkelijke tekst opgenomen. De editie werd geprint in Amersfoort en de binding vond plaats in Amsterdam. Er zijn 175 genummerde exemplaren uitgegeven.

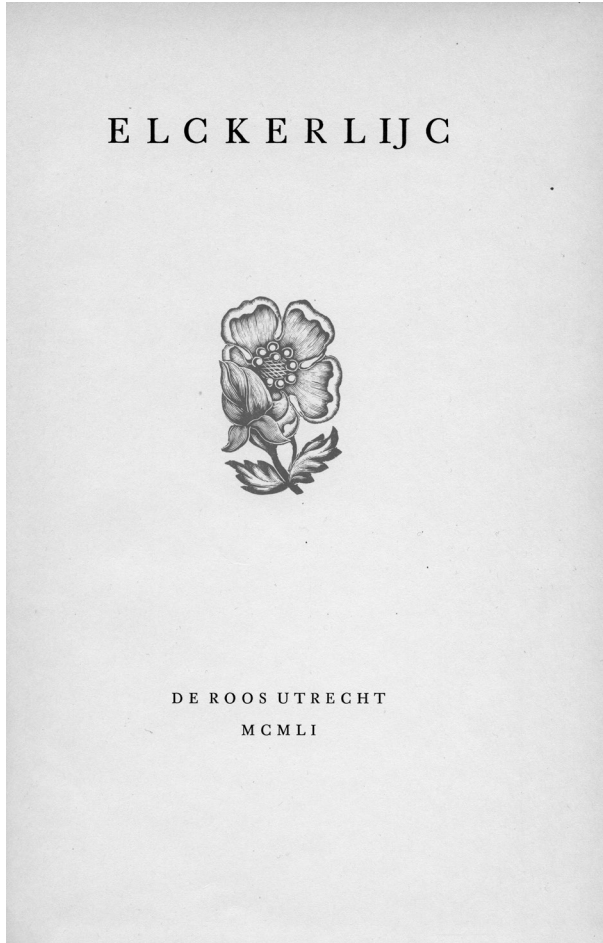

Fig. 1. Titelpagina van *Elckerlijc*, 1951; bron: Van Mierlo, Jozef, editor. *Elckerlijc*. Stichting De Roos, 1951 (verder als Mierlo)

Stefan Mrożewski, aan wie het illustreren van deze bijzondere uitgave werd toevertrouwd, was niet in staat om zelf de Nederlandse tekst te lezen. Hij heeft geen gebruik gemaakt van de bestaande vertalingen (bijvoorbeeld die van *Everyman* door Helsztyński, waarover meer hieronder) maar baseerde zich op de

mondelinge vertaling van een bevriend restauranthouder Jos van Laarhoven-de Smet.³ Van het feit dat dit een goede keuze was, getuigen de op de gravures voorgestelde scènes die bijzonder letterlijk en eenduidig naar de inhoud van de moraliteit verwijzen. De acht illustraties beelden de volgende scènes uit:

1. het gesprek tussen God en de Dood (p. 11) (fig. 2);
2. het gesprek tussen de Dood en Elckerlijc (p. 17) (fig. 3);
3. Elckerlijc met de Familie en Vrienden (p. 25) (fig. 4);
4. Elckerlijc aan het bed van de Deugd (p. 35) (fig. 5);
5. de biecht van Elckerlijc (p. 39) (fig. 6);
6. Elckerlijc begeleid door zijn gezellen (Deugd, Schoonheid, Kracht, Wijsheid en Vijf Zinnen) (p. 49) (fig. 7);
7. het sterfbed van Elckerlijc (p. 55) (fig. 8);
8. de naar de hemel rijzende engelen (p. 59) (fig. 9).

Het dient benadrukt te worden dat het karakter van de weergegeven scènes vooral op het niveau van het verhaal variatie vertoont. In sommige gevallen besloot de kunstenaar om naar de belangrijkste dialogen van de personages – God en de Dood (fig. 2), de Dood en Elckerlijc (fig. 3), Elckerlijc en de Biecht (fig. 6) of Elckerlijc en zijn gezellen (fig. 7) – te verwijzen. In de scènes met meerdere personages, o.a. de ontmoeting van Elckerlijc met de Familie (fig. 4) alsook Elckerlijc die door zijn gezellen op zijn sterfbed wordt verlaten (fig. 8), heeft de kunstenaar een verhaalvorm toegepast van enkele op elkaar volgende gebeurtenissen.

5. Illustraties bij *Elckerlijc* en de grafische kunst van Stefan Mrożewski

De belangrijkste techniek van Stefan Mrożewski's artistieke expressie was de houtgravure. Het is een van de oudste grafische technieken die in de late negentiende en vroege twintigste eeuw weer populair werd. In Polen kende ze vooral tijdens het interbellum een heropleving. Hieraan droegen aan de ene kant de Duitse expressionisten (o.a. Ernst Ludwig Kirchner, Emil Nolde) bij, die onder Poolse kunstenaars hun navolgers hadden gevonden (de kunstenaarsgroep BUNT – letterlijk ‘de opstand’), en die zich door de primitieve en middeleeuwse kunst hebben laten inspireren en gretig gebruik hebben gemaakt van de techniek van de houtsnede om de beknoptheid en de soberheid van de vorm in hun werken –

---

³ Veel informatie over het leven en werk van Mrożewski is verzameld door zijn nabestaanden, die een uitgebreide biografie voorbereidden. Helaas is het verzamelde materiaal, op enkele Franstalige artikelen van Andrzej Mrożewski na, nooit gepubliceerd. De informatie over de ontstaansgeschiedenis van de *Elckerlijc*-gravures komt direct van Andrzej Mrożewski die in e-mailcorrespondentie enkele gegevens van de verwachte publicatie met de auteurs van dit artikel deelde.

de schetsmatige figuren, sterke contrasten of sterke contouren – te benadrukken. Aan de andere kant stonden de houding en charisma van Władysław Skoczylas, schilder en tekenaar, vanaf 1922 hoofd van de grafische afdeling van de School voor Schone Kunsten in Warszawa, die als de *founding father* van de moderne ‘Poolse school’ van de houtsnede wordt beschouwd. Hij was een uitmuntend, invloedrijk kunstenaar met veel leerlingen, waaronder Stefan Mrożewski. Maar de illustrator van *Elckerlijc* koos voor een andere loopbaan dan die van zijn meester, en beweerde zelfs dat hij van de ‘liefde voor de natuur’ en het Poolse wel en wee meer heeft geleerd dan van Skoczylas zelf (Grońska 10).

Er zijn vele redenen waarom Stefan Mrożewski tot de belangrijkste Poolse kunstenaars van houtgravures wordt gerekend. Allereerst realiseerde hij met bijna volmaakte fijngevoeligheid alle ideeën die hem door zijn weelderige verbeelding werden ingegeven. Daarbij overwon hij de weerstand van hout en beitel om de effecten van een schilderij te verkrijgen. Zijn werken zijn bijzonder levendig, sommige, vooral uit zijn latere periode, zijn volledig gevuld met een menigte van personages, andere zijn daarentegen ascetisch en netjes. Mrożewski stelde het liefst ingewikkelde scènes met meerdere verhaallijnen voor, voorzien van meerdere actoren en een uitgebreide architecturale stoffage waarbij de opeenvolgende opstapelende lagen geleidelijk afgevlakt werden tegen alle principes van het perspectief in. De lichte lijnen en nadruk op het glimmende en het lichtgevende enerzijds en op de actieve rol van het zwarte, dat de dramatische expressie van de getoonde gebeurtenissen versterkte, anderzijds, werden zeer gewaardeerd.

De schunnige grotesken in veel afbeeldingen, zeer typisch voor Mrożewski, bereikte de kunstenaar door realistische en generieke elementen te combineren met fantasierijke visioenen, vaak grenzend aan een nachtmerrie. Door een deskundige selectie van de vormelijke middelen kon hij bijna elke keer nauwkeurig de sfeer van de geïllustreerde tekst weergeven. De vrijheid waarmee de kunstenaar met verschillende formele expressiemiddelen speelde, heeft ongetwijfeld bijgedragen aan het feit dat zijn werk moeilijk te categoriseren valt en niet binnen de algemene trends en tendensen past. Al in 1936 wees een van de belangrijkste Poolse critici, Mieczysław Wallis, hierop. Volgens hem werd Mrożewski gekenmerkt door “uitbundige, stoutmoedige fantasie, waarbij alle conventionele schema’s en sjablonen werden genegeerd” (Wallis 271).

Fig. 2. Stefan Mrożewski, *Het gesprek tussen God en de Dood*, houtgravure, 1951; bron: Mierlo 11

Fig. 3. Stefan Mrożewski, *Het gesprek tussen de Dood en Elckerlijc*, houtgravure, 1951; bron: Mierlo 17

Fig. 4. Stefan Mrożewski, *Elckerlijc met de Familie en Vrienden*, houtgravure, 1951; bron: Mierlo 25

Fig. 5. Stefan Mrożewski, *Elckerlijc aan het bed van de Deugd*, houtgravure, 1951; bron: Mierlo 35

Fig. 6. Stefan Mrożewski, *De biecht van Elckerlijc*, houtgravure, 1951;
bron: Mierlo 39

Fig. 7. Stefan Mrożewski, *Elckerlijc begeleid door zijn gezellen (Deugd, Schoonheid, Kracht, Wijsheid en Vijf Zinnen)*, houtgravure, 1951; bron: Mierlo 49

Fig. 8. Stefan Mrożewski, *Het sterfbed van Elckerlijc*, houtgravure, 1951;
bron: Mierlo 55

Fig. 9. Stefan Mrożewski, *De naar de hemel rijzende engelen*, houtgravure, 1951; bron: Mierlo 59

De acht illustraties bij *Elckerlijc* verbinden op formeel en stilistisch vlak meerdere kenmerken van de naorlogse activiteiten van Stefan Mrożewski. Dunne en dichte lijnen vormen niet alleen de basis van het skelet van de compositie, maar versterken ook de dynamiek en het dramatische karakter van het gesprek tussen God en de Dood (fig. 2) of tussen de Dood en Elckerlijc (fig. 3). Ze geven bovendien tot in detail vorm aan de personages van meerdere verhaallijnen, zorgen voor clair-obscureffecten (in het gesprek tussen Elckerlijc en de personificatie van zijn gezellen wanneer ze hem op zijn sterfbed verlaten, fig. 7–8) en geven een ongekeerde helderheid aan de laatste scène. Met dezelfde lijnen toont de kunstenaar een heel scala aan emoties van de hoofdpersoon: angst, teleurstelling, wanhoop, berouw, verdriet en concentratie. Zeer duidelijk en bovendien ook op een zeer typische manier maakt hij een onderscheid tussen goede en slechte karakters. Hij idealiseert de gezichten van de eersten en onthult de lelijkheid en de grimassen van de laatsten. Mrożewski probeert eentonigheid bij het componeren van een ruimte te vermijden. Afhankelijk van de gebeurtenissen gebruikt hij realistische vormen van concrete ruimten en elementen van een reëel landschap, plaatst hij de personages in een ongedefinieerde diepe afgrond of beperkt zich tot het diepe, dubbelzinnige zwart. De illustraties voor *Elckerlijc* hebben nog één belangrijke eigenschap, die bijzonder typisch is voor zijn werk, namelijk dat men de waarde en artistieke kwaliteiten ervan gaandeweg ontdekt door steeds dieper het werk binnen te dringen en er steeds langer bij stil te staan.

Hoewel hij veel ervaring had in het illustreren van middeleeuwse teksten en ondanks het enthousiaste commentaar van de critici, die o.a. beweerden dat Mrożewski met zijn illustraties bij *Parsifal* een “grote symfonie van de middeleeuwen” (Wallis 272) creëerde, zoekt men in de houtsneden bij *Elckerlijc* tevergeefs naar duidelijke en algemeen herkenbare verwijzingen naar de tijd waarin de tekst is ontstaan. Bij de analyse van de architectonische elementen trekt het interieur waar de op zijn sterfbed liggende Elckerlijc door de Schoonheid, Kracht, Wijsheid en Vijf Zinnen wordt verlaten (fig. 8) bijzondere aandacht: de daar getoonde vensters hebben een halfronde vorm die in de Europese bouwkunde zowel in de romaanse periode als in de moderne tijd werd toegepast, maar zeker niet in de vijftiende-eeuwse Nederlanden thuishoort. De trapgevel van een van de huizen, zichtbaar in de scène wanneer Elckerlijc de Dood ontmoet (fig. 3), doet middeleeuws aan, maar het pand daarnaast wordt met een gevel afgebeeld die typisch is voor de zeventiende eeuw. Eveneens gepast is de datering van het gebruik van kroonglas in de vensterbeglazing, die opduikt in de scène van het gesprek van Elckerlijc met familie en vrienden, en dat al in de late middeleeuwen ruim gebruikt werd (fig. 4). Nog intrigerender is de keuze van de kleding voor de afzonderlijke personages. Elckerlijc draagt een wambuis, broek, en rond zijn hals soms (bijvoorbeeld in de biechtscène) een molensteenkraag: dat is mode

geïnspireerd door de Spaanse trends die vanaf het einde van de 16de tot het midden van de 17de eeuw in Nederland heerste. De figuur van de man met een hoed die een geldzak vasthoudt in de scène van het gesprek tussen Elckerlijc en zijn familieleden (fig. 4) lijkt te verwijzen naar de persoon van Willem van Doyenburg zoals door Rembrandt geportretteerd op het schilderij *De Staalmeeesters* (Rijksmuseum, Amsterdam). De kapsels van de vrouwen die in hetzelfde tafereel zijn afgebeeld verwijzen echter naar de kapsels als getoond op de schilderijen van de zogenaamde Antwerpse maniëristen, actief in het begin van de zestiende eeuw. Het is mogelijk dat Mrożewski niet wist wanneer de tekst was ontstaan of opzettelijk deze informatie negeerde om in zijn werk de sfeer van een onbepaald verleden te creëren, net als de figuur van Elckerlijc zelf. Toch spelen deze gebeurtenissen zich af in de christelijke wereld, wat duidelijk blijkt uit de figuur van de gemartelde Christus die in de biechtstoel is geplaatst in de rol van biechtvader (fig. 6). Bovendien kan de aanwezigheid van verwijzingen naar de tijd van de Nederlandse Gouden Eeuw in de kleding worden geïnterpreteerd als een wens van de Poolse houtgraveur om de Nederlandse oorsprong van de tekst zelf of de plaats van uitgave van de door hem geïllustreerde luxe-editie te benadrukken. Deze periode was het meest herkenbaar vanuit het internationale perspectief.

6. Receptie van *Elckerlijc* in Polen

De internationale receptie van *Elckerlijc* kreeg een bijzondere intensiteit op twee momenten in de geschiedenis, en op beide momenten heeft de tekst ook een weg naar Polen gevonden, al dan niet in vertaling. De eerste keer was in de eerste helft van de zestiende eeuw toen de Engelse vertaling *Everyman* verscheen, samen met meerdere Latijnse vertalingen en bewerkingen van de moraliteit. Van bijzonder belang waren hierbij *Homulus Petri Diesthemii* van Christiaan Stercks (gepubliceerd onder het pseudoniem Yschyrius) en *Hecastus* van Georgius Macropedius. In de jaren veertig van de zestiende eeuw werd *Homulus* enkele keren in de Poolse stad Krakau uitgegeven, o.a. in 1540 en 1541 in de uitgeverij van Helena Unglerowa (op basis van de Keulse druk uit 1536) en minstens één keer in 1541 door Hieronim Wietor. Dit getuigt van de grote populariteit van deze tekst in de zestiende eeuw in Krakau. De hypothese dat er destijds een Poolse vertaling van *Homulus* was ontstaan, is waarschijnlijk gebaseerd op een inventaris uit 1549 uit Krakau waar *Comoedia Humuli polonicalis* wordt genoemd, en werd tot nu toe niet bevestigd.⁴ Het bestaan van een Poolse versie moet verworpen worden, maar de twee Latijnse teksten hebben voor een golf van receptieteksten elders in Europa gezorgd; beginnend bij de vertalingen naar verschillende volkstalen,

⁴ Zie hiervoor Hahn 1906; Brückner 1902; Bielak 1965.

en eindigend bij de nieuwe belangstelling voor de oorspronkelijke tekst (zie ook Warnar, “The Many Returns of Elckerlijc”).

Het tweede moment dat van bijzonder belang is voor de internationale receptie van deze middeleeuwse moraliteit, valt in de eerste helft van de 20e eeuw. Dat is in grote mate het resultaat geweest van een theatervoorstelling die in 1901 in Londen plaatsvond in de regie van William Poel en die gebaseerd was op de zestiende-eeuwse Engelse vertaling *Everyman*. De productie van Poel werd een enorm succes en leidde tot grote internationale belangstelling. Ze boeide onder andere de regisseur Max Reinhardt, die voor zijn voorstelling in het kader van *Theater der Fünftausend* – een idee van megavoorstellingen voor een enorm groot publiek – op zoek ging naar een gepaste adaptatie. De Duitstalige bewerking van de tekst *Jedermann. Das Spiel vom Sterben des reichen Mannes* van Hugo von Hofmannsthal uit 1911 was niet enkel een succes op de planken van Reinhardts theater, maar zorgde ook voor een golf van vertalingen en bewerkingen die in Polen niet onopgemerkt bleef. In 1921 voltooide Jarosław Iwaszkiewicz (op verzoek van de assistent van Reinhardt, Ryszard Ordyński) de Poolse bewerking van de Duitse tekst, eerst onder de titel *Kto bądź* [Wie dan ook] en tientallen jaren later onder de titel *Kwidam* (gepoloniseerde spelling van het Latijnse woord *quidam*). In 1933 heeft Stanisław Helsztyński een zeer letterlijke vertaling van de Engelse versie geschreven met de titel *Każdy* (Everyman): *średniowieczny moralitet angielski*. Het verhaal van *Elckerlijc* wordt nog steeds vaak in modern theater in Polen vertoond, meestal op grond van de adaptatie van Iwaszkiewicz, maar vaak ook in grote mate gebaseerd op het oorspronkelijke middeleeuwse verhaal. De Poolse receptie lijkt, net als *Elckerlijc* zelf, een onbepaalde (of moeilijk te achterhalen) oorsprong te hebben (zie ook Réthelyi 2015; Dowlaszewicz 2016).

7. Universalisme

De manier waarop Mrożewski in zijn gravures de afzonderlijke scènes uit de Middelnederlandse tekst toonde, correspondeert grotendeels met de boodschap van de moraliteit. *Elckerlijc* vertelt het verhaal van Iedereen, een universeel personage, dat niet plaats- of tijdgebonden is. Het hoofdpersonage realiseert zich pas aan het einde van zijn leven dat de ellende van de wereld alle mensen treft, en deze algemeenheid komt tot uitdrukking in de manier waarop Mrożewski het verhaal afbeeldt. De illustraties dragen kenmerken van verschillende periodes, zijn een mengsel van tijden en culturen. Het universalisme (in alle semiotische aspecten) is tevens zichtbaar in de literaire (en theatrale) receptie van het verhaal in Polen, waar verschillende bronnen (de laatmiddeleeuwse moraliteit, de Latijnse vertalingen, de Duitse adaptatie en uiteindelijk de Poolse bewerkingen) naast elkaar functioneren en met elkaar vervlochten worden.

Bibliografie

- Bielak, Helena. *Dramat staropolski: od początków do powstania sceny narodowej: bibliografia*, vol. 1. *Teksty dramatyczne drukiem wydane do r. 1765*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1965.
- Brückner, Aleksander. “Z dziejów dawnego teatru polskiego”. *Pamiętnik Literacki: Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*, vol. 1, no. 1/4, 1902, pp. 539–556.
- Cieślewski, Tadeusz (zoon). “Czarodziej rylca. O drzeworytach Stefana Mrożewskiego”. *Arkady*, vol. 6, no. 11, 1936, pp. 611–617.
- Davidson, Clifford, et al. *Everyman and Its Dutch Original, Elckerlijc*. Medieval Institute Publications, 2007, <https://d.lib.rochester.edu/teams/publication/davidson-everyman-and-its-dutch-original-elckerlijc>. Geraadpleegd 23 maart 2021.
- d’Haen, Theo. “Introduction”. *Dutch and Flemish Literature as World Literature*, geredigeerd door Theo d’Haen. Bloomsbury Publishing, 2019, pp. 1–4.
- Dowlaszewicz, Małgorzata. “Hoe Nederlands is *Elckerlijc*? De verwijzingen naar de Nederlandse oorsprong in de Poolse receptie van de Middelnederlandse tekst”. *Werkwinkel*, vol. 11, no. 2, 2016, pp. 91–107.
- Grońska, Maria. “O graficznej twórczości Stefana Mrożewskiego”. „*Czarodziej rylca*”: *wystawa w sto dziesiątą rocznicę urodzin Stefana Mrożewskiego 1894–1975*, geredigeerd door Alina Ozimek en Małgorzata Kozłowska. Biblioteka Narodowa, 2004, pp. 5–38.
- Hahn, Wiktor. *Literatura dramatyczna w Polsce XVI wieku*. Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej, 1906.
- Leefflang, Chris. *Vijfentwintig jaar Stichting “De Roos”*. *Catalogus [1966–1970]*. Stichting De Roos, 1971.
- Lommen, Mathieu. *In beperkte oplage: archief Stichting De Roos 1945–2005: een keuze*. Stichting De Roos, 2006.
- Ozimek, Alina, en Małgorzata Kozłowska. „*Czarodziej rylca*”: *wystawa w sto dziesiątą rocznicę urodzin Stefana Mrożewskiego 1894–1975*. Biblioteka Narodowa, 2004.
- Pleij, Herman. *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400–1560*. Bert Bakker, 2007.
- Réthelyi, Orsolya. “De koopman en de non. Max Reinhardt en de receptie van de Middelnederlandse literatuur”. *Praagse Perspectieven*, no. 10, 2015, pp. 9–35.
- Van Mierlo, Jozef, editor. *Elckerlijc*. Stichting De Roos, 1951.
- Van Mierlo, Jozef. *De dichter van Elckerlijc*. Drukkerij Erasmus, 1940.
- . *Elckerlijc. Nieuwe Bijdragen met ge-emendeerde uitgave*. Uitgaven Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde, 1949.
- Vos, R. “De Elckerlijc en Willem van Hildegaersberch I en II”. *De Nieuwe Taalgids*, vol. 58, no. 5, 1965, pp. 314–322, 376–387.
- Wallis, Mieczysław. *Sztuka polska dwudziestolecia. Wybór pism z lat 1921–1957*. Arkady, 1959.
- Warnar, Geert. *Elckerlijc*. Dbnl, 2012, <https://www.dbnl.org/thema/elckerlijc.php>. Geraadpleegd 24 april 2021.
- . “The Many Returns of Elckerlijc: Every Man’s Mirror of Salvation”. *Dutch and Flemish Literature as World Literature*, geredigeerd door Theo d’Haen. Bloomsbury Publishing, 2019, pp. 54–67.

Ewa DYNAROWICZ

ORCID: 0000-0003-3488-9832

Uniwersytet Wrocławski

Het geheimzinnige spijkerschrift van de doofstomme analfabete dichter: de voorstelling van de gehandicapte vader in Kader Abdolahs autorepresentatie

Abstract

When commenting on his literary work, Kader Abdolah regularly links it to his biography, his novels and short stories becoming an important part of his self-representation as a writer. One of the prominent motives in this self-representation is the story of his deaf father, which appears repeatedly in interviews as well as in his literary work, the most significant example being the novel *Spijkerschrift* [Cuneiform, 2000]. The purpose of this article is to investigate how the deaf father is being portrayed here and what implications this image has for the way Abdolah presents himself to his readership. The analysis is anchored in the theoretical framework provided by disability studies, focusing on literary representations of disability.

Keywords: disability studies, literary representations of disability, Kader Abdolah, exoticism, self-representation.

1. Inleiding

Kader Abdolah is een auteur die actief zijn imago construeert door zijn leven en zijn schrijverschap in interviews en optredens te thematiseren. Wanneer hij commentaar geeft op zijn werk, legt hij vaak links tussen de beschreven gebeurtenissen en zijn eigen ervaring. Wie de recensies van zijn boeken leest, vindt hier bovendien geregeld uitspraken van de auteur zelf in verwerkt die de interpretatie van zijn oeuvre in een autobiografische richting sturen.¹ Naast deze ‘performa-

¹ Vaak gebruikt hij daarbij bijna dezelfde bewoordingen als die men in zijn romans terugvindt, wat het autobiografische effect versterkt. Zo beschrijft de verteller in *Spijkerschrift* (115) zijn positie

tieve autobiografie' kan de getrouwe lezer van Abdolahs werk talrijke "biografische knooppunten" tegenkomen (Dynarowicz 19), motieven die in verschillende werken van de auteur terugkeren en een "autobiografische ruimte" creëren (Lejeune 41–43). Abdolah schetst ook geregeld personages die op grond van de (extratekstuele) autobiografische verankering van zijn werk gezien kunnen worden als zijn alter ego's. Als gevolg daarvan vervaagt de grens tussen autobiografie en fictie. Abdolahs werk wordt daarom ook autobiografisch gelezen. Zo staat zijn literaire werk in het verlengde van zijn autorepresentatie, dit wil zeggen de manier waarop hij zich aan zijn publiek presenteert. Ook in dit artikel wordt Abdolahs werk autobiografisch gelezen, maar niet om na te gaan in hoeverre de beschreven gebeurtenissen een op historische feiten gebaseerd levensverhaal zijn, maar om te analyseren wat voor beeld de auteur van zichzelf codeert door een link tussen zichzelf en zijn vertellers of personages te leggen. Het gaat dus om een lectuur waarin fictionele teksten, op grond van hun autobiografische verankering, gezien kunnen worden als vorm van autorepresentatie.

Een theoretische benadering waarbij literaire werken als onderdeel van de autorepresentatie van de biografische auteur worden gezien is te vinden in het werk van Jérôme Meizoz (2007, 2011). De door hem uitgewerkte theorie van *posture* verwijst naar de manier waarop de auteur zich (discursief en niet-discursief) aan zijn publiek presenteert. Meizoz gaat in tegen de traditionele scheiding tussen de tekstgerichte analyse en het onderzoek naar de auteur en beschouwt ook de manier waarop de auteur zijn beeld in het literaire werk verwerkt als deel van zijn/haar autopresentatie.² Vooral als de verteller of het personage zelf schrijver is of andere eigenschappen van een autobiografische auteur heeft, is een dergelijke interpretatie aannemelijk (vgl. Ham 38). Dit is ook geregeld het geval in Abdolahs werk. Zo is Ismaïel in de roman *Spijkerschrift*, die in dit artikel centraal staat, duidelijk een *alter ego* van de auteur: hij is een uit Iran gevluchte politieke activist die natuurkunde heeft gestudeerd en die in Nederland een boek over zijn doofstomme vader schrijft. Deze autobiografische verankering van de roman wordt verder in interviews bevestigd:

De personages in dit boek heb ik allemaal meegemaakt. Aga Akbar is geen kopie van mijn vader. Dat is te weinig, hij is mijn vader. Ik heb geprobeerd de pijn en het verdriet van een doofstomme man te vertellen en daarmee ook het verhaal van een volk (Laning 2000).

---

als zoon van een doofstomme vader als volgt: "Ik was niet meer de zoon van mijn vader, maar de vader van het huis geworden (...)". In een interview met Abdolah lezen we: "Ik was de vader van mijn vader en mijn vader was mijn zoon. De omgeving had onze rollen verwisseld" (De Jong 2000).

² Dat dit een productieve benadering is bij een onderzoek naar Abdolahs autorepresentatie is reeds door Willem Bongers (2011) bewezen. Verder is de studie van Laurens Ham (2015) een voorbeeld van een analyse waarin literaire werken vanuit de posture-theorie als vorm van autorepresentatie van de auteur worden gelezen.

Ook de manier waarop men zijn *significant others* in een autobiografische tekst weergeeft is een vorm van autorepresentatie (Heddon 113). Abdolah thematiseert geregeld zijn relaties met zijn verschillende familieleden. In het artikel “Tussen autobiografie en fictie: Genealogie als performatieve strategie in Kader Abdolahs proza” (Dynałowicz 2016) heb ik eerder geanalyseerd hoe de auteur zijn familie inzet om zichzelf op een bepaalde manier als schrijver te profileren. Het gaat daarbij om het gebruik van een succesfamilieverhaal (zijn genealogie en prominente familieleden) dat door de schrijver als retorisch middel wordt ingezet om aan zijn statuut te bouwen. Waar ik me hier op wil concentreren is een ander familieverhaal dat zowel in interviews als in de literaire werken geregeld terugkomt: het verhaal over de doofstomme vader. Vooral na het verschijnen van *Spijkerschrift* begint de relatie met zijn gehandicapte vader een prominente plaats in te nemen in Abdolahs autorepresentatie:

Ik leerde de Nederlandse taal en ontdekte de rijkdom van mijn vaders beperkingen. Ik ontdekte dat ik niet bang hoefde te zijn om in een vreemde taal te gaan schrijven. Ik had met mijn vader in een pure taal, een zelfgemaakte taal gesproken, we praatten met elkaar in honderdvijfentwintig simpele gebaren. Alles wat hij vertelde begreep ik. En wat ik zei begreep hij. Ik dacht: “Als ik met mijn vader in een taal van honderdvijfentwintig woorden kan communiceren, kan ik dat ook met Nederlandse lezers. Ik heb mijn boeken met heel weinig woorden gemaakt” (De Jong 2000).

Omdat de handicap van de vader hier een belangrijke rol speelt, wordt in deze analyse gebruik gemaakt van publicaties uit het veld van *disability studies* die een apparaat bieden om literaire representaties van gehandicapte personages te analyseren. De door *disability studies* gepromote manier om over de gehandicapte ander te vertellen is door een vol, complex beeld van de persoon te schetsen dat geankerd is in de maatschappelijke werkelijkheid (Couser *Vulnerable Subject*; Hall 31–32). Mensen met een handicap worden namelijk vaak op een stigmatiserende manier voorgesteld en in verband gebracht met verschillende negatieve karaktereigenschappen. Daardoor ontstaat er een reducerend, op stereotypen gebaseerd beeld van bepaalde ziektes en vormen van handicaps. Om een dergelijke gereduceerde of negatieve portrettering te voorkomen, zou de schrijver daarom moeten reflecteren over de representatietraditie die verschillende vormen van handicap vergezelt. De literatuur zou de gelegenheid moeten aangrijpen om deze stereotypen te ondermijnen en zou voor volle, complexe, geëngageerde voorstellingen van gehandicapte mensen moeten zorgen.³ Vanuit dit kritische

---

³ Vanwege zijn maatschappelijk geëngageerde karakter is deze benadering sterk normatief: men probeert in het kader van *disability studies* de vaak op stereotypen gebaseerde voorstellingen van mensen met een handicap te corrigeren door naar nieuwe, ethische manieren van representatie te zoeken. Ook wordt er vanuit *disability studies* aangedrongen op een realistische portrettering van de maatschappelijke context waarin mensen met een handicap functioneren, om te illustreren hoe de samenleving medeverantwoordelijk is voor hun beperking. Wat mij in deze analyse vooral interesse-

perspectief wordt in wat volgt geprobeerd om een antwoord te geven op de vraag hoe de gehandicapte vader (van Ismaïel en bij implicatie van de auteur zelf) in *Spijkerschrift* wordt geportretteerd, en wat voor effect dit beeld heeft voor de autorepresentatie van de auteur.

2. Voorstellingen van gehandicapte personages in de literatuur

Een door *disability studies* aangeprezen manier om over mensen met een handicap te schrijven is, zoals gezegd, om aandacht te geven aan verschillende facetten van hun leven, om een genuanceerd beeld te schetsen, in plaats van mensen met een handicap tot hun handicap te reduceren (Couser *Vulnerable Subjects*, Eakin 2004). Men zou vooral voorzichtig moeten omgaan met de representaties van degenen die vanwege hun handicap niet in staat zijn om zelf hun verhaal te vertellen. Dit is een moeilijke opgave, omdat elke handicap een lange representatietraditie heeft die gebaseerd is op conventies en stereotypen en die bepalend is voor nieuwe representaties. Culturele *scripts* rond handicaps verdringen daarom een realistisch en genuanceerd beeld van gehandicapte personages (Mitchell & Snyder 17, 42). Als persoon met een handicap is men per definitie al “voor-voorgesteld” (Couser, *Signifying Bodies* 18). Zo gaat doofheid, vooral wanneer die aangeboren is, vaak gepaard met een stigma van mentale en intellectuele achterstand (Couser, “Signs of Life” 224, 226, 229). Als gevolg daarvan brengt het motief van een handicap in een verhaal altijd het gevaar met zich dat men in de valkuil trapt van een dergelijke op vooroordelen gebaseerde representatietraditie. Men moet zich als schrijver bewust zijn van deze kant-en-klare scripts en proberen om er een tegengewicht voor te bieden in de vorm van een “representational reality that counters artistic metaphors and opportunistic spectacle” (Mitchell & Snyder 22).

Couser noemt drie paradigma’s die licht kunnen werpen op de specificiteit van de representatie van gehandicapte personages in de literatuur. In het kader van een symbolisch paradigma ziet men handicap als symbool van een morele of spirituele toestand. Een dergelijke invalshoek leidt tot een essentialistische, stigmatiserende voorstelling. Fysieke beperking wordt hier gekoppeld aan bepaalde (negatieve) karaktereigenschappen. In het kader van het tweede, medische paradigma (ook het individuele paradigma genoemd) wordt een handicap voorgesteld als lichamelijke disfunctie van een individu, die gecorrigeerd moet worden. Ook

---

ert, is het beeld van de doofstomme vader en de implicaties daarvan voor Abdolahs autorepresentatie. Het is niet mijn bedoeling om hier een ethisch oordeel over te geven. Ik besteed wel aandacht aan de voorstelling van de maatschappelijke context in de geanalyseerde roman, omdat deze relevant is voor het karakter van het hier geschetste beeld van de doofstomme vader.

dit type voorstelling doet geen recht aan de beschreven persoon. Men is hier niet werkelijk geïnteresseerd in het perspectief van de persoon met een handicap, maar beschrijft hem/haar vanuit de valide norm. De maatschappelijke context die ten grondslag ligt aan de beperkingen van de gehandicapte persoon wordt ook in dit geval overgeslagen. Ten slotte wordt er in het kader van het derde maatschappelijke/culturele paradigma een onderscheid gemaakt tussen een lichamelijke handicap en een *disability* die zijn bron heeft in de sociale reacties en culturele constructie ervan. Alleen in het kader van dit laatste paradigma kan het brede spectrum van eigenschappen van het beschreven individu tot zijn recht komen en alleen hiermee wordt het collectieve belang van gehandicapten bevorderd. De nadruk valt hier op accommodatie in plaats van correctie. De norm wordt als onderdrukkend voorgesteld en in twijfel getrokken. Er wordt in aanmerking genomen dat een handicap niet alleen zijn bron heeft in een individueel lichaam, maar ook in de maatschappij: “acceptable portrayals entail the refusal to disavow or suppress the site of struggle and oppression that characterizes a contemporary experience of disability” (Mitchell & Snyder 24).⁴ In *Spijkerschrift* is de voorstelling van het personage Akbar niet eendimensionaal, maar beweegt tussen een beeld van een passief slachtoffer van zijn handicap en een onafhankelijke, zelfstandige man die verantwoordelijkheid neemt voor zichzelf en zijn familie. In wat volgt zal ik deze ambigue representatie en de implicaties ervan verder toelichten.

3. De doofstomme analfabete dichter

Akbar is doofstom geboren en communiceert met zijn omgeving in een door de familie ontworpen gebarentaal. Deze taal wordt aan de ene kant beschreven als krachtig, vooral in de communicatie tussen Akbar en zijn moeder en later met zijn zoon Ismaïel. Akbar gaat er ook creatief mee om: zo geeft hij zijn kinderen bijnamen die hen in een bepaalde fase in hun leven beschrijven.⁵ Aan de andere kant wordt het beperkte karakter ervan benadrukt: het is een “rudimentaire gebarentaal” (Abdolah, *Spijkerschrift* 43) die “hooguit honderd tekens had” (Abdolah, *Spijkerschrift* 15) en alleen gebruikt werd in contacten met zijn naaste familie. Zelfs Akbars vermogen om met zijn zoon te communiceren wordt in twijfel getrokken (“Begreep Ismaïel waar zijn vader het over had in zijn rudimentaire gebarentaal?” – Abdolah, *Spijkerschrift* 43). Er wordt verder herhaaldelijk bena-

⁴ Mitchell en Snyder (22) hebben het in deze context over sociaal realisme als de enige ethisch acceptabele manier om over gehandicapten te schrijven.

⁵ Dialogen met de vader worden hier door de zoon weergegeven, waarbij het idiosyncratische karakter van de gebarentaal naar voren wordt gebracht. De vertolking van dialogen met een dove is problematisch omdat gebarentaal hier normatief wordt gereduceerd tot de geschreven taal. In confrontatie met deze laatste kan de getranscribeerde gebarentaal namelijk als gebrekkig overkomen en dus ondergeschikt aan de gesproken taal (zie Couser, “Signs of Life” 276).

drukt dat Akbar niet in staat is om de wereld te begrijpen en abstracte begrippen zoals tijd of liefde te bevatten (Abdolah, *Spijkerschrift* 15–16; 20, 23, 124). Onvermogen om effectief te communiceren en achterstand in zijn conceptuele ontwikkeling worden in de roman gekoppeld aan zijn handicap en niet aan de maatschappelijke omstandigheden waarin hij leeft, zoals een gebrek aan opleiding en de beschikbaarheid van structurele begeleiding voor doofstommen.⁶ Het blijft onduidelijk hoe zijn taal is ontwikkeld en hoe doven in Iran in de tijd van Akbars kindertijd en jeugd (de jaren 20–40 van de 20ste eeuw) functioneerden;⁷ of er bijvoorbeeld een netwerk bestond van doofstommen waar Akbar mee in contact was.⁸

Doofheid wordt hier voorgesteld als een gebrek dat gecompenseerd, maar niet gecorrigeerd hoeft te worden. De oom van Akbar, Kazem Gan, spoort zijn neef aan om een notitieboekje bij te houden waarin hij dingen opschrijft in een zelfontworpen spijkerschrift. Het boekje en het schrift worden hem aangereikt als prothese, een toevoeging aan zijn deficiënte lichaam: “Het boek hoorde er helemaal bij en was zelfs een deel van zijn lichaam geworden, net als zijn hart dat pompte, maar waar ook niemand speciaal op lette” (Abdolah, *Spijkerschrift* 82). De prothese is echter niet bedoeld om een oplossing te brengen door Akbar in staat te stellen om te communiceren. Zelfs Ismaïel blijkt niet in staat te zijn om het schrift te ontcijferen. Het schrijven moet Akbar vooral als uitlaatklep dienen, hem in staat stellen om zijn gedachten te ordenen, om over dingen te reflecteren die hij niet kan bevatten, zonder dat we te weten komen of dat lukt: “hij moest schrijven over dingen die hij niet begreep en die hij niet in gebarentaal kon uitleggen. Over onbereikbare, onbegrijpelijke, ontastbare dingen die hem ineens grepen en waar hij machteloos naar bleef kijken (...)” (Abdolah, *Spijkerschrift* 82). Schrijven wordt hier met andere woorden een zeer belangrijke rol toegekend, niet als communicatiemiddel maar als een manier om met emoties om te gaan: “lezen hoeft niet, maar schrijven wel”; “zo heb je je eigen taal, je eigen schrijftaal” (Abdolah, *Spijkerschrift* 26, 31). Een dergelijke representatie onderschrijft de *audist norm*, het primaat van de gesproken/geschreven taal, en staat haaks op de ervaring van doven voor wie deze een tweede taal is die met veel moeite en vaak alleen in beperkte mate beheerst kan worden (vgl. Couser, “Signs of Life” 223, 277). Schrijven is bovendien synoniem met geletterdheid, een uiting van individualiteit en autonomie, terwijl het zelfbeeld van de doven juist relationeel is, gericht op samenwerking en verankerd in een gemeenschap (Couser, “Signs of Life” 227).

⁶ Het onderzoek wijst uit dat de mate waarin doven in staat zijn om de complexiteit van de wereld te begrijpen afhankelijk is van de inzet van hun begeleiders (Ghari 5–6).

⁷ Dovenonderwijs in Iran is in de jaren 1920 geïntroduceerd door Jabbar Baghcheban, die ook de Perzische gebarentaal heeft ontwikkeld (Goodrich 2014).

⁸ Er wordt wel gezegd dat er veel doven in de streek waren (Abdolah, *Spijkerschrift* 20).

Het spijkerschrift wordt verder als kunst voorgesteld, een uiting van een kunstenaarsgeest, van een behoefte aan artistieke expressie. Omdat niemand het schrift kan lezen is het echter niet voor een publiek bedoeld. Elders reflecteert Abdolah over het belang van een publiek voor een schrijver: “Je schrijft om te delen” (Abdolah, *De kraai* 58, 66). Zonder te kunnen delen (en gelezen te worden) verliest de kunstenaar zijn levensdoel. Aangezien zelfs Akbars zoon zijn notities niet kan lezen, is het Akbars lot om onbegrepen te blijven, om te schrijven zonder te kunnen delen, zelfs met zijn naasten: “Omdat ik het niet kan lezen. (...) Omdat hij het in een onleesbare taal heeft geschreven, in een soort eigen spijkerschrift. Ik lees, ik bedoel, ik kijk, ik probeer er elke keer een stukje van te vertalen, nee, vertalen is niet het goede woord, ik probeer zijn notities leesbaar te maken” (Abdolah, *Spijkerschrift* 196). Naar zijn boekje wordt bovendien steevast als “notities” verwezen, nooit (op één uitzondering na) als dagboek of memoires, wat de literaire en artistieke statuur ervan mogelijk ondermijnt.

Zowel gebarentaal als spijkerschrift blijken een schijnoplossing te zijn. Ze zijn geen poging om de ‘norm’ te herstellen zoals dat in een typisch handicap-narratief meestal het geval is (zie Mitchell en Snyder 7, 53). Ze schieten tekort om echte communicatie te bevorderen. In die zin zou deze voorstelling gezien kunnen worden als een poging om de handicap te valoriseren: om het leven van Akbar niet als ondergeschikt aan de valide norm voor te stellen. De auteur kiest hier echter voor een conventie die deze poging ondermijnt, namelijk het exotiseren. Mindervaliditeit wekt een onbewuste fascinatie op met het afwijkende, opvallende. Dit effect wordt hier door de prothese, het spijkerschrift, extra versterkt. Door zijn personage van een spijkerschrift te voorzien, schetst Abdolah een beeld van een gehandicapte persoon dat hem juist nog opvallender maakt. De prothese neutraliseert het gebrek niet, maar vestigt er juist extra de aandacht op.

Ook de manier waarop het spijkerschrift ontstaan is, draagt bij tot dit exotiserings- en fictionaliseringseffect. Kazem Gan begrijpt dat het onvermogen om uiting te geven aan zijn gevoelens en om dingen te begrijpen Akbar zal knellen en een emotionele tol zal eisen. Toch is hij niet bereid (of, zoals hij zegt, niet in staat) om zijn neef een echt middel hiertoe te verschaffen. Hij leert Akbar niet om te lezen en schrijven, maar laat hem zijn eigen schrift ontwikkelen. Hoe dit schrift door Akbar ontworpen is, blijft onduidelijk:⁹ “ik leerde hem in spijkerschrift schrijven. Gewoon schrijven. Hoe hij het zou doen, wist ik niet” (Abdolah, *Spijkerschrift* 31). De manier waarop hij het geheimzinnige spijkerschrift in een grot¹⁰ overschrijft is echter verre van aannemelijk. Het is hoogst onwaarschijnlijk dat een jongen

⁹ Ook wordt er in het verhaal geen aandacht gegeven aan de manier waarop de gebarentaal is ontwikkeld.

¹⁰ Het spijkerschrift waarop Akbar zijn schrift baseert, wordt beschreven als een mooi en geheimzinnig schrift, dat drieduizend jaar geleden op bevel van de eerste Perzische koning in de grot is gebeiteld (Abdolah, *Spijkerschrift* 28). De naam van de grot wordt echter niet gegeven, wat het

een gecompliceerd schrift, staande op een ezelsrug, bij vaal lantaarnlicht over kon schrijven (zie Abdolah, *Spijkerschrift* 28–31). Om op grond van een beperkt aantal onbekende tekens een schrift te ontwerpen lijkt een nog moeilijker opgave dan het gewone schrift leren.¹¹ De voorstelling van Akbar is daarom in veel opzichten onvolledig en ongenueanceerd. Het koppelen van zijn handicap aan het geheimzinnige schrift prikkelt alleen de interesse van de lezer voor het onbekende en exotische.¹²

De auteur schetst hier bovendien een fabelachtig beeld van een Iraans dorp, een soort fictieve etnografie die het exotisme-effect nog verder versterkt. De gehandicapte Akbar heeft zijn plek in de gemeenschap. Hij heeft vrienden met wie hij goed kan communiceren (zie Abdolah, *Spijkerschrift* 83). Zo vormt hij met de manke Jafar de Spin en de blinde Sejed Shodja een hecht driemanschap. Ze vullen elkaar aan, steunen elkaar en zorgen voor elkaar. Ze kunnen gezien worden als een intertekstuele verwijzing naar het spreekwoord ‘de lamme leidt de blinde’, wat normaal gesproken zou impliceren dat hun verbond op een ramp zou moeten uitlopen. Hier is het tegenovergestelde het geval. De vrienden *empoweren* elkaar (Abdolah, *Spijkerschrift* 50–51). Alle drie hebben ze *agency*, ze redden zich heel goed en ze hebben een sterke maatschappelijke positie. Ze worden ook niet gemarginaliseerd of afgewezen. Akbar wordt door zijn omgeving bovendien als uitverkorene beschouwd die door God zelf onder zijn hoede is genomen (Abdolah, *Spijkerschrift* 60).

Net als in het geval van de prothese, die niet bedoeld is om de norm te herstellen, zou men een dergelijke voorstelling als een poging kunnen zien tot het afwijzen van de normaliserende conventie en accommodatie van de gehandicapte personages. Ook hier wordt een dergelijke poging echter ondermijnd door exotisering. Aga Akbar, Jafar de Spin en Sejed Shodja hebben weliswaar een plek in de gemeenschap, maar tegelijk komen we bijna niets te weten over de moeilijkheden waarmee ze door hun handicap in de maatschappelijke context worden geconfronteerd, hoe ze in het leven staan en hoe ze zich hebben leren redden. Samen vormen ze één eigenaardig, opzienbarend ‘organisme’, een curiosum dat de fascinatie van de lezer moet prikkelen: “Jafar kroop bij zijn blinde vriend op de rug, die op zijn beurt Aga Akbars arm vasthield en zo beklommen ze de Saffraanberg” (Abdolah, *Spijkerschrift* 52). Ze functioneren hier niet als een realistische voorstelling van de ervaring van een gehandicapte persoon maar als “spectacle of

---

verhaal verder in de wereld van fictie verankert. Dit getuigt ervan dat het hier niet om een werkelijk historisch beeld gaat waar de positie van mensen met een handicap kritisch wordt toegelicht.

¹¹ Omdat ze niet blootgesteld worden aan de gesproken taal is het voor doven zeer moeilijk om te leren lezen en schrijven (Couser, “Signs of Life”: 223, 226, 277), wat dit beeld nog onwaarschijnlijker maakt.

¹² Akbar neemt het schrift mee uit het kasteel van zijn vader (Abdolah, *Spijkerschrift* 26), het is verder echter onduidelijk hoe hij later aan papier komt. Het boekje lijkt onuitputtelijk te zijn. Hoewel Akbar erin blijft schrijven, wordt het nooit vervangen.

difference for the titillation of its viewers” (Mitchell & Snyder 23). De uiterst fictionaliserende, exotiserende conventie waarin Akbars verhaal wordt gemedieerd, verzwakt de maatschappelijke kritiek die hier in beperkte mate aanwezig is.¹³

Het beeld van Akbar dat hier wordt geschetst blijft dubbel. Aan de ene kant lijkt het verhaal een eerbetoon van de zoon aan zijn vader. Hij wordt geromantiseerd als een bijzondere man die in staat is om buitengewone daden te verrichten, maar aan de andere kant wordt hij voorgesteld als een stereotype persoon met een handicap. Zo zien we Akbar eerst als gewaardeerde vakman zin weet te geven aan zijn leven. Hij repareert tapijten uit de hele streek en wordt daardoor overal met open armen ontvangen (Abdolah, *Spijkerschrift* 80). Zijn vakmanschap is voor hem een bron van trots, eigenwaarde en sociaal kapitaal: “Men ontving hem als een man van adel” (Abdolah, *Spijkerschrift* 80). Hij is verder zelfstandig, goed in wat hij doet, lichamelijk sterk en onafhankelijk. Hij wordt gids voor speleologen die het spijkerschrift in de grot komen onderzoeken (Abdolah, *Spijkerschrift* 32) en hij is één van de sterke mannen die de tunnel in de berg helpen aanleggen en op die manier sociale status weten te verwerven (Abdolah, *Spijkerschrift* 43). Akbar is ook een van de weinigen die de geheimzinnige, ontoegankelijke put van de heilige hoog in de bergen bereiken, een prestatie die alleen de meest bekwame en vastbesloten klimmers kunnen leveren en die beloond wordt met de groene sjaal, een teken van status. Over degenen die dat bewerkstelligen, wordt gezegd dat ze niet alleen sterke benen moeten hebben, maar ook intelligentie en doorzettingsvermogen (Abdolah, *Spijkerschrift* 67).¹⁴ Akbar wordt dus voorgesteld als ambitieus en vol initiatief. Hij *empowert* zichzelf door zijn beroep. Hij wil nieuwe dingen proberen en staat open voor een uitdaging.¹⁵ Zo besluit hij bijvoorbeeld om naar de stad te verhuizen om zijn kinderen naar school te sturen. Hij wordt bovendien beschreven als iemand die “de geest van een kunstenaar” had, “een doofstomme analfabete dichter” (Abdolah, *Spijkerschrift* 81) die in de tapijten die hij repareerde zijn gedachten verwerkte.

Toch krijgt men de indruk dat hij, als gehandicapte man, door zijn omgeving klein wordt gehouden. Kazem Gan leert hem niet om *echt* te lezen en te schrijven. Hij wordt geen tapijtenknoper (waardoor hij misschien beter uiting had kunnen

¹³ We zien als lezers dat de doofstomme Akbar en zijn familie geen institutionele hulp krijgen en dat ze aangewezen zijn op de steun van de dorpsgemeenschap. Behalve Kazem Gan, die met een geïmproviseerde oplossing komt, is er niemand die de dove Akbar leert communiceren met zijn omgeving. Omdat Akbar als uitverkorene wordt beschouwd, gaat men ervan uit dat hij geen speciale hulp nodig heeft, God houdt hem immers onder zijn hoede (Abdolah, *Spijkerschrift* 60).

¹⁴ Er wordt verder benadrukt dat men er ook een behoefte aan moest hebben om een dergelijke tocht te ondernemen. Het is daarom niet alleen een fysieke maar ook een spirituele uitdaging voor iemand die met geestelijke problemen kampt, een rite de passage, waarmee men zichzelf overwint.

¹⁵ Niet alleen wordt hij niet gemarginaliseerd, hij is de held van het dorp, die andere dorpeelingen overschaduwet. Met zijn bovenmenselijke prestaties compenseert hij als het ware voor zijn handicap. Een dergelijke voorstelling, al lijkt deze positief, neigt naar mythologisering en ondermijnt een realistische portrettering van een persoon met een handicap (Mitchel & Snyder 23).

geven aan zijn creativiteit), maar reparateur. Zijn ambacht is de mindere versie van kunst, de kunst op mindervalide maat. Tussen de regels door leest men een gebrek aan de nodige sociale steun die Akbar in staat zou stellen om zich te ontwikkelen: “in die tijd was er geen sprake van dat soort dingen” als kunstenaar worden, legt Kazem Gan Ismaiel uit (Abdolah, *Spijkerschrift* 81). Verder worden sommige van Akbars besluiten voorgesteld als impulsief, onverantwoordelijk, kinderlijk gedrag dat door de familie gecorrigeerd moet worden. In crisissituaties wordt hij betutteld door Kazem Gan en andere familieleden. Zijn *agency* en onafhankelijkheid worden hem ontnomen. Ook in zijn relatie met Ismaiel stelt Akbar zichzelf in een ondergeschikte positie. Hij laat zich door de zoon leiden. Uiteindelijk gaat het ook echt mis met Akbar. Door de verhuizing naar de stad ontspoorde zijn leven (Abdolah, *Spijkerschrift* 126–127). Van een sterke, onafhankelijke man verandert hij in een zielig, afhankelijk slachtoffer van zijn handicap. Het positieve, volle (zij het onrealistische) portret van de vader verandert in het tweede deel van de roman in een vrij negatieve, op stereotypes terugvallende voorstelling van een gehandicapte man.

Akbars handicap wordt ook voorgesteld als last voor de familie. Bij zijn geboorte wordt zijn moeder geconfronteerd met een probleem waar ze geen raad mee weet. Er is geen sociaal vangnet beschikbaar waar ze op terug zou kunnen vallen. Men zoekt voor hem “een sterke vrouw” zonder lichamelijke ‘gebreken’ die met beide benen sterk op de grond staat, een teken dat er voor zijn doofheid gecompenseerd moet worden. Zijn toekomstige vrouw, Tine, wordt gewaarschuwd dat haar een moeilijk leven te wachten staat (Abdolah, *Spijkerschrift* 97). De naam Tine kan als intertekstuele verwijzing naar *Max Havelaar* gezien worden, waar Tine de steun en toeverlaat is voor het hoofdpersonage. Dat is Tine in *Spijkerschrift* ook, al wordt ze enigszins overrompeld door de omstandigheden. De relatie tussen het echtpaar wordt gekenmerkt door spanning en conflict. Akbar neemt abrupte besluiten zonder met zijn vrouw te overleggen, wat haar op den duur op de rand van een zenuwzinking brengt. Zijn onvoorspelbare gedrag, dat een negatieve invloed heeft op de familie, wordt daarbij in verband gebracht met zijn handicap. Akbar is verder ook zeer afhankelijk van zijn zoon, een verantwoordelijkheid die door Ismaiel als ‘last’ wordt ervaren. Akbar wordt als het ware zijn handicap, wat gesymboliseerd wordt door zijn oor, dat lichtelijk wordt beschadigd wanneer zijn vader erin schreeuwt bij zijn geboorte. Deze voorstelling is slechts in een beperkte mate een vorm van maatschappijkritiek. De last van Akbar weegt immers op de schouders van Tine en Ismaiel vanwege maatschappelijke omstandigheden en het gebrek aan institutionele hulp.

Akbars handicap vervult hier de rol van een ‘narratieve prothese’, een retorisch middel dat door de zoon wordt ingezet om over zijn eigen leven te vertellen. De focus is daarom gericht op de zoon en wat het voor hem betekent om een doofstomme vader te hebben. Hoewel het leven met Akbar als moeilijk wordt voorgesteld, worden de implicaties daarvan voor de zoon als iets positiefs en

waardevols gepresenteerd. De doofheid van de vader wordt geësthetiseerd als bron van een uitzonderlijk leven, van innerlijke kracht: “We gingen trots om met dat gebrek in ons gezin, zodanig zelfs dat het geen gebrek maar juist een extra waarde was die aan onze familie was gegeven” (Abdolah, *Het gordijn* 78). Dit wordt in Abdolahs roman *Het gordijn* verder bevestigd:

“Door zo’n vader krijgen jullie later het goud van het leven”, leerde mijn moeder ons van jongs af aan. En dat was ook zo, want juist door die vader waren wij, de kinderen, sterke, zelfstandige, hardwerkende personen geworden. Alle kinderen van de familie kregen het goud van het leven dat mijn moeder beloofd had (Abdolah, *Het gordijn* 78).

Desondanks wordt de gehandicapte vader in Abdolahs oeuvre en in zijn ‘performatieve autobiografie’ zijn vadersrol ontnomen. In *Het huis van de moskee* (2005) is de vader van Shahbal (het *alter ego* van de auteur) de blinde Moázen, maar het is zijn oom, de prominente gemeenschapsleider Aga Djan, die de vaderfiguur is. Ook in interviews noemt Abdolah vaak zijn vader, die uit de Koran leest en dingen *zegt*, terwijl hij elders vermeldt dat hij analfabeet was en doofstom. De schrijver verklaart dat door uit te leggen dat hij, vanwege de structuur van de familie en vanwege zijn vaders handicap, zijn oom als vader zag:

In mijn boek vloeien mijn vader en mijn oom samen tot één persoon. Mijn echte vader werd doofstom geboren, waardoor we eigenlijk niet konden communiceren. Zo werd mijn oom m’n geestelijke vader. We woonden allemaal samen in heel groot huis met zeventien kinderen, onderscheid tussen broers, zussen, neven en nichtjes bestond niet. Ik kan zelfs in mijn verhalen niet bepalen wie nu oom en wie vader is. En als ik mijn oom ooit zo zou noemen, zou hij zeker boos worden: ik ben je vater! (Wagenaar 1994).

De vader wordt dus op een symbolisch niveau ‘vervangen’.

4. Conclusie

Het beeld van de doofstomme vader in *Spijkerschrift* is dubbel. Op het eerste gezicht lijkt het een voorstelling te zijn van een geleefde, in de maatschappij verankerde ervaring zoals die door *disability*-theoretici wordt geopperd. Dat gaat gepaard met empathie en valorisering. Tegelijk heeft de representatie van Akbar eigenschappen van de stereotype, deterministische traditie die kenmerkend is voor het symbolische paradigma. Zijn gedrag en karakter worden steevast vanuit zijn handicap uitgelegd. Zijn beperking wordt bovendien gekoppeld aan negatieve eigenschappen die gewoonlijk met doofheid geassocieerd worden, zoals onzelfstandigheid, onredelijkheid en impulsief gedrag, die hem tot last maken voor zijn naasten.¹⁶ Zijn ondernemersgeest en doorzettingskracht worden

¹⁶ In feite heeft irrationeel en impulsief gedrag van de doven vaak te maken met onvoldoende kennis van sociale normen en codes (Ghari 6–7).

verdrongen door een in de representatietraditie verankerde en door zijn doofheid gedetermineerde identiteit. Bovendien hanteert Abdolah het ‘medische’ paradigma, doordat doofheid als een afwijking wordt voorgesteld. Het door Couser aangeprezen maatschappelijke paradigma is hier alleen zijdelings aanwezig. Voor zover Akbars handicap in een bredere, maatschappelijke context geplaatst wordt, gebeurt dat op een geïdealiseerde, onkritische manier. In de samenleving is er geen institutioneel vangnet waarop hij terug zou kunnen vallen en de geïdealiseerde, geïntegreerde voorstelling van de gehandicapte personages veroorzaakt dat een dergelijk vangnet overbodig lijkt te zijn. De maatschappijkritiek die hier enigszins aanwezig is, wordt verzwakt door de fictionaliserende, romantiserende, exotiserende conventies waarin Akbars verhaal gemedieerd wordt. De in de cultuur gewortelde misconcepties en stereotype voorstelling van handicap worden hier niet tegengegaan en gecorrigeerd.

Terwijl representaties van handicaps vaak ertoe dienen om ‘normaliteit’ te sanctioneren, hebben ze in *Spijkerschrift* een andere functie. In plaats van de handicap van een prothese te voorzien om hem onzichtbaar te maken en op die manier de valide ‘norm’ te herstellen, wordt hier juist geprobeerd om de prothese extra zichtbaar te maken. De auteur doet dat echter niet om een activistische houding aan te nemen tegenover de “desired cultural return to the land of the normative” (Mitchell en Snyder 8). De handicap wordt juist van een prothese voorzien om de aantrekkingskracht van het afwijkende, opvallende te vergroten. Om dit doel te bereiken grijpt de auteur naar exotisering. De belangrijkste manier om de exotische uitstraling van de handicap te vergroten is uiteraard het spijkerschrift. Net als het leven van een doofstomme man in een Iraans dorp onder de dictatuur van de sjah zelf, is de aanwezigheid van het ondoorgrondelijke, geheimzinnige spijkerschrift een aantrekkelijk motief dat het lezerspubliek kan boeien en de fascinatie voor het exotische prikkelt. De portrettering van de gehandicapte vader staat daarom in het teken van exotisering.

Dit kan teruggekoppeld worden naar Abdolahs autorepresentatie, die een reactie vormt op literatuursociologische context waarin hij opereert. Wanneer *Spijkerschrift* in 2000 verschijnt, is de Nederlandse lezer al gewend aan de label ‘migrantenliteratuur’ en koestert die bepaalde verwachtingen die door uitgevers en hun marketingstrategieën worden aangewakkerd (Minnaard 103; Kuitert 363–364). Schrijvers met een migratieachtergrond krijgen een plek in de gevestigde literaire orde op grond van hun exotische afkomst. Ze moeten hun anders-zijn exponeren en toegang verschaffen tot onbekende exotische werelden die niet alleen in hun werk worden afgebeeld maar die ze tegelijk ook zelf belichamen. De auteurs lijken zich ervan bewust te zijn dat de erkenning die hun werk krijgt vaak afhankelijk is van de mate waarin ze aan deze verwachtingen tegemoetkomen. Terwijl velen zich tegen een dergelijke categorisering verzetten (Anbeek 296; Minnaard 104), past Abdolah zich aan de geldende marketingtrends aan door het

exotisme juist te omarmen en het naar zijn hand te zetten. Aangezien migrantenschrijvers “met leven en al op de markt worden gebracht” (Kuitert 363) schakelt hij zijn ‘exotische’ achtergrond in om aan de verwachting van het lezerspubliek te voldoen. Zoals in de inleiding al is aangegeven, dient ook de voorstelling van familieleden als een vorm van zelfpresentatie. Omdat het leven van de vader met het leven van de zoon verweven is, heeft de portrettering van Akbar implicaties voor de zoon, die door Abdolah als zijn *alter ego* wordt geïdentificeerd. De handicap van de vader is de bron van een bijzonder leven dat een bijzonder verhaal oplevert. Het vervreemdende effect van mindervaliditeit als literair motief wordt door het mysterieuze spijkerschrift versterkt en straalt op de zoon af. Door zijn vader in ‘geautobiografiseerd’ proza te exotiseren, exotiseert hij zichzelf. De voorstelling van de mindervaliditeit draagt hier daarom bij aan het creëren van een exotische, fabelachtige, oosterse sfeer die van een migrantenschrijver wordt verwacht en wordt verder ingeschakeld bij de zelfportrettering en zelfexotisering van de auteur, iets wat zijn literaire marktwaarde mogelijk verhoogt.

Bibliografie

- Abdolah, Kader. *Het gordijn*. De Geus, 2017.
- . *Het huis van de moskee*. De Geus, 2005.
- . *De kraai*. De Geus, 2011.
- . *Spijkerschrift*. De Geus, 2000.
- Anbeek, Ton. “Doodknuffelen. Over Marokkaans-Nederlandse auteurs en hun critici”. *Europa Buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*, geredigeerd door Theo D’Haen. Bert Bakker, 2002, pp. 289–301.
- Bongers, Willem. “De verteller van de waarheid: Aspecten van Kader Abdolahs posture (1993–2011)”. Ongepubliceerde MA-scriptie. Universiteit Utrecht, 2011.
- Couser, G. Thomas. *Signifying Bodies: Disability in Contemporary Life Writing*. The University of Michigan Press, 2009.
- . “Signs of Life: Deafness and Personal Narrative”. *Idem, Recovering Bodies: Illness, Disability and Life Writing*. University of Wisconsin Press, 1997, pp. 221–287.
- . *Vulnerable Subjects: Ethics and Life Writing*. Cornell University Press, 2004.
- De Jong, Anneriek. “Weg uit Saffraandorp”. *NRC Handelsblad*, 7 april 2000.
- Dynarowicz, Ewa. “Tussen autobiografie en fictie: Genealogie als performatieve strategie in Kader Abdolahs proza”. *Vooy*, no. 34, 2016, pp. 8–18.
- Eakin, Paul John, editor. *An Ethics of Life Writing*. Cornell University Press, 2004.
- Ghari, Zohreh. “The Cognitive, Psychological and Cultural Impact of Communication Barrier on Deaf Adults’ Content of Speech in Iran”. *Journal of Communication Disorders, Deaf Studies & Hearing Aids*, vol. 4, no. 3, 2016.
- Goodrich, Negin H. “A Persian Alice in Disability Literature Wonderland: Disability Studies in Iran”. *Disability Studies Quarterly*, vol. 34, no. 2, 2014, www.ds-qds.org/article/view/4255. Geraadpleegd 17 februari 2020.
- Hall, Alice. *Literature and Disability*. Routledge, 2016.
- Ham, Laurens. *Door Prometheus geboeid: De autonomie en autoriteit van de moderne Nederlandse auteur*. Uitgeverij Verloren, 2015.

- Heddon, Deirdre. "To absent friends: Ethics in the field of auto/biography". *Political Performances: Theory and Practice*, geredigeerd door Susan C. Haedicke et al. Brill, 2009, pp. 111–133.
- Hevey, David. *The Creatures That Time Forgot: Photography and Disability Imagery*. Routledge, 1992.
- Kriegel, Leonard. "Disability as Metaphor in Literature". *Kaleidoscope: International Magazine of Literature, Fine Arts and Disability*, no. 17, 1988, pp. 6–14.
- Kuitert, Lisa. "Niet zielig, maar leuk: Nederlandse uitgevers van multiculturele literatuur". *Literatuur*, no. VI, 1999, pp. 356–364.
- Laning, Dick. "Ik diende m'n doofstomme vader". *Noordhollands Dagblad*, 28 april 2000.
- Lejeun, Philippe. *Le pacte autobiographique*. Paris, 1975.
- Meizoz, Jérôme. *La fabrique des singularités. Postures littéraires II*. Slatkine, 2011.
- . *Postures littéraires. Mises en scène modernes de l'auteur*. Slatkine, 2007.
- Minnaard, Liesbeth. "Every Carpet A Flying Vehicle: Multiculturality in the Dutch Literary Field?" *Literature, Language and Multiculturalism in Scandinavia and the Low Countries*, geredigeerd door Wolfgang Behschnitt et al. Rodopi, 2013, pp. 97–122.
- Mitchell, David T., en Sharon L. Snyder. *Narrative Prosthesis: Disability and the Dependencies of Discourse*. The University of Michigan, 2000.
- Wagenaar, Leonoor. "Behoeftte aan wraak op een literaire manier". *Het Parool*, 4 oktober 1994.

Małgorzata KOLANKOWSKA

ORCID: 0000-0002-9804-9210

Uniwersytet Wrocławski

Three travellers or how to “translate” Holland to Polish readers: An approach to the image of the Netherlands in Polish travel books

Abstract

Ryszard Kapuściński believed that a journalist was a translator from one culture to another. Therefore, the idea of the paper is to analyse the way contemporary Polish travellers write about the Netherlands. The analysis will focus on the stances adopted by them in relation to the country and the way they determine their perspectives. The authors of the analysed books use keywords as metaphors that permit them to translate complex characteristics of the Dutch. The paper concentrates mainly on three aspects: titles, landscape and mentality.

Keywords: the Other, translation, the Netherlands, Holland, tulip, water, *gezellig*.

1. Perception of the otherness

There are different types of otherness. Ryszard Kapuściński (2007) and Marcin Florian Gawrycki (2011) relate it to non-Europeans. They both highlight that we usually tend to use this Eurocentric perspective when we try to define other cultures that have different cultural roots. This kind of thinking determines the way we describe and, in general, understand the Other, because in most of the cases such a postcolonial thinking causes that we treat the Other as worse, weaker, less intelligent. If we use Arjuna Appadurai's (1999) theory regarding creating an image of the others based on essentialization, exoticization and totalization, we can observe that this theory could be applied not only, as he suggested, to the so-called primitive cultures, but while talking about societies that are simply different and not well known either. Although Dutchmen are Europeans, we, Poles, perceive them as strangers from our ethnocentric point of view. The Netherlands

have always been perceived as different (the other) from the rest of Europe. Yet Charles Baudelaire in *Paris Spleen* (1896) called it *l'Orient de l'Occident, la Chine de l'Europe*. Many authors and travellers have tried to understand the mystery of this exceptional land. There are more than 100 handbooks for foreigners who want to visit Holland in which we can find a lot of explanations about the uniqueness of the Dutch, as for instance: *The Xenophobe's Guide to the Dutch* by Rodney Bolt, *Why the Dutch are Different: A Journey into the Hidden Heart of the Netherlands: A Journey into the Heart of Hidden Holland* by Ben Coates, *The Low Sky in Pictures. Understanding the Dutch. The Book that Makes the Netherlands Familiar* by Han van der Horst; *Netherlands CultureShock!: a survival guide to customs and etiquette* by Hunt Janin and Ria van Eil, *The UnDutchables. An Observation of the Netherlands, its Culture and its Inhabitants* by Colin White and Laurie Boucke; *How to be Dutch* by Greg Shapiro; *How to Survive in Holland. Dealing with the Dutch Before They Deal with You* Martijn de Rooi, etc.

2. The aims of the analysis

The idea of this paper is to analyse the process of domesticating the Dutch society in Polish travel books. Among various books¹ that refer to Holland,² there

¹ Among these books there are mainly guides, most of them are translations from other languages (editions of Pascal and National Geographic, for instance) and some of them contain general information about the Netherlands. Before the 20th century we can distinguish a travel book named *Holandycja* by Stanisław Bełza from 1890. In 1907 Faustyna Morzycka published *Holandja*. In 1975, Maria Czekańska wrote a book on Holland, named *Holandia*. It contains a lot of historical and geographical data, but there are no personal observations. This is more like a small guide book about the country. By the end of the seventies, Lech Niekrasz published a small book titled *Holland. Mały przewodnik turystyczny* (1977) in which he presented some practical information about the Netherlands. Already in the first sentence he highlights the uniqueness of the country determined by water and religion. Three years later Kazimierz Koźniewski wrote *Dostałem Niderlandy* (1980), an interesting book in which he confronts his impressions from the first journey from 1937 with the journey in 1977. The forty-year gap is the source of reflections, observations of the Netherlands that had changed a lot due to historical, political and social circumstances. Lech Niekrasz published one more book in 1986 *Kraj na przekór naturze*, which also contains a lot of information about the geography and history of the Netherlands, although there are not many personal reflections. As for the reportage we should mention as well Kamil Bałuk's *Wszystkie dzieci Luisa* (<https://www.kamilbaluk.pl/english.html>), which refers to Holland, but the aim of the book is a journalistic investigation, not the description of the country. Another book that focuses on one aspect is Ryszard Żelichowski's *Baarle Nassau-Hertog* (2015), which is dedicated to the historical particularities of this zone. It is worth mentioning that some of the books concentrate on one part of Holland as for example *In Amsterdam* published by *Gazeta Wyborcza*.

² The authors of the analysed books prefer to use the term "Holland" referring to the whole country in general, but it should be explained that the appropriate word is the Netherlands. Holland refers especially to two provinces: Noord- and Zuid-Holland, all 12 provinces are the Netherlands. In this paper the terms are used interchangeably in reference to the whole country.

are three that distinguish by the form and structure, because they are based on journalistic genres (literary journalism, essay, mini-essay and feuilleton) and are not conceived as typical guides: Mirosław Popczyk *Na saksy! Raport z Holandii* (1994), Marek Orzechowski *Holandia. Presja depresji* (2014, 2019), Piotr Oczko *Holandia. Książka do pisania* (2019).³

I would like to focus on Popczyk (a journalist, foreign correspondent), Orzechowski (a journalist, foreign correspondent) and Oczko (a professor, works at the university). These three authors are not simple voyagers, but very conscious and curious travellers who tend to learn as much as possible and they feel somehow responsible for transferring their knowledge. What is interesting is the fact that they adopt different attitudes towards the country, the society and the relationship between Poland and the Netherlands.

3. The methodology of the research

The methodology of the research is based on determining the three dominant stances and their influence on the perception of the Dutchmen, their culture, habits, history, positive and negative features in relation to keywords excerpted. Each of the selected authors shows a close connection with Holland and has visited the Netherlands many times, the books are not based on a singular visit, but they are the result of years of experiences, hence a strong feeling of admiration, the need to show and explain things. Furthermore, these three books are interesting to analyse also because there is a gap of almost forty years between them. Popczyk visited Holland at the beginning of the nineties, as a foreign correspondent, which coincided with Polish transition. It was the moment when the Iron Curtain was abolished and many people from Poland travelled to earn money for a better life. It is relevant to show what changes occurred in the meantime and how they influenced the perception of the Netherlands. While Popczyk and Orzechowski are journalists and Oczko is not, for the purpose of the article I will use the term ‘traveller’ to refer to them.

Ryszard Kapuściński (2008) used to say that a journalist is a translator who translates from one culture to another. He, as a traveller and a reporter, created his own, particular, style based on what I called *translation method* (Kolankowska 2021). The journalistic piece/ reportage is thus an example of the intra- and intercultural translation in which phenomena, habits, etc. are explained by details, symbols, namely signs that are clearer and more understandable for the receivers.

---

³ Piotr Oczko published essays on Holland in a monthly *Znak* between 2018–2020. In autumn 2021 “*Wydawnictwo Znak*” is going to publish his essays in a book named *Pocztówka z Mokum. 21 opowieści z Holandii* and they will certainly shed a light on many issues tackled in the analysed books. Unfortunately the book is unavailable before the submission of this article.

According to the scheme created by Franciszek Grucza and developed by Barbara Kiełar (7), we can affirm that in the scheme presented below, a journalist is an Intermediate Receiver and Intermediate Sender, yet he receives/reads the signs and transfers them to the Final Receiver:

Initial Sender → Text A → Intermediate Receiver → Intermediate Sender [TRANSLATION] → Text B → Final Receiver

The process of translation in this context is based on journalistic experience, knowledge, studies, books, etc. and text B is what we receive as a reportage, column, chronicle, or a book. In my opinion, the three travellers use the same method, although not everyone is aware of it. They even use the same terms to ‘translate’ determined aspects of habits or behaviours intrinsic to Dutchmen.

The attitudes adopted by the three travellers allow us to treat them as Intermediate Receivers/Senders, although the way they translate differs because of the stances. In the selected examples, we can observe the admiration connected with three predominant stances: shame (Popczyk), astonishment (Orzechowski) and longing (Oczko). Each of them is determined by personal experiences, each of the stances influences both the form and the structure of the book. One can say this is a simplified and maybe insufficient, or even belittling perspective, but I will try to show, how strong the conviction and its influence on the narrative is. The analysis will be focused on three main aspects that seem to determine the image of the country in the three books: titles, landscape and mentality.

4. The analysis of the titles

Let us analyse the titles first. Popczyk’s book is titled *Na saksy! Raport z Holandii*, which can be translated as *Let’s earn money! A Report from Holland*. This first expression was the most often used during the Polish transformation, when many people travelled to German Saxony to earn money, later it has been used for every type of a trip made in order to earn money, particularly, referring to work off the books. This is the usage Popczyk refers to in his book. He is a sport journalist and he has travelled a lot to Holland. In a short biography, the author explains that he is especially interested in the life of Poles working off the books. Some of the reportages included in the volume had been published in newspapers such as *Dziennik Pojezierza*, *Gazeta Współczesna* from Białystok, *Dziennik Częstochowski* and in a monthly *Sukces*. There is no clear, chronological order in the book, that is why one can have an impression of reading a set of pictures from various places. They are like puzzles forming the picture of Holland in the early nineties. In the introduction, Popczyk mentions a booklet that was supposed to be a guide on how to find work in Western Europe: “Browsing the pages, I realized that I have a kind of a label of Polish changes, changes that, unfortunately, lack

of ethics, dominated by the slogan: ‘no holds are barred’” (3). He highlights that there are different motivations of leaving the country, either desperation, the lack of prospects or sense of adventure. Many of migrants go to Holland with the hope for a better future, he calls them using a German word *gastarbeiter* (referring to a German guest worker program *Gastarbeiterprogramm*). Popczyk states that there is still a lot of kindness, but it is decreasing because of a “new, unpleasant image of a Pole” (5). This is actually the reason for shame that accompanies the reporter during his journey. In his narration, we can observe both either the inferiority complex or being ashamed of countrymen. He does understand their need to find a job, to work, even off the books, but he cannot understand breaking the rules (thefts, fraud, drunkenness, partying, etc.).

According to numbers quoted by Popczyk, in 1989 there were 30,000 Poles in Holland and in 1990 the number increased to 60,000. Popczyk explains that Polish citizens set off to Western Europe “as conquerors to the promised land” (16). The journalist travels with them, talks with them, sometimes even has to escape from the police with them. During his journey he is continuously observing the country and he is trying to find the key elements of the Dutch mentality. In the narrative, we can distinguish some clue categories: landscape, history, habits, food, features, Poles vs. Dutchmen.

Popczyk emphasizes that this is a “low country” (*neder-land*), but does not concentrate much on this aspect, whereas this is a key element for Orzechowski, which he underlines in the main title *Holland. The Pressure of Depression*. The author alludes both to depression as a geographical term and to a state of mind. Orzechowski is a writer, journalist, essayist, who used to work as a correspondent for the ‘Voice of America’ in Bonn and for the ‘TVP’ and ‘Polsat’ television. He, as Günter Verheughen says in a blurb, “does not dissemble that he loves Holland” and this is why he tells the truth, undercovers what lies under the first, somehow misleading, layer. While reading the book, which is a mixture of reportages and essays, the reader realizes that the author is not a newcomer, but an experienced and conscious traveller who knows a lot and tries to describe and explain all that he discovered about the Netherlands and its particularities. The feeling that accompanies him can be referred to as astonishment, either positive or negative, but the one that provokes him to study and learn more about the culture he admires so much. The narrator is aware of the unpredictability of the country, well-known, but fascinating as we read in this paragraph:

However, it is not important whether we devote many days and many hours to the Netherlands, whether we are not idle while exploring it, whether we spend holidays there and visit our friends – the Netherlands will always surprise us and it will always be a country to be discovered. This can be a fishing village that we have passed by many times from the distance, which we have never visited. Or a fragment of coastal shafts with dunes in the autumn suddenly revealing their so unnatural beauty that one would like to lie on them, fall asleep, find solace among the endless symphony of strong wind (Orzechowski 130).

Oczko's (2019) book is different than the previous ones. Its name is *Holland. A book for Writing*. This is a set of photos accompanied by texts that can be compared to postcards and... blank, numbered, sheets. The idea of the editor of the series, "Wydawnictwo Austeria", is to encourage a reader to make notes in the book, thus the author, the traveller, invites a reader to accompany him in the trip, to be an active, not passive, receiver; he asks for a reaction, as if he invited the reader's interpretation, reflection, completion of what has been said. Oczko's texts have a structure of mini-essays that resemble feuilletons. He usually commences writing with a personal anecdote related to Holland and then develops the story and leads it to a strong, clear conclusion. The black and white photos express melancholy and longing to visit the places once again. He says: "I will take you to some places. This is not going to be a guidebook in which you will find tourist attractions, but a story about longing" (Oczko 6).

5. Elements of landscape as keywords

All three travellers have no doubts that this is an exceptional place, especially when we think about its location and landscape.

The depression is a keyword, strongly related to water. Both depression and water are signs/texts B that are used by Orzechowski to explain, or translate, one culture to another:

And this is how it is. Water decides about everything – about the look of cities and settlements, about production, economy, agriculture and the characters of people. Water is a friend and an enemy too. One third of the country lives under the sea level, one third is elevated one metre above the sea level. No other country is so much exposed to floods and so much threatened by them (Orzechowski 52).

Fighting with water for ages, as Orzechowski proves, has determined the strong characters of the Dutch. He compares this challenge, related especially to Zuiderzee, to Ikar's challenge that seems to be impossible, but the Netherlands has harnessed water by building channels, dams, polders. Water creates the landscape and influences the structure of cities and the countryside. Water influences the internal division of the country, contributing to even more differences. Water influences the way of people's lives, their food and needs. Orzechowski shows that living in the permanent contact with the unpredictable force can be either the source of strength or weakness.

Foreignness, as many anthropologists, for example Mieczysław Dąbrowski (2009), emphasize, is the feeling that helps us to see and understand more of the reality that is experienced as different: "strangeness is a need in the cognitive process, especially in the process of self-awareness. It is a stimulating and catalysing factor, without a stranger there would not be a familiar, without strangeness

we would not understand what familiarity means” (Dąbrowski 167). In this case, Orzechowski looks through the eyes of an astonished foreigner, especially when he is standing on a dam:

It is worth stopping on it, leaving a car on a small car park and going outside. It is worth, in a sense of safety and the advantage over the element, looking the sea straight in the eye, it is worth feeling the strong wind on your face. It is here that a man breathes with a conviction that he reigns over the world. It is here that a man does not have to be ashamed of his own conceit, because if he had been able to create such a large dam in the middle of the stormy sea, he is able to do everything. Distant polders, where normal life is flourishing, is not visible from here, but it is enough to look into the depths of waves hitting the dam to understand that the nation which like no other could confront with the sea and was able to stand on its bottom with a dry foot, deserves great respect (Orzechowski 54–55).

This excerpt shows the admiration and respect, Orzechowski admits that in such circumstances he is able to forgive the parsimony and small mindedness of the Dutch: “It is me, surrounded by the stormy wind, who in my own eyes became petty and unforgiving, I was ashamed of my views taken from warm rooms and a dry land, not comparable to their – soaked and with water in their wellingtons” (55).

Both Oczko and Orzechowski show that water has been harnessed by Dutchmen. Water is “capricious” and “erratic” (Oczko 14), but the inhabitants of this land are stronger and they know very well how to deal with water. The most surprising is the subjugating of the Zuiderzee. It appears in both books: a man is taking the land away from water. Additionally, Oczko observes that water determines the way of living, he pays attention to houses on dams. He affirms they might have been built by dwarfs – this kind of narration transforms the Netherlands into the magic land where people live in small houses (small, because of the milieu): “They have fancy, covered with creepers, colourful facades, funny-shaped windows and doors with a knocker” (Oczko 14). This idyllic image is completed by a description of their life: “The inhabitants put the tables on the street, eat supper and talk to neighbors” (Oczko 14). Once water is calm, the life is slow and people feel safe and comfortable. The traveller is an observer, but he is also a little bit jealous, he rides a bike, watches, observes and wants to be a part of that reality, he wants to domesticate the strangeness that he recognizes as admirable, although he is aware of being a stranger as well.

Orzechowski sees even more in the landscape. When he looks at the map of the Netherlands, he discerns dividing lines of different types. Especially on the East-West and the North-South line. First of all, he emphasizes that the Netherlands is not only Holland, the differences are of many kinds, based on landscapes, temperament, mentality, religion, power, even language as in the case of *plattdeustch*, based on cultural and historical background. The journalist is aware that most people base their image of the Netherlands on stereotypes, because the visitors see only the external layer:

The differences are not so visible for the newcomers, they see everywhere clean and neat homesteads, big windows, laces on the windowsill, blue and dark-green doorframes, calm channels, levees and windmills, patient cows and old bicycles, naked legs of Dutch women even when it is cold. You need some time and hiking on distant paths to understand that not everything is as simple as a pasture and as colourful as the endless rows of colourful tulips (Orzechowski 31).

This statement shows the urge to explain what was somehow established by journalists like Popczyk, trying to show that flower is a keyword for understanding the Netherlands:

Flowers, flowers, flowers everywhere. In the windows of houses, in gardens, shop's exhibitions, in buses, in flowerpots of concrete, and, first of all, in the fields. In the countryside, as far as the eye can see, the never-ending acres of tulips, daffodils, crocuses, narcissuses, hyacinths. From Lisse to Rijsburg, from Nordwijk to Hillegom, from Harlem and Amsterdam to Den Helder. This is as if someone put colourful blankets. Here a red thread, there a yellow one, over there violet, and there white, and over there pink (Popczyk 21).

Popczyk pays attention to the fact that flowers are related to hard work and the competition between planters. Flowers are related to *gastarbeiders*, however it will be discussed below. Orzechowski proves that these fields blanketed with flowers are misleading: yes they are a part of the landscape, but they do not mean that Dutch have a romantic nature, on the contrary, they are perfect at hiding the truth about their dark side.

To conclude this part dedicated to landscape, we can indicate the fundamental keywords that are used as tools for translation. These are: depression, water, dam, window, small houses, flowers (tulips). The travellers use them to show the dissonance between the image (stereotyped) and the truth. Particularly Orzechowski shows that the process of essentialization and exoticization, in this particular case based on fascination and admiration of the landscape and order, leads to totalization, simplification and idealization of the country. The Other that they meet in the Netherlands is observed from the ethnocentric perspective and is being familiarized step by step. He is not a stranger anymore, he is different, the Other, but familiarized, domesticated, therefore the traveller can perceive more and more and share it with the readers, translate. As Dąbrowski (2009) claims: "The familiar/strange opposition in the background suggests the existence of the limit, some kind of passage between the first and the second field; of a line, a word, a habit that either bind or separate".

6. Dutch mentality vs. Polish mentality

Tulip, being an element of the landscape, is the keyword for another category which, paradoxically, is the Dutch mentality. Orzechowski uses this flower to talk (translate) about the nature of inhabitants of the Netherlands: "A tulip is

beautiful till it stands proudly in the pot and extremely hideous when it withers. It is probable that this is the price it pays for its fleeting beauty. And it is probable that, like no other flower, it pictures the character of the moral ambiguity of Dutch, who as no one else knows how to cultivate tulips” (320). At this point the author refers also to Jacek Cygan’s song about tulips. The use of the song to reinforce the metaphor is a perfect example of intersemiotic translation by the use of signs. Orzechowski tries to show something that is invisible, a feature that he has observed and filtered through his personal experience.

Orzechowski is very critical about Dutchmen. A great part of the book is dedicated to the historical background. The traveller feels obliged to refer to the whole history of the Netherlands, because it reveals the dark side of the nation. In the past, he finds another keyword which is the Flying Dutchman, a mythical Dutch-flagged clipper. The chapter about this figure is written as a magical realism novel. The reader has an impression as if the Flying Dutchman still existed. What the writer tends to prove is that this mythical idea is still somehow present in the mentality, because the legend embodies the eagerness to be on the sea and to look for the unknown lands. This need was an answer to the boring reality and stagnation of the then Dutchmen. This keyword is particularly interesting, because Orzechowski compares the situation of the then Netherlands and Poland: “The Wild Fields were our ocean” (89), he affirms, showing the difference between the needs of both nations. He is continuously showing that these two nations have developed in a different way, because of the situation, the circumstances. The Dutchmen knew how to invest money, speculate on the stock market and buy Manhattan for a very good price and invent “the trade with air” (he alludes to the sophisticated tax system).

This historical part of Orzechowski’s book shows the ambiguous attitude of Dutchmen towards Jews in various moments in the past, especially during the World War II. He accuses them of collaboration with Nazis, growing rich on deportees’ properties and especially of supporting the Nazis in their racist policy, hate and helping to catch Jews during the World War II. He Orzechowski accuses them of indifference toward the persecuted, collaboration with Nazis, growing rich on deportees’ properties and especially of supporting the Nazis in their racist policy (instead of supporting the persecuted people), hatred and helping to catch Jews during the World War II. This issue is, in Orzechowski’s opinion, one of the main unsolved problems of Dutch collective memory. There is still a need of reckoning the past, as he affirms (Orzechowski 297–323). In order to explain this attitude the traveller (Orzechowski 321–322) uses a metaphor:

In 2012, during an auction an anonymous collector paid 120 million dollars for a painting by a Norwegian expressionist, Edvard Munch, called *The Scream*. In the painting we can see a figure of a man standing on a bridge. He is not alone there, but still he is lonely. A scream is coming from his open mouth, so sharp that it pierces right through and forces one to plug

ones ears. The scream is terribly silent and terribly audible. When I look at this painting, I can see the attitude of the Dutch during the Nazi occupation. I can see the resistance of the Dutch, their fight with the occupant, I can see their objection, their scream, which on the contrary to Munch's *Scream* is absolutely silent, deprived of sense – and like their resistance towards the Nazis, it is the scream of silence.

Human trafficking and slavery is another delicate issue. Talking about it, Orzechowski demonstrates that it has cost them a lot to admit the inconvenient truth. He alludes here to year 2002, when the queen Beatrix unveiled the monument for the victims of human trafficking. Orzechowski observes that only 5 percent of ten millions of slaves were slaves brought from Africa by the Dutchmen, but at the same time he openly asks: “But do these five percent correspond to five percent of guilt, five percent of penance? Does this colonial vest have only one dirty stain and because of this it is clearer than the other ones?” (Orzechowski 116). These comments related to the dark side of Dutchmen are the expression of the astonishment. Each step, each revelation shows him the ambiguity of this society. Getting familiar with the history, he discovers the otherness between the two nations and understands (and explains it to the receiver) that the geographical and historical backgrounds determine the perspective. He emphasizes that what is external is related to the internal features, mentality, hence the difficulty in understanding or misunderstanding. These reflections lead him to an explanation of the stereotypes that nowadays make us treat the Netherlands as the country of free love, drugs, flowers, tolerance, windmills and cows. The reportages and essays show that this is a very superficial image of the Netherlands. The only way to see the truth is to know the past and discover what the Dutch usually hide inside. And he knows they hide a lot in relation to Poles. Orzechowski dedicates a lot of space to comments concerning Polish veterans who had to wait many years to be respected and recognized as heroes. This is not the only accusation against Dutchmen. The journalist reports the debate in the Dutch parliament in 2004, just before the Polish accession to the European Union. He writes about “national chauvinism”, hate against Poland, expressed by those who did not know the country: “We were reduced to whores and, thieves, hooligans, drunkards and slyboots who are on the scrounge. In the press office it was generally *gezellig*,⁴ but I was sitting like a leper” (Orzechowski 371).

---

⁴ *Gezellig* and *gezelligheid* are Dutch words that are considered by travelers to be untranslatable as they refer to feelings. It could be compared with the Danish *hygge*, the German *Geselligkeit* or the French *convivialité*, as a feeling of a ‘cosy conviviality’. It is often used to describe a social and relaxed situation (see e.g. Colin White and Laurie Boucke, *The UnDutchables: an observation of the Netherlands, its culture and its inhabitants* (1989¹)). On the other hand *gezellig* is an adjective that can refer to a room, a person, a party, etc. and it means that this is nice, pleasant, cosy, relaxed and friendly atmosphere. As it is hard to find an appropriate translation in Polish, the ‘travellers’ look for signs/situations/images to express the meaning of these terms.

Popczyk is not so profound in his reflections about the Dutch. He is ashamed of his compatriots and he sees the order, a well-organized space, and luxurious life. This is what he does not have and one can get an impression of him being jealous. What is the most important is that he observes that the Dutch are friendly and kind to Poles, even the police somehow helps them. He describes a situation in which his compatriots have to escape from their work (off the books) because of the police raid. What he emphasizes is that, to tell the truth, the Dutchmen do not want to fight with Polish immigrants, because they do need them for work.

Both Orzechowski and Oczko agree that *gezelligheid* is the main keyword to comprehend the mentality of the Dutch. Both explain that you have to experience it to understand what it means. This refers to a state of mind, of feeling well and safe. On the one hand, Orzechowski translates it using the word *coziness*. This is the way to find solutions even in apparently complicated situations. But, as he explained referring to the parliamentary debate, this is what belongs to the external layer of the Dutchmen: “*Gezellig* is nice, but superficial, *gezellig* is likeable, but it defends the access to its soul. *Gezellig* is to hide the essence” (Orzechowski 365). On the other hand, Oczko affirms this is a “word-institution” (54) and in order to explain it he uses a picture, translates one sign using another one:

In a cosy room a happy family is having coffee and biscuits, there is a fire burning in the chimney or the candles are lighting, there is an undistorted mood of kindness, it is probable that it is raining outside, but everyone all the time repeat *zo gezellig* (so nice, homely, so good). For me, *gezellig* is a small village Noord-Sleen in the province of Drenthe. Punctually at ten o'clock Jan withdraws the books, prints and blue plates we have been working on for the whole evening, ceremonially brings a tray with glasses of old Porto, crackers and cheeses from the kitchen. Henny puts aside one of the patchworks, inserts the needle in the velvet pillow, tidies the patches of material and joins the conversation. How many buds of primrose are going to open tomorrow? (Oczko 54)

This poetic picture is an example of intersemiotic translation. A term that is untranslatable is explained in a different way, as filtered by the traveller's experience. He is no more a stranger as he feels the same. He experiences the coziness and closeness; he is not as cynical as Orzechowski. He domesticates the Other and is being domesticated by him as well. He is fascinated by the Dutch culture and wants to feel a part of the society. His longing is expressed in the need of recovering the memories and reviving the moment. The blank sheets invite the reader to describe his own experience. This perspective, based on strong feelings, is more open, but could be interpreted as well as idealization of the Other. Oczko confesses that he has a lot of friends, he mentions especially Gerdien with whom he feels a special bond which is “emotional schizophrenia, characteristic for the people who have split into two countries” (Oczko 198). They both love each other's countries and culture. The book is an expression of eagerness to revive all these good moments, *gezellig*. This idealized vision contrasts with Orzechowski's

perspective in which Dutchmen are hospitable, but miserly. What is repeated in all the reports is the capacity of Dutch of having fun with no need to always show a little front, as it is common in Poland.

The relationship between Poles and the Dutch is visible in all three texts, although the descriptions differ from one another. Popczyk is ashamed because of the behaviour of his compatriots, he reports thefts, frauds and other offences. He feels responsible for showing it in order to prevent people from doing the same. The Dutch he meets are kind and usually open to help Poles, some of them even offer a place to live, invite for a meal, because they feel sorry for the poor immigrants. These poor immigrants, living in precarious conditions, are not so interested in knowing the country, they come to earn money and come back to Poland. Holland from Popczyk's book is a symbol of a luxurious life.

The Dutch from Orzechowski's book are ambiguous. He shows his astonishment, sometimes shock, sometimes even anger, as he discovers the dark side of the Dutch. But he does not condemn the nation. He criticizes them openly, but the reader still has an impression that the admiration and respect are stronger, predominant feelings.

Oczko loves the Netherlands. He is a foreigner, but he has tamed the country and he has been tamed. He has learned a lot and when he rides a bicycle on a dam, he feels as if he were at home.

7. Conclusions

These three authors, from different times, with a different background, have portrayed the Netherlands in their books. They tried to express and transfer their feelings and observations. The idea of this paper was to track the keywords, main categories, influenced by the three stances. They all demonstrate that there are some objective elements of the Dutch reality that can be easily detected, as water, dams, channels, fields, but there are also a lot of invisible elements that need time to be discovered. The relations between the two countries have been of many kinds, in the last three decades, determined by looking for an odd job, and looking for freedom and tolerance. These reportages and essays show there is a need for translating one culture to another, to understand it in order to be able to tame the Other. When we domesticate the Other, when we are able to see, listen to and experience things in a similar way, we are *gezellig*. The travellers quoted here feel responsible for transmitting their knowledge, opening hearts and minds. Piotr Oczko expresses it even in the structure of his book: white, blank sheets invite readers to write and share; this is the way to be closer to the Other.

Bibliography

- Appadurai, Arjuna. “O właściwe miejsce w hierarchii”. *Amerykańska antropologia postmodernistyczna*, edited by Michał Buchowski. Instytut Kultury, 1999, pp. 228–244.
- Bałuk, Kamil. *Wszystkie dzieci Louisa*. Dowody na istnienie, 2017.
- Baudelaire, Charles. *Le Spleen de Paris, Petits Poèmes en Prose*, “L’invitation au voyage”, *Classiques Larousse*, XVIII, p. 34, Editions de La Pléiade, XVIII, p. 301.
- Bełza, Stanisław. *Holandya*. G. Gebethner, 1890.
- Bolt, Rodney. *The Xenophobe’s Guide to the Dutch*. Oval, 2008.
- Coates, Ben. *Why the Dutch are Different: A Journey into the Hidden Heart of the Netherlands: A Journey into the Heart of Hidden Holland*. Nicholas Brealey Publishing, 2015.
- Czekańska, Maria (Composition and structure Jan Hattowski). *Holandia*. Wiedza Powszechna, 1975.
- Dąbrowski, Mieczysław. “Swój/ obcy/inny. Kontynuacja”. *Anthropos? (Anthropos?)*, issue 12–13, 2009, pp. 164–176, www.ceeol.com. Last consulted on 15th of August, 2021.
- De Rooi, Martijn. *How to Survive in Holland: dealing with the Dutch Before They Deal with You*. Dutch Publishers, 2007.
- Między nami Café*. IN Amsterdam. Agora S.A. Wydawnictwo Promocyjne Między Nami, 2011.
- Gawrycki, Marcin Florian. *Podglądając Innego. Polscy trawelebrycy w Ameryce Łacińskiej*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011.
- Hunt, Janin, and Ria van Eil. *Netherlands Culture Shock!: a survival guide to customs and etiquette*. Marshall Cavendish, 2005.
- Kapuściński, Ryszard. *Autoportret reportera*. Biblioteka Gazety Wyborczej, 2008.
- Kapuściński, Ryszard. *Ten Inny*. Znak, 2007.
- Kielar, Barbara. *Zarys translatoryki*. IKL@ Wydawnictwo Naukowe Instytutu Kulturologii i Lingwistyki Antropocentrycznej, Uniwersytet Warszawski, 2013.
- Kobus, Anna, and Krzysztof Kobus. *Holandia*. National Geographic, 2012.
- Kolankowska, Małgorzata. “Klucze do zrozumienia Latynoameryki w reportażach Ryszarda Kapuścińskiego”. *Literatura latynoamerykańska na warsztacie współczesnych badaczy w Polsce i w Czechach*, edited by Danuta Mucha. Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, 2021.
- Koźniewski, Kazimierz. *Dostałem Niderlandy*. Iskry, 1980.
- Morzycka, Faustyna. *Holandja*. Księgarnia Polska, 1907.
- Niekrasz, Lech. *Holandia. Mały przewodnik turystyczny*. Krajowa Agencja Wydawnicza RSW “Prasa-Książka-Ruch”, 1977.
- Niekrasz, Lech. *Kraj na przekór naturze*. Nasza Księgarnia, 1986.
- Orzechowski, Marek. *Holandia. Presja depresji*. Muza, 2014 (2019).
- Oczko, Piotr. *Holandia. Książka do pisania*. Wydawnictwo Austeria, 2019.
- Popczyk, Mirosław. *Na saksy! Raport z Holandii*. Wydawnictwo Ethos, 1994.
- Shapiro, Greg. *How to be Dutch*. Scriptum Publishers, 2017.
- Van der Horst, Han. *The Low Sky in Pictures. Understanding the Dutch. The Book that Makes the Netherlands Familiar*. Scriptum, 2006.
- White, Colin, and Laurie Boucke. *The UnDutchables: an observation of the Netherlands, its culture and its inhabitants* (first published in 1989).
- Żelichowski, Ryszard. *Baarle. Nassau-Hertog*. Instytut Studiów Politycznych PAN, 2015.

Dirk DE GEEST

ORCID: 0000-0003-3403-9897

Katholieke Universiteit Leuven

Literaire dynamiek, anders bekeken. De heropstanding van de poëzie in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog

Abstract

This article discusses the ongoing crisis in the field of literary studies, relating these problems and challenges to the problem of writing literary histories. It advocates a functionalist approach to literary phenomena, taking into account institutional frames and discursive strategies which are developed in order to structure and legitimize literary practices and literary evolution. These theoretical and methodological premises are applied to the very complex years immediately after the Second World War in Flanders (the Dutch-speaking part of Belgium). In particular, it is demonstrated how the very notion of ‘classicist poetry’ as a defensive practice clearly reveals an intricate variety of conceptions aimed at tackling the problems poets are confronted with in a new era.

Keywords: Dutch literature, poetry, classicism, literary historiography, systems theory.

1. Inleiding: crisissen zijn uitdagingen

Er lijkt geen ontkomen meer aan. De moderne neerlandistiek heeft haar aloude gewaden zo goed als geheel afgelegd. Wat decennialang vanzelfsprekend als ‘neerlandistiek’ gold (zowel de studie als het vakgebied), loopt onmiskenbaar op zijn laatste benen, al is nog niet helemaal duidelijk hoe de toekomst er concreet zal uitzien.¹

Die veranderingen in en van ons vakgebied hangen nauw samen met contextuele factoren – de toenemende verengelsing en de vermarkting van het onder-

---

¹ Een eerste versie van deze tekst werd gepresenteerd als keynote lezing op het congres “Achter de verhalen” (Antwerpen 2018). Ik dank de deelnemers aan de discussie voor hun opmerkingen. Ook gaat mijn dank uit naar de suggesties van de reviewers voor dit tijdschrift.

zoek en het onderwijs, die steeds sterker de agenda en de gang van zaken op de academische werkvloer bepalen –, maar heeft ook te maken met een soort van interne disciplinaire crisis. Het onderzoek van de Nederlandse letterkunde (*a fortiori* moderne letterkunde) spreekt niet langer voor zich, noch voor subsidiërende instanties, noch voor de beoefenaars zelf van dat vakgebied. Het vanzelfsprekende zelfvertrouwen van de vorige generaties heeft plaats gemaakt voor kritische twijfel en ambitieuze pogingen om het vooral ‘anders’ te doen.²

Een gedetailleerde diagnose zou te ver voeren, maar bij wijze van illustratie vermeld ik hier enkele hete hangijzers: de probleemstelling van nationale literaturen en hun afbakening; de gecontesteerde canon en (omgekeerd) de ongebreidelde verbreding van corpora die tegenwoordig als literatuur bestudeerd moeten worden; de impact van uiteenlopende institutionele factoren; de problematische inbreng van tekstinterpretaties in een literatuurgeschiedenis; en uiteindelijk de afbakening, de invulling en de legitimering van een begrip als ‘literatuur’. En beslist niet te vergeten: de manier waarop die heterogene factoren in een samenhangend theoretisch kader met elkaar verbonden kunnen/moeten worden.

Die verbredende oriëntatie lag duidelijk ook aan de basis van de monumentale literatuurgeschiedenis onder auspiciën van de Nederlandse Taalunie (al een programma op zich) die recent, na twee decennia, met succes is afgerond. Zowel de onderling sterk van elkaar verschillende delen als het achterblijven van een systematische discussie over de daarbij gehanteerde uitgangspunten zegt echter veel over het hybride resultaat. Nochtans biedt deze literatuurgeschiedenis stof te over om ons opnieuw te bezinnen. Paradoxaal is bijvoorbeeld al de nadrukkelijke intentie om het anders (beter, breder) te doen dan legendarische voorgangers als Anbeek en Knuvelder – vandaar de vele veronachtzaamde tekstgenres en de grote aandacht voor literaire institutionalisering –, maar tegelijk de vaststelling dat dit volstrekt ‘nieuwe’ beeld van onze literatuur grotendeels overeenstemt met het oude, ook waar het de positie van de canon en de geschetste literaire evolutielijnen betreft. ‘Meer’ staat daarenboven lang niet altijd gelijk met ‘beter’. De diepgaande discussie over de achterliggende premissen van onze literatuurgeschiedschrijving is alvast nauwelijks uit de startblokken geschoten, ook al geven sommige recensies van de afzonderlijke boekdelen daartoe interessante aanzetten.

2. Een onderzoeksproject: naoorlogse poëzie in Vlaanderen

Hoe dan ook is zo een monumentale geschiedenis allerm minst een eindpunt, maar integendeel een maatstaf, een ijkpunt en een prachtige uitdaging om ‘opnieuw’ te beginnen. Zelf werk ik al geruime tijd aan een project dat de Nederlandse

² Die pogingen tot een paradigmawissel laten hun sporen na in ongeveer alle tijdschriften, maar het meest prominent worden dergelijke discussies gevoerd in de jaargangen van *TNTL*.

(inzonderheid de Vlaamse) poëzie sinds de Tweede Wereldoorlog systematisch in kaart wil brengen. Hoewel ik ondertussen al vooronderzoek heb verricht over zo uiteenlopende casussen als de (post)experimentele en de nieuw-realistische poëzie, de rol van literaire critici en programmaverklaringen, tijdschriften en auteursposturen, wil ik mij hier echter concentreren op de allereerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, nog voor de oprichting van het Vlaamse experimentele tijdschrift *Tijd en Mens* in 1949. Het is een bijzonder intrigerende periode, die in literatuurgeschiedenissen doorgaans snel wordt afgedaan als neoclassicistisch epigonisme, niet meer dan een aanloop naar de revolutie van Vijftig. Voor afgeronde resultaten is het nog te vroeg, maar in wat volgt wil ik wel een inkijk geven in de keuken van mijn onderzoek, enkele vragen en kwesties voorleggen waarmee ik momenteel worstel.

Het theoretische en methodologische kader dat ik hanteer, is functionalistisch en systeemtheoretisch, niet gericht op de vraag ‘wat is (goede) literatuur?’ maar op de vraag ‘wat geldt op een bepaald ogenblik, in een specifieke constellatie, als (goede) literatuur, voor wie en op welke gronden?’³ Daarbij concentreer ik mij op allerhande vertogen en praktijken die het poëtische systeem laten ontstaan en in stand houden via een complex samenspel van normen, modellen en patronen. Die onderliggende principes manifesteren zich via allerlei types van beoordeling en canonisering (van de recensie tot de literatuurgeschiedenis of een editie van verzamelde werken) maar ze vinden eveneens hun uitdrukking in auteursposturen en institutionele kanalen. Veel van die vormen van normering blijven overigens impliciet, net doordat ze fungeren als een spontaan ‘geloof’, een overtuiging die door de betrokkenen zelden of nooit ter discussie wordt gesteld. Dat poëtische systeem bestaat uiteraard niet op zich, maar zoekt zijn identiteit in nauwe interactie met ontwikkelingen in andere maatschappelijke en culturele systemen, waaruit het componenten selecteert en transformeert zodat ze optimaal aansluiten bij de eigen vruchtbare dynamiek. Tegelijk vormt dat poëtische systeem geen uniform geheel, maar verdeelt het zichzelf operationeel in diverse subsystemen om de toenemende complexiteit en dynamiek gedeeltelijk onder controle te houden.

3. “Een nieuw ‘begin’”, maar hoe?

De relevantie van zo’n functionalistische aanpak blijkt al uit de primaire vraag naar datering en periodisering. Wanneer vangt de naoorlogse poëzie in Vlaanderen aan? Is er eigenlijk sprake van een begin, en zelfs een ‘literaire’ start? Alle bestaande, zowel wetenschappelijke als essayistische, overzichten vangen, nogal vanzelfsprekend, aan in 1945, maar die courante praktijk biedt op zich geen voldoende argument. Bij nader toezien blijken literatuurhistorici in de praktijk nog

³ Voor een algemene schets van dat kader verwijs ik naar Dirk de Geest (1996).

steeds om de hete brij van de oorlogsjaren te draaien. Aan de ene kant eindigt het interbellum vaak tijdens de Tweede Wereldoorlog (door hier en daar titels toe te voegen die tijdens de bezetting het licht zagen). Aan de andere kant worden de oorlogsjaren stilzwijgend binnengesmokkeld in beschouwingen over de naoorlogse periode, bijvoorbeeld als de niet zo belangrijke aanloop tot later werk.

Wie van een nieuw begin gewaagt, legt doorgaans een grote klemtoon op institutionele factoren. Zo wordt gesteld (of op zijn minst stilzwijgend aangenomen) dat het literaire leven na de bevrijding opnieuw op gang komt, niet bepaald vanzelfsprekend na de autoritaire herorganisatie van de bezettingsjaren en in het licht van de heersende papierschaarste, waardoor enkel informatieve publicaties zoals kranten prioritair worden bediend. Ideologisch en poëticaal worden daarbij volstrekt nieuwe principes vooropgesteld: alles wat ruikt naar het verderfelijke nationaalsocialisme wordt resoluut uitgebannen, maar tegelijk wordt de band met wat daaraan voorafging vaak beklemtoond. Die reorganisatie van het literaire bestel leidt ertoe dat de activiteiten van sommige uitgeverijen gerechtelijk worden stopgezet; dat geldt bijvoorbeeld voor “Volk en Staat” (gelieerd met de gelijknamige collaboratiekrant) en voor “Steenlandt”, een vooraanstaande poëzie-uitgeverij in de jaren dertig die van een Vlaams-cultureel profiel gaandeweg was geëvolueerd tot een kanaal dat de politiek van de bezetter ondersteunde. Dat is onder meer zichtbaar in de belangrijke reeks “De Bladen van de Poëzie”, onder de leiding van René Verbeeck, een reeks die door Steenlandt is overgenomen en waarin ook werk van ‘zwarte dichters’ werd gepromoot, naast teksten van politiek onbesproken poëten. Ook een literair tijdschrift als *Westland*, dat tijdens de oorlog zoveel mogelijk literaire krachten trachtte te bundelen in een volksverbonden perspectief, houdt met de Bevrijding vanzelfsprekend op met verschijnen. Op die manier worden een aantal belangrijke literaire en literair-kritische kanalen geblokkeerd, wat aanzienlijke repercussies heeft voor de manier waarop literaire teksten en de communicatie over literatuur moet gaan verlopen. Heel wat prominente stemmen beschikken niet langer over een forum voor hun ideeën, en een groot aantal auteurs ondervindt ernstige problemen met de Belgische overheid en het gerecht, wat hun publicatieradius in het gedrang brengt. Een grondige analyse van die bijzonder verwarde situatie zal ongetwijfeld tal van nieuwe gegevens en inzichten opleveren.

Omgekeerd zien allerlei nieuwe initiatieven het licht. Vooral het tijdschriftenlandschap groeit omzeggens maandelijks aan. Er valt zoveel in te halen, te bespreken en te publiceren. Daarbij komt dat door de papierschaarste boekpublicaties aanvankelijk slechts moeizaam verschijnen terwijl papiervoorraadjes voor tijdschriften makkelijker te verkrijgen zijn. Dat verklaart niet alleen het grote aantal jongerentijdschriften, maar ook het succes van het poëziemaandschrift *De Spiegel*, dat de formule van *De Bladen voor de Poëzie* grotendeels overneemt en al snel op ruim 500 abonnees kan rekenen. Het dient gezegd, elk nieuw tijd-

schrift, ieder nieuw literair initiatief wordt in de pers met de nodige bombarie aanbevolen. “De Vlaamse Poëziedagen verrijzen” laat pastoor Basiel de Craene fier weten, en zijn communiqué wordt zelfs gepubliceerd in socialistische en communistische kranten.⁴ Tijdschriften krijgen ronkende titels als *Nieuwe Stemmen*, *Nieuw Gewas*, *De Nieuwe Gemeenschap*, het *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, *Nu* of *Opbouwen*, ook al valt van die vernieuwing in de praktijk vaak weinig te merken.

Kortom, de literatuur hervat haar opdracht in een tijdperk dat integraal in het teken staat van de totale heropbouw van de staat, de maatschappij en de cultuur. Daartoe dient niet alleen resoluut komaf gemaakt met een traumatisch verleden, er is bovenal nood aan nieuwe maatschappelijke en culturele structuren, waarbij alle opbouwende krachten in de samenleving hun verantwoordelijkheid opnemen. Dat nieuwe wordt tot in den treure toe herhaald, ook in de interneringskampen waar de repressieslachtoffers wachten op hun proces. Hun reïntegratie in de maatschappij is immers op termijn evenzeer noodzakelijk, en daarom worden ook zij doorlopend opgeroepen tot constructieve wederopbouw: ook voor kunst en literatuur ligt daarin een belangrijke taak. Algemeen is de discursieve logica er een van een breuk met het verleden, maar tegelijk ook een verhaal van continuïteit met de vooroorlogse waarden, van ‘vernieuwing’ maar zonder zinloze afbraak. Niet de avant-garde maar de arriëre-garde beheerst zo het discours. Dat verklaart meteen waarom tegelijk pogingen tot doorgedreven verzuiling én tot ontzuiling in de Vlaamse context op instemming kunnen rekenen.

Dat continuüm is niet enkel een wensdroom, het is ook een aanwijsbare realiteit in de organisatie en de productie van literatuur. Het brede ideologische spectrum van uitgevers – van het katholieke “Lannoo” over de meer neutrale “Standaard Boekhandel” en “Elsevier” tot het links-vrijzinnige “Manteau” –, alle hebben ze zonder noemenswaardige kleerscheuren zowel de oorlog als de bevrijding doorstaan. Deze centrale literaire actoren nemen meteen de draad weer op, al heeft de import van Duitse titels geruisloos plaats gemaakt voor de vertaling van allerlei Engelstalige en Franstalige romans. Iets soortgelijks geldt voor oude getrouwe tijdschriften als *Dietsche Warande en Belfort* en *De Vlaamse Gids*, maar ook voor het poëzietijdschrift *Klaverdrie*. En de nieuwe Vlaamse Poëziedagen lijken een getrouwe kopie van de vooroorlogse manifestatie. Uiteraard zijn er verschillen, maar die worden niet op de spits gedreven. Er zijn vanzelfsprekend de vele herdenkingsartikelen die gewijd worden aan tijdens de oorlog overleden auteurs, en omgekeerd ontbreekt in de literaire communicatie een aantal voor-aanstaande namen uit het interbellum omdat die op dat ogenblik het voorwerp uitmaken van een gerechtelijk onderzoek. Precies daarom weigert het gevestigde *Dietsche Warande en Belfort* bijvoorbeeld een tijdlang de samenstelling van de

---

⁴ Voor een uitvoerige bespreking van de rol van de Vlaamse Poëziedagen tijdens het interbellum en onmiddellijk na de oorlog verwijs ik naar De Geest (2017).

redactie (onder wie de omstreden Ernest Claes) in het blad zelf af te drukken. Over de aard en de omvang van de literaire collaboratie zelf wordt in de meeste bladen maar met mondjesmaat gerept; vooral de socialistische en de communistische pers kaarten die heikele materie aan.

Die spanning tussen continuïteit en discontinuïteit – en de zoektocht naar de eigenheid van de naoorlogse poëzie – wordt overigens nog gecompliceerder als wij enkele jaren teruggaan in de tijd. Het lijkt er dan op dat niet zozeer 1945 als een cesuur kan gelden, als wel de periode vlak voor het losbarsten van de oorlog. Op dat moment wordt althans veelvuldig de balans van het recente verleden opgemaakt. Johan Daisne stelt voor *De Vlaamse Gids* een lijvig themanummer samen over “De nieuwere dichtersgeneratie in Vlaanderen” (1940), André Demedts publiceert in 1941 zijn tweedelige studie met bloemlezing *De Vlaamse poëzie tussen 1918 en 1941*, die na de oorlog zonder noemenswaardige aanpassingen wordt heruitgegeven, en soortgelijke overzichten zijn er van onder meer Joris Caeymaex (*Galerij Dichters 1930–1940. Nederland, Vlaanderen, Zuid-Afrika*, 1940) en Emile Perez (*Vlaamse poëzie 1920–1940*, 1941). Ook andere essays en bloemlezingen wekken de indruk van een afgesloten periode.

In de eerste jaren na de oorlog gaat nog steeds verreweg de meeste aandacht uit naar die vooroorlogse dichters, met uitzondering van de volksverbonden poëzie (die weliswaar blijft bestaan, maar noodgedwongen ‘ondergronds’ gaat). De generatie van *Vormen* en *De Tijdstroom* maakt zelfs mee de dienst uit in allerlei initiatieven van jongeren. Daarenboven worden diverse inspanningen ondernomen om de coryfeeën uit het verdere literaire verleden opnieuw onder de aandacht te brengen, met de prestigieuze verzamelde werken van Karel van de Woestijne als onmiskenbaar hoogtepunt. In plaats van een rechtlijnige evolutie hebben wij bijgevolg te maken met een haast onontwarbaar temporeel kluwen, waarin poëtische archaïsmen – om het taalkundig te verwoorden – opduiken naast de courante bovenstroom en aarzelende pogingen tot nieuwe vormen en uitdrukkingen. De studie van die gelijktijdigheid van het ongelijktijdige vraagt bij uitstek om een functionalistische benadering, die in periodisering geen natuurlijk gegeven ziet, maar integendeel een uitgelezen onderzoeksgebied om de spanningen tussen continuïteit en discontinuïteit – en aansluitend de betekenissen die daaraan gegeven worden in literaire vertogen – te analyseren.

4. ‘Poëzie in Vlaanderen’, een discursieve ruimte

Analoge vragen kunnen en moeten ook gesteld worden met betrekking tot algemeen gangbare concepten als ‘poëzie’ en *a fortiori* ‘Vlaamse poëzie’. Op het eerste gezicht betreft het hier descriptieve labels die een bepaalde realiteit benoemen en daarom voor zich spreken, maar onderliggend reveleren ze een

complexe problematiek en een normatieve opvatting over (authentieke) literatuur. Stelseltheoretisch staat poëzie niet zonder meer tegenover ‘niet-poëzie’ als twee ‘gegeven’ entiteiten, maar komt dat interne perspectief van de poëzie veeleer discursief en strategisch tot stand door een dubbele beweging. Enerzijds onttrekt het poëtische systeem zich, om zo te zeggen, aan de ongespecificeerde omgeving, aan de ‘niet-poëzie’: dat brengt een verschil en een tegenstelling tot stand met bijvoorbeeld ‘proza’, maar evenzeer met wat ik gemakshalve als ‘niet-literatuur’ aanduid. Anderzijds wordt die systemische ‘eigenheid’ verder uitgebouwd en gestabiliseerd via de organisatie van vertogen en praktijken: door begrippen en overtuigingen eindeloos te hernemen (poëzie als taalkunstwerk, als autonome creatie, als complexe organisatie van taal en zoveel meer), door bepaalde types te consacreran (via genres, boekpublicaties en bloemlezingen bijvoorbeeld), door een unieke positie en een geschiedenis (onder meer als ‘Vlaams’) te claimen. Net die dubbele organisatie, zowel naar binnen als naar buiten, vormt een geprivilegieerd onderzoeksdomein; een soortgelijke perspectivering geldt overigens ook voor andere niveaus van discussies en onderscheidingen binnen de poëzie zelf.

Concreet betekent die veelheid van perspectieven dat ik een overkoepelend label als ‘poëzie in Vlaanderen’ verkies boven het ingeburgerde ‘Vlaamse poëzie’. Uitgaande van mijn systeemtheoretische achtergrond beschouw ik immers ‘Vlaamse literatuur’ niet als een reëel gegeven, maar als een geconstrueerde idee (een label, een betekenis, een verwijzing) die in uitspraken over literatuur – en daarbuiten, maatschappelijk, sociaal en artistiek – doorlopend tot stand wordt gebracht en gepropageerd. Sommige poëzie is niet in Vlaanderen uitgegeven of niet afkomstig van een in Vlaanderen geboren of woonachtig dichter, maar circuleert wel als ‘Vlaamse’ poëzie. Het kan daarbij gaan om bundels die in het buitenland zijn uitgegeven maar wel hier worden verspreid: bij Nederlandse uitgeverij vanzelfsprekend, maar eventueel ook in Engeland, in Frankrijk of in Duitsland. Nog problematischer is de poëzie die Vlamingen in andere talen dan het Nederlands ‘schrijven’, met name in het Frans, maar occasioneel ook in het Duits of zelfs in het Russisch. Omgekeerd wordt die ‘eigen’ poëzie vaak expliciet gekaderd in een internationaal (in de praktijk Europees) perspectief, kritisch en literair-historisch maar ook poëticaal (via motto’s, vertalingen of intertekstuele verbanden). Sommige dichters maken enkel hun opwachting in essays of boekbesprekingen over buitenlands werk (vaak een aparte rubriek in de toenmalige tijdschriften), maar hoe dan ook wordt die productie vaak gerelateerd aan wat er in de Vlaamse context gebeurt. In andere gevallen is de wisselwerking intenser doordat teksten uit verschillende taalgebieden expliciet worden vergeleken, doordat buitenlandse hoogtepunten in vertaling (of in de originele versie) worden aangeboden, of doordat het eigen werk nadrukkelijk met die buitenlandse modellen (als beïnvloed door of verwant aan) in verband wordt gebracht. Dat geldt in de naoorlogse jaren begrijpelijkerwijze veel minder voor de Duitse

literatuur (hoewel?) dan voor de Franse, met voor de poëzie het surrealisme en het existentialisme als belangwekkende mijlpalen. Omgekeerd stelt men vast dat de impact van de Engelstalige poëzie in de Vlaamse context vrij beperkt blijft, ondanks bijvoorbeeld de Nobelprijs voor T.S. Eliot.

Meer specifiek zijn twee invloedsferen voor deze component van mijn project bij uitstek relevant: de Frans-Belgische en de Nederlandse contacten. In beide gevallen betreft het een nabije literatuur die weliswaar als ‘vreemd’ wordt beschouwd – ten opzichte van het strategische label ‘Vlaams’ – maar die niettemin ook wordt gepresenteerd als ‘eigen’. Voor de Frans-Belgische literatuur geldt dat met name in vertogen die de Belgische eenheid beklemtonen, en die interactie neemt poëticaal sterk uiteenlopende gedaanten aan: van een gemeenschappelijke fascinatie voor het surrealisme en de irrationele fantastiek (vooral in de plastische kunst en de modernistische poëzie van de Brusselse cenakels) tot een levensbeschouwelijke agenda die tot alle prijs verdedigd moet worden, zowel in een Belgicistisch als een katholiek of een communistisch perspectief. De tweetaligheid wordt hier niet als een probleem ervaren, wel integendeel. Jongeren als Albert Bontridder en Erik van Ruysbeek zijn lang niet de enige poëten die in de twee landstalen lezen en schrijven.

Nog ingewikkelder en ambiguer is de relatie van de ‘Vlaamse’ tot de ‘Nederlandse’ literatuur. Het gros van de Vlaamse tijdschriften en kranten propageert enerzijds een beeld van talige en culturele integratie, dat vooral in allerlei historische beschouwingen in de verf wordt gezet. Anderzijds worden constant de aanzienlijke poëtische verschillen tussen Noord en Zuid beklemtoond, zelfs in een blad als *Golfslag* dat nochtans de Groot-Nederlandse gedachte hoog in het vaandel draagt. Zo wordt een hoogst dubbelzinnig beeld van de Nederlandse literatuur tot stand gebracht, verspreid en gecultiveerd. Net daarom verdient de inbreng van uiteenlopende bemiddelaars speciaal aandacht. In katholieke middens worden bijvoorbeeld de Brabander Anton van Duinkerken of zijn jongere collega Michel van de Plas enthousiast onthaald als verwante *go between*s. Poëticaal is dan weer vooral Bertus Aafjes met zijn roemruchte *Voetreis naar Rome* van groot belang. Die tekst wordt beschouwd als een hoogtepunt van eigentijdse klassieke poëzie, iets waarbij de Vlaamse lyriek inspiratie kan vinden; her en der verschijnen dan ook creatieve nabootsingen. Omgekeerd krijgen de opkomende experimentelen in die eerste jaren nauwelijks kritische en creatieve aandacht, ook al omdat hun teksten in Vlaanderen nauwelijks doordringen. Die situatie zal echter snel en ingrijpend veranderen.

Naast die talrijke literaire interacties zal binnen een functionalistisch perspectief ook aandacht besteed moeten worden aan allerlei verwijzingen naar artistieke en maatschappelijke gebeurtenissen in de poëzie. Zij bepalen immers mee de relatieve openheid van het poëtische systeem, maar ook de selectie- en transformatieprincipes waaraan die elementen uit de werkelijkheid worden onderworpen.

Zeker voor een periode waarin de grens tussen het literaire en het niet-literaire bijzonder vaag is, is dat type informatie van cruciaal belang. Zo openen vrijwel alle literaire tijdschriften hun bladzijden voor berichten over de maatschappelijke actualiteit, terwijl omgekeerd literatuur (en dan speciaal poëzie) probleemloos haar weg vindt naar niet-literaire discoursen, de kranten en de radio. Alleen al de vele discussies over de noodzaak of de meerwaarde van een volwaardige oorlogspoëzie vormt in dit opzicht een uitgelezen onderzoeksdomein.

5. Heropbouw van de poëzie

Dat brengt ons bij de poëzieproductie in de naoorlogse jaren zelf. Institutioneel is het grote aantal titels dat jaarlijks verschijnt een opmerkelijk gegeven. Systematisch bibliografisch onderzoek levert ruim 70 Vlaamse bundels per jaar op. Slechts een minieme fractie daarvan heeft (doorgaans kortstondig) het literaire forum gehaald. Veel bundels verschenen in eigen beheer en bereikten niet eens het bloeiende circuit van recensies in dagbladen en tijdschriften, maar dat maakt ze daarom literair-historisch niet oninteressant. Ze tonen alleszins hoe over dichterschap werd gedacht: de rol die het schrijven en lezen van poëzie vervulde in de ontwikkeling van individuen en groepen, de manieren waarop de aangeleerde klassieken (van Vondel en Gezelle tot Rodenbach en Nahon) als nastrevenswaardig model konden dienen, de wijze waarop in brede kring werd gereflecteerd over de mens, de wereld en (niet het minst) de literatuur. Voor de meeste gelegenhedsdichters bleef het bij slechts één of een paar bundels, maar sommigen (bijvoorbeeld de dichter Bertiven) hebben lange tijd (zelfs decennialang) hun poëtische oeuvre vastberaden uitgebouwd via eigen-beheeruitgaven. In andere gevallen bleek het de start voor wat naderhand een ‘professionele’ of ‘semiprofessionele’ loopbaan kan worden. Dat laatste geldt onder meer voor Hugo Claus, wiens eerste bundels (*Kleine reeks* [1947] en *Registreren* [1948]) nauwelijks werden opgemerkt door de toenmalige kritiek, ook al zond de jonge dichter ze kwistig toe aan gevestigde auteurs en recensenten in de hoop op een welwillende ontvangst, desnoods via een vermelding in een of andere stapelrecensie.

Al die publicaties in boekvorm zijn echter slechts het topje van een nog veel bredere ijsberg. Tal van dichters brachten het niet tot een bundel, maar hielden het bij afzonderlijke verzen die publiek werden voorgedragen op een manifestatie als de Vlaamse Poëziedagen of gepubliceerd in een van de vele onopvallende tijdschriften, binnen of buiten de context van de literatuur. Literatuur maakte inderdaad een essentiële component uit van de berichtgeving in kranten, weekbladen en via de radio. Dat rijke Vlaamse poëzieleven is weliswaar grotendeels verdwenen onder het stof van het verleden, maar het verschaft een unieke bron van informatie over de manier waarop schrijvers en lezers in die jaren met poë-

zie omgingen. Dat geldt vanzelfsprekend voor de talloze gelegenheidsgedichten, maar ook voor teksten van gerenommeerde dichters, die achteraf nooit in hun bundels werden opgenomen. Om maar een paar typerende facetten te vermelden: wie het heeft over het gebrek aan oorlogspoëzie in de Vlaamse literatuur gaat voorbij aan de honderden verzen die in zo een occasionele context zijn voorgesteld, en hetzelfde kan gezegd worden van gedichten over de schoolstrijd, de koningskwestie of geschreven ter gelegenheid van diverse herdenkingen en huldigingen. Meteen na de ondertekening van de vrede werd bijvoorbeeld op de Belgische Radio-Omroep, onmiddellijk na de Brabançonne (de nationale hymne), het vers “Vrede” van Marcel Coole ten gehore gebracht. Ook andere vormen van contextualisering winnen bij zo een breder poëtisch perspectief: zo zijn er nogal wat verzen waarin expliciet wordt verwezen naar het existentialistische gedachtegoed van Sartre en de zijnen, ook op zogenaamd ‘niet-literaire’ plaatsen.

Wat betreft de bundels in boekvorm stelt men vast dat de meeste uitgeverijen zich aanvankelijk vrij behoedzaam opstellen. De papierschaarste laat zich nog geruime tijd voelen, de economische omstandigheden zitten niet mee (ook al omdat de export vanuit Vlaanderen naar Nederland grotendeels aan banden is gelegd), en vooral: de dichters hebben tijdens de bezettingsjaren zoveel geschreven dat het onbegonnen werk is hun publicatiedrift in te tomen. Dat leidt tot een grote diversiteit van dichtbundels, van professionele literaire uitgevers tot primitieve (of integendeel bijzonder luxueuze) uitgaven in eigen beheer, hoofdzakelijk gericht op de kring van vrienden en gelijkgestemden. Daartussen bevinden zich de literaire tijdschriften, die ieder volgens hun mogelijkheden aan poëzieverspreiding doen. Dat geldt allereerst voor het specifieke poëzietijdschrift *De Spiegel*, dat twee jaar lang maandelijks een kleine keur aan gedichten uitgeeft, aangevuld met een kort essay en voorzien van een portrettekening door Marc Neels (die later beroemd zal worden als de striptekenaar Marc Sleen). Hoewel de redacteurs – Jos de Haes, Hubert van Herreweghen en Paul de Ryck – erin slagen om een gevarieerd aanbod te brengen dat duidelijk een ruim publiek kan aanspreken, houden zij het na amper twee jaar voor bekeken. Naar eigen zeggen ontbreekt het hun versie van *De Bladen voor de Poëzie*, die zijn stopgezet door het collaboratieverleden van René Verbeeck, aan kwalitatief hoogstaande inzendingen en zeker aan de verhoopte nieuwe geluiden. Dat geldt in nog grotere mate voor de diverse jongerentijdschriften die eveneens met een eigen poëziereeks starten: *Nieuwe Stemmen*, *Arsenaal*, *Golfslag* en *Scientia* bouwen allemaal een tijdlang aan een bescheiden forum voor hun sympathisanten, deels om hun eigen identiteit kracht bij te zetten, deels ook uit frustratie voor hun door uitgevers afgewezen manuscripten. Het betreft telkens uitgaven die buiten de eigen kring maar moeizaam verspreid raken, laat staan weerklank genieten, maar waarin niettemin boeiend werk is gepubliceerd. De uitzondering in dat amateuristische circuit is het Vlaams-nationale tijdschrift *Golfslag*, dat nauwe banden onderhoudt met de

uitgeverij van Paul de Vree, die zijn baan in het onderwijs had verloren. Ook al is er niet echt sprake van een *Golfslag*-reeks – de boekjes worden uitgebracht onder de reeksvlag van “Een nieuwe lente” en later “Mens en Muze” –, het is voor insiders duidelijk dat hier sympathisanten van het veelgelezen tijdschrift aan het woord komen.

Het verhaal van de gevestigde uitgeverijen is evenmin rechtlijnig. Zij geven in deze economisch onzekere tijden de voorkeur aan oudere en reeds gevestigde auteurs. Angèle Manteau zet bijvoorbeeld verder in op de verspreiding van dichtelijk werk van Johan Daisne, Herwig Hensen en Bert Decorte, fonds dichters die al voor de oorlog tot de spraakmakende jongeren behoorden. Van Hensen, een ware huisauteur, brengt zijn nieuwe bundels uit, maar ook al een prestigieuze editie van zijn verzamelde gedichten. Van de uiterst productieve Daisne verschijnen diverse poëzietitels (waaronder *Drie-hoog-voor* [1945] en *Ilonakind* [1946]), maar daarnaast is de dichter ook actief bij *Klaverdrie*, *Scientia* en *De Spiegel*, en bij de Antwerpse uitgever De Sleutel verschijnt een lijvige kroniek in verzen (zijn *Boek der zeven reizen* [1946]). Van Decorte verschijnen tijdens de bezettingsjaren eveneens diverse bundels, en na de oorlog haast Manteau zich om zijn *Nieuwe gedichten* [1946] uit te brengen. Ondertussen heeft de dichter daarnaast zijn vroege werk gebundeld voor “De Nederlandsche Boekhandel”, zijn Baudelaire-vertalingen ondergebracht bij “Orion”, en in *De Spiegel* een plaquette met nieuw werk gepubliceerd. Angèle Manteau kan duidelijk de grote toevloed van manuscripten op korte termijn niet aan, en daarin staat ze bepaald niet alleen.

6. Het (afwezige) jongerendebat

De voorgaande vaststellingen nuanceren meteen ook het beeld van een generatieconflict in de jaren na de Tweede Wereldoorlog. Integendeel, daarvan valt in de Vlaamse poëzie op dat ogenblik bitter weinig te merken (in tegenstelling tot de situatie enkele jaren later). Nochtans wordt in de literatuurgeschiedschrijving sterk de klemtoon gelegd op het intense jongerendebat en, daaraan gekoppeld, de snelle doorbraak van de experimentele poëzie.⁵ Na de oorlog verschijnt inderdaad een aanzienlijk aantal bijdragen dat de vraag stelt naar de specifieke bijdrage van de jongeren en de indruk wekt van een heuse controverse. Nauwkeuriger onderzoek leert evenwel dat die forse programmatische toon, gekoppeld aan diverse auteursposturen, met een korrel zout te nemen valt.

In de eerste plaats gaat het niet zozeer om een kritisch-polemische opstelling vanwege de jongeren zelf. De vele jongerentijdschriften claimen weliswaar

⁵ Een overzicht van de teksten in verband met dit zogenaamde ‘jongerendebat’ vindt men bij Brems (1988). Daarin vindt men ook nadere bibliografische informatie voor wat volgt. Maxime van Steen (2020) gaat specifiek in op de discussies over proza.

hun recht van spreken, maar dat wordt zelden of nooit opgeëist ten koste van de vroegere generaties. Sterker nog, zowel de manifesten als de poëzie zelf leggen veeleer de klemtoon op een organische evolutie, op een productieve voortzetting van het verleden. Aan radicale experimenten, laat staan afbraak, is er hoegenaamd geen behoefte, wel integendeel. In die zin betreft het vooral een schijndebat, dat daarenboven bewust is geënceneerd door enkele ouderen. De bel werd immers aangebonden door Gerard Walschap (1945), die zelf ooit deel uitmaakte van de vernieuwende expressionistische generatie. Hij stelt in *Dietsche Warande en Belfort*, hoogst retorisch maar rijkelijk vaag, de vraag: “Waar blijven de jongeren?” Zijn uitdaging wordt daarna vooral overgenomen door de al evenmin jonge Jan Schepens, die als redactiesecretaris van *De Vlaamse Gids* de daaropvolgende jaren gretig op zoek gaat naar stemmen en tegenstemmen, ook al omdat zijn blad het moeilijk heeft zich te profileren tegenover het gloednieuwe *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, dat met succes in dezelfde vijver vist. Bij die oudere generatie leeft blijkbaar de verwachting dat ook deze oorlog gevolgd zal worden door een nieuwe vitale literaire revolutie, zoals het expressionisme hen in hun jeugd jaren een tijdlang mateloos heeft bezielde en begeistert. Zij hebben daarbij evenwel niet meteen Van Ostaijen voor ogen als wel het humanitaire idealisme van Wies Moens, en in feite kijken ze zelfs vooral naar vernieuwingen in het proza.

Enmaal de vermeende controverse van het jongerendebat is geënceneerd voelen heel wat dichters en critici zich geroepen om hun stem te laten horen – wat resulteert in tientallen bijdragen over dat thema – maar vrijwel steeds gebeurt dat met de nodige reserves, zelden in naam van een generatie, maar veeleer als een persoonlijk credo. En als er dan al sprake is van een polemische toon, dan is die niet zozeer gericht tegen de verfoeilijke voorgangers als wel tegen de eigen generatiegenoten. De meest controversiële stellingname is overigens die van Hubert van Herreweghen, net omdat ze afkomstig is van een jong talent uit de eigen klassieke (en katholieke) kring. Hij doet herhaaldelijk zijn beklag in lezingen en recensies over de esthetische bloedeloosheid en de inhoudelijke vrijblijvendheid van veel generatiegenoten, die niet in overeenstemming is met het tragische naoorlogse existentialistische klimaat. Jan Walravens kadert soortgelijke interventies wel in een specifieke aanval op het vooroorlogse *’t Fonteintje*, maar zijn kritiek op de kleinrealistische lyriek dient vooral om een aansluiting met de internationale modernistische poëzie en een grotere betrokkenheid met de eigen tijd te bepleiten. Walravens positioneert zichzelf – meer dan Van Herreweghen – als een gezaghebbende stem, maar zijn assertieve retoriek over ‘nood’ en ‘tekort’ wordt niet meteen omgezet in een fors programma van wat moderne, laat staan experimentele poëzie zou moeten inhouden. Integendeel, wie zijn teksten zorgvuldig leest stelt vast hoe hij op zoek gaat naar nieuwe geluiden, maar daarbij het oude initieel zeker niet achter zich laat.⁶ Pas met de oprichting van

⁶ De opvattingen van Jan Walravens komen uitvoerig aan bod in het boek van Bernaerts e.a. (2011); daarin heb ik zelf geprobeerd een gedetailleerde analyse te geven van Walravens’ geruchtm-

het tijdschrift *Tijd en Mens* in 1949 komt een biotoop tot stand waarin dat nieuwe volop lijkt te gedijen. In die zin gaat het in het zogenaamde jongerendebat niet om de zucht naar een nieuwe avant-garde, maar veeleer om de versterking van een brede arrièr-garde-beweging, pogingen om de poëtische traditie te vernieuwen en te actualiseren in plaats van die radicaal te vernietigen.

7. ‘Klassieke’ poëzie, een veelkoppig monster?

Als niet revolutie en innovatie, maar herbronning, voortzetting, verbreding de kernbegrippen zijn van de literaire dynamiek na de oorlog, verdient het aanbeveling daarover ook theoretisch te reflecteren. Hoe brengen wij dergelijke minder drastische, meer geleidelijke en op variatie gebaseerde veranderingen in kaart? En hoe ontstaat tegen de achtergrond daarvan na enige tijd ruimte voor wat wat later ‘experimentele’ poëzie zal heten?

Die dominantie van de klassieke poëtica, zowel theoretisch als in de praktijk, blijkt bijvoorbeeld uit het literatuuronderwijs en de probeersels van talloze zondagsdichters, die er hun spontane ‘habitus’ van hebben gemaakt (zie De Geest, ‘*Gij zijt allemaal welgekomen!*’ voor een uitvoerige bespreking). Los daarvan is er het grote respect waarmee de grote en kleinere reuzen uit de traditie op alle niveaus van de literatuur worden behandeld. Een sprekende getuige daarvan is onder meer het postume gezag van Karel van de Woestijne, die wordt beschouwd als de evenknie van Guido Gezelle. De uitgave van zijn verzameld werk is een ambitieuze onderneming van Manteau, en heel wat van zijn gedichten behoren ondertussen tot het actieve culturele erfgoed, ook al wordt zijn belang stilaan door sommigen ter discussie gesteld. Zijn precieuze idioom, zijn ingewikkelde periodische zinsbouw en zijn levensmoetheid worden niet langer beschouwd als navolgenswaardige modellen, maar zijn invloed blijft niettemin tastbaar bij ambitieuze navolgers als Herwig Hensen en bij heel wat jonge epigonen. Het idioom van Van de Woestijne is trouwens duidelijk productiever dan dat van Paul van Ostaijen (die nog een tijdlang op de uitgave van zijn verzameld werk moet wachten).

Die vanzelfsprekende dominantie van de klassieke poëtica wordt niet enkel in stand gehouden door de dichterlijke praktijk, maar ook door de vele beschouwingen die aan poëzie in het algemeen of aan specifieke dichtbundels worden gewijd. Alle betrokkenen delen hetzelfde ‘geloof’ en dezelfde ‘uitgangspunten’, al zijn ze soms geneigd de onderlinge verschillen uit te vergroten om zichzelf en hun poëzieopvatting sterker te positioneren. Sleutelbegrippen van die poëtica – die beslist grondiger onderzoek verdient – zijn onder meer: literatuur als de uit-

---

kende essay “Phaenomenologie van de moderne poëzie”. Enkele jaren geleden verscheen de informatieve biografie van Joosten (2018), waarin de wordingsjaren van Jan Walravens als criticus uitvoerig belicht worden.

drukking van een persoonlijke stem én een universele boodschap, het evenwicht van vorm en inhoud, de spanning tussen individualisme en algemeen-geldende waarheid, het herkenbare ‘literaire’ stijlregister, het geloof in de samenhang van mens en wereld. Kortom: poëzie als de unieke kristallisatie van het schone, het ware en het goede...⁷

Toch zijn de meeste vertegenwoordigers zich ervan bewust dat dit ideaal in het naoorlogse tijdsgewricht onder toenemende druk staat en aan vanzelfsprekendheid heeft ingeboet. In die zin heerst er wel een grote consensus als het gaat om oudere teksten uit de gezaghebbende canon, maar zijn er aanzienlijke meningsverschillen en discussies over de realisatie daarvan bij de jongste generaties. Die verschillen brengen de basisprincipes van de klassieke poëtica weliswaar niet in het gedrang, maar ze laten zien hoe daarbinnen ruimte is voor uiteenlopende strategieën, die elk geassocieerd worden met zowel mogelijkheden als risico’s. In die zin kan men spreken van ‘probleemoplossend gedrag’: het in stand houden van efficiënte praktijken, het optimaliseren van mogelijkheden, het beperken van risico’s en het remediëren van geconstateerde excessen, bedreigingen of impassen.

Wellicht het meest problematisch is in deze jaren de poëtische taal zelf. Al voor de oorlog werd, vooral door Albert Westerlinck, een felle kritiek op het estheticisme van de *Vormen*-generatie gelanceerd. Hij tekende bezwaar aan tegen de mooischrijverij, die niet meer was geworden dan een scherm voor clichés en bloedeloosheid. Ondertussen zijn de belangrijkste *Tijdstroom*- en *Vormen*-dichters geëvolueerd. Pieter Geert Buckinx is symbolischer en minder wazig gaan schrijven, en Jan Vercammen probeert zijn woord- en beeldretoriek te verdiepen door die nadrukkelijker te verbinden met een meer autobiografisch dichterschap. Net zoals Aafjes neemt hij daarenboven zijn toevlucht tot de vorm van het lange gedicht, een genre waarin hij met het bijzonder luxueus uitgegeven *De Parelvisser* hoge ogen gooit. Dat procedé van het lange gedicht wordt overigens wel vaker aangeprezen als een alternatief voor het al te lyrische stilleven. Het is dan ook een genre waarmee geëxperimenteerd wordt door zowel oudere (Karel Jonckheere) als jongere (Christine D’haen) dichters. Algemeen stelt men daarnaast vast dat de overdaad aan impressionistische adjectieven vermindert, dat de zinsbouw een stuk doorzichtiger en normaler wordt, dat dichters het precieze idioom van voorheen deels achter zich laten of het althans combineren met een wat toegankelijker, zij het nog steeds gestileerd taalgebruik, net om niet te vervallen in loutere spreektaal of gebabbel; dat laatste wordt bijvoorbeeld de vlotte rijmelaar Johan Daisne nogal eens aangewreven. Hoe dan ook stellen de meeste

---

⁷ Typische poëtica’s die dit klassieke model ontwikkelen en promoten zijn Westerlinck (1946) en Mussche (1948). Beide handboeken hebben ook in het toenmalige onderwijs een groot succes gekend.

recensenten zich toleranter op voor jong maar stilistisch nog onvoldragen werk van debutanten dan voor routinepoëzie van gevestigde namen.

Niet alleen de esthetiserende retoriek lijkt over haar hoogtepunt heen, datzelfde geldt ook voor de realistische (of liever kleinrealistische) variant van de klassieke poëzie, die voor velen gelijkstaat met het model van het tijdschrift *Klaverdrie*, dat ook na de oorlog in de ondertitel van het blad de leuze “Poëzie uit en voor het leven” blijft voeren; het is een visie die in meer dan één opzicht voortbouwt op de reputatie van *’t Fonteintje*. De al te herkenbare anekdotiek en het haast doordeweekse (om niet te zeggen ordinaire) taalgebruik kunnen lang niet bij alle critici op waardering rekenen, net omdat ze het verheven fundament van de poëzie dreigen aan te tasten. Dat bezwaar geldt in nog grotere mate voor de oorlogspoëzie, waartoe na het tekenen van de vrede nochtans in de media her en der is opgeroepen (met duidelijk de frontpoëzie van de Eerste Wereldoorlog in het achterhoofd). Vrijwel meteen begint men te twijfelen aan het nut daarvan, niet alleen omdat geslaagde poëtische getuigenissen uitblijven, maar vooral omdat dit soort lyriek te zeer gebonden blijft aan haar ontstaan: te veel realiteit, en daardoor te weinig blijvend; te veel leven en daardoor te weinig poëzie. Een verdere stilering van de poëtische taal (met aandacht voor beklivende symboliek) en een grotere vormvastheid worden als noodzakelijk tegengewicht aangewezen.

Daarnaast wordt, vooral door de jongeren rond het tijdschrift *Arsenaal*, de noodzakelijke verdieping van het realistische gedicht gezocht in een soort van psychologisering, door aan het lyrische ik een grotere complexiteit mee te geven. Dat streven is echter evenmin zonder risico. Te weinig psychologisering levert niet meer dan herkenbare sjablonen op, te veel psychologisering dreigt daarentegen uit te monden in een doorgedreven individualistische in plaats van algemeen-menselijke opstelling, met zelfs een verglijden naar de uitwassen van de psychoanalyse. In dezelfde lijn wordt door diverse klassieke critici gewaarschuwd voor een te eenzijdige concentratie op het piekerende bewustzijn, a fortiori waar dat resulteert in twijfel, agnosticisme, pessimisme of zelfs ronduit cynisme. Het is een variant die alleszins illustreert hoezeer het existentialistische levensgevoel bij jongere dichters doorklinkt.

Een laatste type strategie ligt in de lijn van wat wij een getemperd modernisme zouden kunnen noemen, een behoedzame combinatie van expressionistische en arrièr-garde kenmerken. Sommige dichters zoeken de grenzen op van de ervaring en rekken zo het klassieke model uit van evenwicht en overzicht, orde en maat. Die poging tot vernieuwing van binnenuit resulteert allereerst in een pathos dat door de meeste critici belangstellend maar niet zonder argwaan wordt gadeslagen. Men zou geneigd zijn hierin de kiemen te zien van een ‘innovatieve’, zelfs ‘proto-experimentele’ poëtica, ware het niet dat in de praktijk erg uiteenlopende varianten van dergelijke lyriek voorkomen. Zo springt bijvoorbeeld aan katholieke zijde de gebroken zeggings van een getormenteerd dichter als Jos de Haes in het oog; zijn

hortende ritme en zijn soms sterk lichamelijke beelden staan lijnrecht tegenover de elegische melancholie van generatiegenoot Anton van Wilderode. (Nochtans blijft De Haes zijn leven lang gelden als een prominente vertegenwoordiger van de klassieke poëtica, al vertoont zijn werk het meest overeenkomsten met wat in *Tijd en Mens* gebeurt). Nog radicaler zijn twee katholieke jongeren die vlak na de oorlog uit de band springen. Allereerst oogst de dichteres Reninca bijzonder veel succes met haar mystieke teksten, die vaak de grens verkennen van poëzie en proza (zie Brems, *Analyse van een malaise*). Ze wordt door haar bewonderaars niet minder dan een ‘nieuwe Hadewijch’ genoemd, en haar optredens – in een soort van witte monnikspij – lokken honderden toeschouwers. Tegelijk beweegt Reninca zich bewust aan de rand van het literaire leven – ook al omdat ze de religieuze epifanie in haar werk belangrijker acht dan de literaire waarde ervan – en opereert ze uitsluitend onder een pseudoniem, maar het is een publiek geheim dat dit samenhangt met haar familiale repressie-achtergrond. Dat biografische gegeven draagt onmiskenbaar bij tot haar faam in bepaalde literaire en ideologische milieus. Naast Reninca, maar in zeker opzicht ook tegenover haar, is er de ongemeen productieve jezuïet Marcel Brauns, die in zijn lijvige bundels opteert voor een cerebrale maar rijkelijk theologisch en filosofisch gestoffeerde lyriek. Hij ziet zichzelf zelfbewust als een psychologisch ‘gedachtendichter’ en plaatst zijn werk in de traditie van de totaalkunstenaars, waartoe hij onder meer Vondel rekent. Het is veelzeggend dat in zijn erudiete poëzie zowel de Goddelijke drie-eenheid als de mythische Prometheus en de existentiefilosoof Martin Heidegger probleemloos naast elkaar figureren. De klassieke poëtische premissen worden hier met visionaire pathos opgeladen, maar in geen geval opgeblazen, wat resulteert in een kortstondige hype in bepaalde katholieke kringen. Een duurzame strategie blijkt dit evenwel niet te zijn. Zowel Reninca als Brauns verkeren na korte tijd in de schaduw, en de religieuze thematiek wordt opnieuw massaal op een meer herkenbare manier verwoord. Dergelijke voorbeelden illustreren wel hoe her en der geprobeerd wordt om het aloude poëtische idioom met een meer eigentijds pathos aan te vullen.

Al de genoemde pogingen tot revitalisering zijn erop bedacht de premissen van de klassieke poëtica niet in het gedrang te brengen. Veel ingrijpender is daarentegen de poging om de klassieke poëzie te combineren met elementen uit het expressionistische en het surrealistische gedachtengoed. Op zich is het niet zo verwonderlijk dat dichters aanknopen bij de retoriek van het expressionisme, aangezien de verfrissende inbreng daarvan tijdens het jongerendebat regelmatig aan de orde is. In de praktijk worden de retorische en stilistische kenmerken daarvan – een gedragen ritme, soms een verbrokkelde en associatieve zeggingswijze, een prominent lyrisch ik en verrassende beelden – al snel verbonden met de moderne naoorlogse ervaring. Dat resulteert in een mensbeeld dat veel explicieter lichamenlijk is dan gebruikelijk (met name bij een dichter als Albert Bontridder)

en veel pessimistischer is ingesteld dan een harmonische literatuuropvatting kan verdragen. Dat pathos leidt zo tot een opeenstapeling van irrationele, vaak onverhuld sensuele beelden; het lyrisch ik maakt geen zelfbewuste, maar een hulpeloze indruk; het gedicht is geen openbaring van een algemeen weten, maar veeleer het zoeken van een ontgoocheld en gebroken individu. De wederopbouw waarop iedereen hoopt en rekent, is in deze poëzie veraf. De gedichten van Bontridder bereiken echter slechts een beperkt aantal lezers, hoewel bijvoorbeeld de klassieke criticus Raymond Herreman zich er grondig aan ergert, in tegenstelling tot de gelijkaardige bundel *Gebed voor de kraaien* – de titel is al omineus – van Remy van de Kerckhove die in 1948 verschijnt bij “De Sikkel”: een gevestigde uitgever met bovendien een verleden in het activisme en het expressionisme. Het is dan ook geen toeval dat uitgerekend die publicatie ruim aandacht krijgt in de pers, en het is evenmin toevallig dat zijn verregaande nihilisme voor een regelrechte breuk zorgt in de literaire kritiek. Hubert van Herreweghen, de auteur van de slogan ‘moderne onrust in klassieke maat’, vindt in de bundel een overtreding van alle formele én inhoudelijke geplogenheden van de poëzie. Hij heeft oog voor de parlandostijl van Van de Kerckhove en diens eigentijdse positiebepaling, maar tegelijk onderkent hij merkwaardig genoeg geen enkele overeenkomst met zijn eigen diagnose. Voor hem is de bundel in alle opzichten een brug te ver. Omgekeerd beleeft Jan Walravens dan een soort van aha-erlebnis. Hij is al geruime tijd gretig op zoek naar nieuwe geluiden; afwisselend heet dat bij hem ‘gloedgedichten’, ‘moderne poëzie’ en uiteindelijk ‘experimentele poëzie’. Onderkent hij die vernieuwing aanvankelijk bij een aantal jonge katholieke dichters (onder wie onbekenden als Gerard van Elden), dan kiest hij al snel voor Van de Kerckhove en Bontridder, en wat later voluit voor *Tijd en Mens*, een blad waarin het experimentele van de surrealisten naadloos gekoppeld lijkt aan de verworvenheden van het historische expressionisme.

8. Besluit

De receptie van Van de Kerckhove – maar soortgelijke kritische reacties duiken ook al op met betrekking tot andere dichters – laat zien hoe een paar jaar na de oorlog in het poëtische landschap een soort van tweedeling begint te ontstaan tussen klassieke en onklassieke, – later anti-klassieke, experimentele en postexperimentele – tendensen. Dat leidt in een snel tempo tot een verdere verbrokkeling, woekering en opnieuw complexe interacties. De rubricering die de gangbare literatuurgeschiedschrijving hanteert, is bijgevolg toevallig en reductionistisch. Hier is, vanuit het latere experimentele perspectief, de belangrijke klassieke traditie in het defensief gedrongen, afgedaan als reactionair en stereotiep, zonder de veelzijdige dynamiek en de eigenheid ervan in het vizier te nemen. Wie daarentegen

de naoorlogse literaire situatie in haar geheel wil bestuderen is genoodzaakt een massa materiaal op te sporen en die veelal vergeten teksten opnieuw voor het voetlicht te brengen. Enkel op die manier kan de veelzijdige bloei van de poëzie in die jaren bestudeerd en verklaard worden. Dat tegen de achtergrond van dat algemene panorama ook de plotse opstoot van vernieuwende, experimentele poëzie in een ander licht geplaatst moet worden, hoeft nauwelijks betoog.

Inderdaad, als in 1956 pastoor Basiel de Craene overlijdt, de vader van de Vlaamse Poëziedagen, probeert Jos de Haes diens nogal amateuristische en stuntelige gedichten te herwaarderen door de chaotische beeldspraak en de onvolkomen zinsbouw te vergoelijken als ‘verwantschap... met de jongste experimentele poëzie’ (De Geest, ‘*Gij zijt allemaal welgekomen!*’ 691). ‘Experimenteel’ is op dat ogenblik in brede kring een modewoord, en zelfs een vruchtbaar richtsnoer voor heel wat klassieke dichters. Het kan verkeren.

Bibliografie

- Anbeek, Ton. *Geschiedenis van de literatuur in Nederland, 1885–1985*. 5de, herziene druk, De Arbeiderspers, 1999.
- Bernaerts, Lars, et al., redacteurs. *Jan Walravens en het experiment*. Academia Press, 2011.
- Brems, Hugo. *Analyse van een malaise: het jongerenprobleem in de Vlaamse poëzie 1945–1950*. Houtekiet, 1988.
- . *Altijd weer vogels die nesten beginnen: geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945–2005*. Bakker, 2006.
- . “Het geval Reninca. Poëzieopvattingen in Vlaanderen 1945–1953”. *Spiegel der Letteren*, vol. 28, no. 1–2, 1986, pp. 35–48.
- Dorleijn, Gillis J., en Kees van Rees, redacteurs. *De productie van literatuur: het Nederlandse literaire veld 1800–2000*. Vantilt, 2006.
- De Geest, Dirk. ‘*Gij zijt allemaal welgekomen!*’: *Basiel de Craene en de Vlaamse Poëziedagen*. Poeziecentrum, 2017.
- . *Literatuur als systeem, literatuur als vertoog: bouwstenen voor een functionalistische benadering van literaire verschijnselen*. Peeters, 1996.
- Joosten, Jos. *De verdeelde mens: Jan Walravens (1920–1965), schrijver, ijkpunt, avant-gardist*. Vantilt, 2018.
- Mussche, Achilles. *Nederlandse poëtica*. De Boeck, 1948.
- T’Sjoen, Yves, en Marlies Bilcke. “Een geschiedenis van ‘Bladen Voor De Poëzie’: René Verbeeck als initiator van een poëzierenreeks in Vlaanderen (1937–1944)”. *De Stekelige Jaren 1929–1944*, geredigeerd door Jan Lensen et al. Academia Press, 2014, pp. 77–103.
- Van Herreweghen, Hubert. “Een nieuwe lente maar een oud geluid”. *De Spectator*, 12 augustus 1949, p. 9.
- Van Rees, C.J., en G.J. Dorleijn. *De impact van literatuuropvattingen in het literaire veld. Aandachtsgebied literaire opvattingen van de Stichting Literatuurwetenschap*. Stichting Literatuurwetenschap, 1993.
- Van Steen, Maxime. “Vlaamse naoorlogse literaire tijdschriften (1944–1950): van institutioneel overzicht naar discursieve verdieping”. *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, vol. 72, 2020, pp. 83–101.

- Walravens, Jan. "De jonge poëzie in Vlaanderen". *De Vlaamsche Gids*, vol. 31, no. 11, 1947, pp. 661–669.
- . "Nood". *De Vlaamsche Gids*, vol. 31, no. 7, 1947, pp. 407–411.
- Walschap, Gerard. "Waar blijven de jongeren?" *Dietsche Warande en Belfort*, vol. 45, no. 3, 1945, pp. 161–163.
- Westerlinck, Albert. *Het schone geheim van de poëzie: beluisterd, niet ontluisterd*. Standaard uitgeverij, 1946.

Irina MICHAJLOVA

ORCID: 0000-0002-7791-413X

Санкт-Петербургский государственный университет

[Sankt Peterburgskii gosudarstvenny universitet]

Alexandra YAKOVLEVA

ORCID: 0000-0002-0206-3238

Санкт-Петербургский государственный университет

[Sankt Peterburgskii gosudarstvenny universitet]

Andrey A. Winus (1641–1716), vertaler van fabels

Abstract

Andrey A. Winus (1641–1716) was born in Moscow in the family of Andrey D. Winus (1605–1662), Dutch merchant and manufacturer who lived in Russia from 1632 until his death. Winus junior was a high-ranking statesman who contributed a lot to Peter the Great's reforms, which made Russia a Europe-oriented power. In 1674 he translated Vondel's *Vorsteliicke warande der dieren* (1617) into Russian, supplementing this collection of fables with several texts from the *Theatrum Morum* by Aegidius Sadeler (1608). The Russian text, entitled *The Theatre of Human Life*, was distributed in handwritten form. In 1712, *The Theatre* was published in Moscow. In this article we analyze the Russian version of four fables in order to identify similarities with the sources and the changes Winus made. Besides shortening the original, he also sometimes supplemented the fables with his own moralistic thoughts. In these additions he urged readers to live honestly, respect each other, and not drink too much alcohol. In this way he tried to transfer humanistic ethical values that were common in Western Europe to the Russian society of the 17th century.

Keywords: A.A. Winus, A.A. Winus, *Theatre of Human Life*, animal fables, Vondel, *Vorstelijcke warande der dieren*, Peter the Great.

1. Inleiding. A.D. Winus en A.A. Winus in Nederlandse literaire werken

In het Rijksmuseum in Amsterdam bevindt zich een ets van Cornelis Visscher *Portret van Andreas Deonyszoon Winus* uit 1650.¹ Deze ets vormt een geheel met het daaronder gedrukte gedicht van Joost van den Vondel:

¹ Zie <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/RP-P-OB-62.250>.

D.H. Andreas Deonyszoon Winius,
zyne Zaerse Majesteits van Ruslants Commissarius, en Mosk: Olderman

De Kroon van Moskou, steil en hemelhoogh gerezen,
En van den Beer begrimt, die goude starren draeght,
Heeft WINIUS tot haer Bevelsheer uitgelezen,
Den Olderman die zulx Alexeis oogh behaeght,
Door zyn oprechte trou dat hy hem van zyn stranden,
Der Zaersche Majesteit ten dienst, den last betrouwt
Naer 's Gravenhaegh, den stoel der zeven vrye landen,
In schyn, gelyck de Kunst zyn wezen hier ontvouwt.
Dus leeft de man, die 't recht der Russen trou verdedight,
Maer anders als zijn Zaer hem weder begenadight. (...) (WB V, 596).

De door Cornelis Visscher geportretteerde “Moskous Olderman”, A.D. Winius (1605–1662), was de vader van Andrey A. Winius (1641–1716), bewerkster van Vondels *Vorsteliicke warande der dieren*, de man die ruim 200 jaar later een andere Nederlandse auteur zou inspireren tot ‘een romantisch werk.’ In 1857 schreef Jacob van Lennep het historische verhaal *Kornelia Vossius*, waarin hij de Moskoviet Andreas Winius bij professor Vossius op bezoek laat komen, waar hij Vondel tegenkomt en verliefd wordt op Vossius’ dochter Kornelia (Lennep 41–83).

De romanticus Van Lennep haalt de biografische gegevens van de vader (A.D. Winius) en de zoon (A.A. Winius) door elkaar (Michajlova 381–382). Vondels gedicht is opgedragen aan de vader, en het was de vader die in 1653 een bezoek bracht aan Nederland waar hij Vondel had kunnen ontmoeten. Maar Van Lennep schrijft het toe aan de zoon (die in 1653 maar 12 jaar oud was) en smukt zijn verhaal op met reële historische feiten uit diens leven: de tekst wordt in dit artikel enkele keren geciteerd om het droge relaas over de Moskoviet A.A. Winius kleurrijker te maken.

2. A.A. Winius als Russische staatsman en vertaler

Andrej Andrejevitsj (Andries Andrieszoon) Winius, *moderniser of Russia*, zoals Kees Boterbloem hem noemt (1), is vooral bekend als een van de hoogste ambtenaren in Rusland die rond 1700 twee Russische tsaren heeft gediend: tsaar Aleksej en tsaar Peter. Zijn vader, Andrej Denisovitsj (Andries Dionysz) Winius, was een Nederlandse koopman die zich in Rusland had gevestigd en o.a. de eerste wapenfabriek had opgericht, in Toela. In 1655 waren Andrej Denisovitsj en zijn gezin zich van het calvinisme tot het Russisch-orthodoxe geloof bekeerd.² Op

² Kees Boterbloem legt uit waarom dit moest en hoe gevaarlijk het kon zijn om in het Moskou van toen calvinistisch te blijven. Hij vertelt hoe dramatisch het eraan toeging: “Almost a decade later, Nicolaas Witsen was told that A.D. Vinius (sic) had beaten his wife when at first she refused to convert” (38).

die manier konden hij en zijn zoon gemakkelijker toegang krijgen tot de hoogste Russische adellijke kringen.

In Lenneps *Kornelia Vossius* vertelt Andrej Andrejevitsj op verzoek van professor Vossius zijn levensverhaal, in verzorgd Nederlands:

— ‘Indien gy, mijn Heer!’ zeide Vossius, ‘in alles even bedreven zijt als in het vloeiend Latijn spreken, dan gewis kon die leiding, waar gy van spreekt, aan geene betere handen zijn toevertrouwd. – Maar, verschoon my, uw eigen naam hebt gy my nog niet medegedeeld’.

— ‘Mijn naam’, was het antwoord, ‘is een van degene, die, al noemt men ze, nog even onbekend blijven. Ik heet Andreas Winius. Mijn vader is uit Holland afkomstig, doch heeft zich voor dertig jaren in Rusland nedergezet, waar hy een geschutgieterij heeft opgericht aan de boorden der Toulitza, de eerste in dat land, die met watermolens gedreven wordt. Ik zelf ben in Moskou geboren; doch heb my reeds vroeg naar Duitschland begeven, om my in de wetenschappen te oefenen’ (Lennep 57–58).

Onder tsaar Aleksej werkte A.A. Winius eerst als *doemny diak* (een soort secretaris) bij de *Posolsky prikaz* (te vergelijken met het ministerie van buitenlandse zaken). Vanaf 1675 zou hij een kwart eeuw lang de postdienst van Rusland beheren en wat later werd hij ook nog hoofd van de *Apotekarski prikaz*, het bureau dat medische zorg voor de tsaar en het hof regelde.

Jacob van Lennep vat deze carrière heel kort samen: “[Na de dood van Kornelia Vossius] keerde [Winius] naar Moskou terug, waar hy de belangrijke fabriek zijns vaders overnam en gaande weg tot hooge eeramten klom” (80).

Toen in 1689 Peters zus Sofia naar een klooster werd verdreven en Peter alleenheerser werd, behoorde A.A. Winius tot de kring van zijn naaste medestanders. Onder Peter de Grote bekleedde hij de hoogste functie in de *Sibirsky prikaz* en nog een aantal *prikazen*. Hij was ook nauw betrokken bij de bewapening van het Russische leger, zowel door het produceren van kanonnen en geweren in Toela als door het bevorderen van contacten met Nederlandse wapenleveranciers.

Bovendien vervulde deze hoge staatsman voor beide tsaren ook de bescheiden maar uiterst belangrijke functie van vertaler en tolk. Hij tolkte voor tsaar Aleksej, onder meer toen de ambassade van Jacob Boreel (1664–1665) in Moskou was. Volgens Bruno Naarden kwam tsaar Aleksej dankzij dit gezantschap met de Nederlandse krantencultuur in aanraking; vanaf 1665 “vertaalde Winius de Nederlandse kranten die langs deze weg [namelijk per post – IM] in Moskou belandden en hij las regelmatig uittreksels daaruit aan de tsaar voor” (Naarden, internetbron).

Het is in deze periode van zijn leven dat A.A. Winius naast de praktische opdracht de tsaar op de hoogte te houden van de politieke ontwikkelingen in Europa, ook fictie bewerkte. Uit 1674 dateert het manuscript van zijn hand met de volgende lange titel: *Зрелище жития человеческого, в нем же изъяснены суть дивныя беседы животных со истинными к тому приличными повестями в научение всякаго чина и сана человеком, ныне новопереведено из немецкаго языка всем в общую пользу трудолюбием А.А. с. В., в царствующем граде*

в Москве, в лето от воплощения Бога слова 1674,³ dat wil zeggen *Het theater van het menselijk bestaan waarin wonderlijke gesprekken van dieren uitgelegd worden met bijbehorende verhalen ter onderricht van mensen van allerlei rang en stand, voor het eerst vertaald uit het Duits door A.A. zoon van Winius, in de tsarenstad Moskou in het jaar 1674 na Christus.*

Als brontaal vermeldt Winius *nemetski*, d.w.z. Duits. Zoals bekend, kon ‘Duits’ in de 17^e eeuw zowel Duits in de moderne zin van het woord als Nederlands betekenen. Als men de 134 fabels uit Winius’ manuscript vergelijkt met twee vermoedelijke bronnen, Joost van den Vondels *Vorsteliicke warande der dieren* (1617) en Aegidius Sadeler’s *Theatrum morum* (1608), dan wordt het duidelijk dat de eerste 116 fabels direct op Vondel gebaseerd zijn, de volgende 13 op Sadeler en de laatste 5 fabels weer op Vondel (Koreneva en Michajlova 81–88; Artemchuk 3–10). De tekst van A.A. Winius, als kind van zowel Vondel als Sadeler, zou mooi kunnen passen in de rijk vertakte stamboom van embleemfabels die P. Smith in zijn boek *Het schouwtoneel der dieren* heeft getekend voor Zuid- en Noord-Nederland, Frankrijk en Duitsland. Zowel *Vorsteliicke warande* als *Theatrum morum* komen er ook voor, naast andere talrijke afstammelingen van Edewaerd De Dene’s *De vvarachtighe fabvlen der dieren* uit 1567.

De werkwijze van A.A. Winius was precies hetzelfde als die van zijn mees- te voorgangers: hij volgde ook het principe van ‘selectieve imitatie’ (term van P. Smith). Een vertaling was eerder een compilatie en een bewerking. Al dan niet in overleg met de uitgever stemde de vertaler zijn tekst op het doelpubliek af door middel van diepgaande veranderingen, weglatingen en toevoegingen. Het is daarom dat Winius de brontekst niet vermeldde: het hoefde niet. Ook zijn voorgangers wier verzamelingen embleemfabels door Paul Smith onderzocht zijn, deden het niet. “Het is opvallend dat De Dene, in tegenstelling tot Gheeraerts [de maker van etsen – IM, AY], niet genoemd wordt door de Nederlandstalige navolgers van *De Warachtighe fabulen*”, schrijven Dirk Geirnaert en Paul J. Smith (29).

Winius’ *Theater van het menselijk bestaan* bleef heel lang erg populair in Rusland. Er werden talrijke afschriften van gemaakt die nu in de manuscriptenafdelingen van een aantal Russische bibliotheken worden bewaard. Volgens Tarkovskij zijn het er rond de vijftig (“Politicheskaya interpretacia basni” 163).⁴

Voor Peter de Grote moest Winius vooral na 1708 veel vertalen. Tegen die tijd waren namelijk nieuwe Russische letters ontworpen in Amsterdam, het zogenaamde ‘burgerschrift’, dat bedoeld was om in Russische drukkerijen de Kerkslavische letters te vervangen. In 1708 werd de eerste moderne drukkerij in Moskou

³ Bij het citeren van Oudrussische teksten hebben we om technische redenen de spelling wat aangepast en de specifieke Oudrussische letters door moderne vervangen.

⁴ Voor ons onderzoek hebben we het exemplaar in de Bibliotheek van de Russische Academie der Wetenschappen in Sint-Petersburg bestudeerd: “Zrelishche zhitia chelovecheskogo... 1674 goda. Rukopis”, per. A. Winiusa, Sobranie Rossiyskoy Akademii, no. 14. Biblioteka RAN. Shift 16.6.21.

gesticht. De boeken die daar verschenen, gingen over belangrijke onderwerpen die met het bouwen van vestingen, het voeren van oorlogen en het bebaren van zeeën te maken hadden. Het enige boek uit die tijd dat geen praktisch nut had, was *Het Theater van het menselijk bestaan*: in 1712, 38 jaar nadat het vertaald was, werd Winius' tekst gepubliceerd. De oplage telde 500 exemplaren, wat voor die tijd ongelooflijk veel was. Bij deze publicatie werden alle fabels van etsen voorzien, zodat *Het Theater* weer een echt emblemataboek werd. Van deze gedrukte tekst werden opnieuw handgeschreven kopieën gemaakt; Tarkovski noemt vier bibliotheken waar die afschriften vandaag de dag te vinden zijn (“Politicheskaya interpretacia basni” 164), maar alle exemplaren van het gedrukte boek zijn helaas verloren gegaan (Bykova 504–514).

3. De strategie van Winius: weglating

Als men Winius' fabels met hun bronteksten vergelijkt, merkt men direct dat hij alle teksten inkort en verandert, zowel uit *Vorsteliicke warande* als uit *Theatrum morum*, zowel in het begin van de *Zrelishche* als in het midden en aan het einde. Hoewel in Vondels barokgedichten veel meer ‘moois’ te vinden is dan in de eenvoudigere gedichten van Sadeler, is de aanpak van de vertaler hetzelfde: hij geeft een korte samenvatting in proza en af en toe borduurt hij voort op bepaalde gedachten die hij actueel vindt voor de Russische lezers.

Omdat Vondels fabels de basis vormen voor 90% van A.A. Winius' boek, demonstreren we zijn vertaalstrategie (of, met andere woorden, ‘selectieve imitatie’) aan de hand van zijn vier vertalingen/bewerkingen van gedichten uit *Vorsteliicke Warande der dieren*.⁵ Om te beginnen moeten we eerst Vondels brontekst onder de loep nemen.

Zoals bekend is *Vorsteliicke Warande der dieren* een bewerking van Franse sonnetten uit de fabelverzameling *Esbatement moral, des animaux* (Anvers 1578), die op zijn beurt teruggaat op de hierboven reeds genoemde *De vvarachtighe fabvlen der dieren* door E. De Dene. Al deze verzamelingen waren van mooie etsen voorzien. Het boek van Vondel behoort dus tot het in de 17e eeuw uiterst populaire genre van emblematische poëzie. Elk van de 125 genummerde «blokken» bestaat uit: a) een titel; b) een ets met een afbeelding van de fabelpersonages; c) een onderschrift in proza: een of twee korte verhalen uit de wereldgeschiedenis die de fabelmoraal illustreren (niet door Vondel geschreven), d) de fabel in Vondels verzen.

De originele gedichten van Vondel tellen 12 à 26 regels en hebben de vorm van gepaard rijmende alexandrijnen: zesvoetige jamben met rijmschema ‘AAbb’

---

⁵ Wie speciale belangstelling heeft voor Winius' bewerking van Sadeler's gedichten, leze ons artikel uit 2016 (Michajlova & Koreneva 81–91).

(twee keer slepend, twee keer staand, of andersom). Er komen veel ornamentele stijlfiguren voor die typisch zijn voor Vondel als barokdichter, zoals retorische vragen, uitroepende zinnen, opeenstapelingen van synoniemen en enumeraties.

In zijn vertalingen streeft Winius niet naar behoud van formele klank- en stijlkenmerken van de originele Nederlandse verzen. Hij vertaalt alles in proza en geeft een beknopte samenvatting van delen van het origineel in een eenvoudige taal. Terwijl hij de informatieve prozaïsche onderschriften bij de prenten nogal precies vertaalt, laat hij al het ‘moois’ uit Vondels barokpoëzie gewoon weg, zodat het geheel veel korter wordt. In feite past Winius bij het vertalen van de *Vorsteliicke Warande* dezelfde aanpak toe als bij het vertalen van Nederlandse krantenartikelen in opdracht van tsaar Aleksej.

Dat Winius helemaal niet bang was voor inkorten, kunnen we duidelijk zien als we zijn vertaling van fabel № 107 lezen.

A. De brontekst:

CVII. DE BEYR EN DE BIJEN.

- Hoe jeuckt mij mijne maegē, hoe kittelen mijn zinnen,
 Om erghens eenen buyt of leck'ren beet te vinnen,
 Sprack d'onbesuyste Beyr: ick zien hier aen dees zij,
 En val de korven aen, ghelaen met leckernij.
- 5 Gans doodt! hoe prickelt ghij mijn dus, ontelbre Swarmen?
 En angelt mij ter doodt; hebt over mijn erbarmen.
 Den Beyr (om snoepen dol) bespiede' een nieuwe kans:
 De Bijkens (op haer hoed) verleeren hem al t'hans
 Het snoepen beter af: zij priemen hem zijn ooghen,
- 10 Zijn ooren en zijn muyl: en sonder mededooghen
 Doorbooren hem zijn vel, met vlimmen in zijn huyl,
 Dat hij verbolghen tiert, en krijscht gants overluyd:
 Ick heb te laet met schae mijn domheyd ondervonden,
 Ick worde recht ghepijnt om mijn bedreven sonden:
- 15 Was ick niet eerst gheleert, dat ick nu andermael
 Moet klaghen mijn verdriet, en lijden dese quael?
 'Wiens herte brandt en blaectt zijn naesten te beschaden,
 'Moet straffe, schande' en smaet op zijnen halse laden.
 'Wie tijdelijcken keert, en hout zulcx voor ghewis,
- 20 'Dat dit een lesse tot zijn onderwijzinghe is,
 'Sal naemaels zijn gherust, en niemant meer bedroeven,
 'Ghenoeghen met het zijn, en s'anders niet behoeven (WB I, 731).

B. De vertaling van Winius:

107. О МЕДВЕДЕ И ПЧЕЛАХ

Некогда прииде медведь ко улиам пчелным, хотяше себе сладким медом насытити. Опровергну же ему кошницу ихъ, абие еле живу ему отбегшу (355).

C. Een Nederlandse vertaling van de Russische fabel:⁶

VAN DE BEER EN DE BIJEN

Er kwam eens een beer naar de bijenkorven die van zoete honing wilde eten. Toen hij hun korf pakte, rende hij half levend weg.

De brontekst bestaat uit 22 regels (190 woorden) en begint met een lange innerlijke monoloog van de beer, terwijl de vertaling maar 2 regels (21 woorden) telt. In het geciteerde fragment zien we twee keer twee uitroepen die ongeveer hetzelfde betekenen: “Hoe jeukt mij mijne maag” $\simeq$ “hoe kittelen mijn zinnen”; “hoe prikkelt gij mij dus” $\simeq$ “En angelt mij ter dood”. Er staan nog een paar synoniemen in de 2e regel: “eenen buit” $\simeq$ “lekkren beet”. Al deze barokke stijl-middelen zijn niet meer terug te vinden in de vertaling; de hele monoloog van de beer is weggelaten, de emoties van het gulzige beest interesseren de vertaler absoluut niet. Wat overblijft is een zeer kernachtige samenvatting van het verhaal, waarbij de lezer zelf de emoties moet invullen: eerst het kwellende verlangen en daarna de pijniging door de bijen. Winius vermeldt wel expliciet de afloop, die Vondel min of meer impliciet laat: Winius’ beer rent half levend weg, terwijl hij bij Vondel doodgestoken dreigt te worden (vs. 6). Uit de tweede monoloog van de beer – met de gedragsles – kan de lezer afleiden dat hij het er levend van afbrengt; bij Winius blijft de les van inzicht in het verkeerde gedrag impliciet.

4. De strategie van Winius: toevoeging

Hoewel Winius’ vertalingen zoals die over de gulzige beer meestal heel compact zijn en veel korter dan de brontekst, vinden we in een aantal teksten ook omvangrijke toevoegingen van zijn hand, waarin hij de gedachtegang van de brontekst verder ontwikkelt. Zulke toevoegingen maakt hij bij, volgens onze berekeningen, 25 fabels, die zowel op de *Vorsteliicke Warande* teruggaan als op *Theatrum morum*. Deze vertalingen zijn een duidelijk bewijs van zijn verlangen om zijn tekst toegankelijk te maken voor de Russische lezer en daarmee de zeden en gewoonten van zijn Russische landgenoten te verzachten en te verbeteren door voor hen de normen en waarden van de Nederlandse brontekst te duiden – en daarmee die van de West-Europese humanistische cultuur waar Vondels bundel een onderdeel van was. R.B. Tarkovski merkt zeer terecht op dat “de tekst van Winius vooral emotioneel en opgewonden is als de fabel over sociale onrechtvaardigheid gaat” (“Zrelishche zhitia chelovecheskogo” 251). De aard van dit

---

⁶ Hier en verder zijn de Oudrussische teksten naar het Nederlands vertaald door I. Michajlova.

soort expressieve toevoegingen kunnen we het beste begrijpen als we een drietal vertaalde fabels onder de loep nemen.

4.1. Fabel LXXXVIII. *De ezel, buffel, kameel, en muil*

In deze fabel praten een ezel, een buffel, een kameel en een muilpaard met elkaar over hun moeilijke leven: ze moeten zware lasten dragen in opdracht van de mens. Vooral de ezel komt in opstand tegen zijn lot, maar de andere dieren sporen hem tot gelatenheid aan, want het is dom om zich tegen de mens te verzetten.

A. De brontekst:

- T'langh-halzighe Cameel, den Ezel afghedreven,
 'tLast-draghend Muyl-Peerd, en de Buffel, zat van leven,
 Zich vonden 'tsaem vergaert, in een ghezoncken dal:
 Elck klaeghde zijn verdriet en daeghlijcx ongheval;
 5 Om dat elck volghen most zijns heeren last en wenschen,
 En dienen tot gherief en slavernij der menschen.
 Den Ezel langh-gheoord die kreesch uyt onghedult,
 Hij was aen zulcken last noch arbeyd niet verschuld,
 Hij wildet zich onslaen, en langer dus niet kruypen,
 10 En voortaan oeffnen niet als vreten, slempen, zuypen.
 Dies strafften d'and're drije zijn domheyd al te rouw,
 En raden dat hij met dien staet vernoeghen zouw.
 Want willen slavernij ontgaen is moeyt verloren,
 Om dat wij (zeyden zij) tot slaven zijn gheboren.
 15 'Hoe menigh plompaert noch al stribbende bepleyt
 'tOntgaen het dienstbaer juck dat hem is opgheleyd.
 'Maer 'tis vergeefs ghewoelt om't voorschick te verschrijven:
 'Want die een Ezel is, die moet een Ezel blijven (WB I, 693).

B. De vertaling van Winius:

88. О ВЕРБЛЮДЕ, ОСЛЕ, ВОЛЕ И КАТЫРЕ

Некогда сии собравшася и поведаша друшг другу с великою жалостию, како непрестанно работают и тягость несносу на ны полагають. К сему же еще и лютое от человекъ подь-емлють бисние. Осел же возопи гласом великим и рече: «Аз не могу вящше работати, и аще господинъ мой мя и начнетъ притужати, то начну противлятися и битися, дондеже оставит мя. И отселе хошу жити в покое и во благоденствии».

Прочия же клеветы его ругахуса ему, глаголюще: «Юроде! Почто беснуеши? Не веси ли, яко к работе человеком вси сотворениесмы? И аще не будем работати, учнутъ насъ бити и к тому не кормити».

Являя тем, яко мнози аще ищут разными образы себе изобрести волю, но не могут, зане кто сотворень осел или вол, в том и пребудет (342).

C. Een Nederlandse vertaling van de Russische fabel

88. VAN DE KAMEEL, EZEL, BUFFEL EN MUIL

Op een dag kwamen deze bijeen en klaagden dat ze eindeloos moeten werken en zware lasten dragen. Bovendien worden ze door de mens onbarmhartig geslagen. De ezel riep met een harde stem: “Ik kan niet meer werken, als mijn meester mij weer wil uitbuiten, dan ga ik me ertegen verzetten en hem slaan totdat hij mij met rust laat. Van nu af aan wil ik in rust en welvaart leven”.

De andere kameraden scholden hem uit: “Dwaas! Wat sta je hier te razen! Wij zijn allemaal geschapen om te werken. Als we niet werken, dan begint men ons te slaan en geeft men ons geen eten meer”.

Hiermee laat men zien dat velen naar vrijheid streven maar niet vrij kunnen worden, want wie als ezel of buffel is geschapen, zal dat ook blijven.

De klacht van de ezel over zijn rechteloos, onderdrukt bestaan staat in de brontekst in indirecte rede, terwijl de vertaler voor directe rede kiest om het emotioneler te maken. Net zoals in de meeste fabels laat Winius de stijlfiguren van Vondel weg (bijv. het epitheton ornans “den ezel lang-geoord” in r.7, de opeenstapeling van synoniemen “vreten, slempen,⁷ zuipen” in r.10 enz.). Maar merkwaardig genoeg voegt de vertaler zijn eigen paren synoniemen toe: “начну противлятися и битися” (‘dan ga ik me ertegen verzetten en hem slaan’); “жити в покое и во благоденствии” (‘wil ik in rust en welvaart leven’). Als resultaat is de emotionele uitbarsting van de ezel langer geworden: in het origineel telt die zevenentwintig woorden, in de vertaling dertig.

Bovendien beklagen de Nederlandse dieren zich alleen over het zware werk, terwijl hun Russische lotgenoten ook nog twee keer zeggen dat ze worden geslagen (onderstreepte zinnen). Blijkbaar choqueeerde de mishandeling van bedienden door rijke mensen in zijn omgeving Winius.

4.2. Fabel CII. *Van 't dronken hert*

In de vertaling van de fabel over drankzucht, wat een typische, oeroude kwaal van het Russische volk was en (helaas) is, komen erg veel toevoegingen voor. Het verhaal zelf is heel kort: het hert dronk te veel wijn en bezeert daardoor zijn been aan een eiken blok. Maar de moraal die geadresseerd is aan de “kittebroërs” (= drinkebroers), is heel breedvoerig:

A. De brontekst:

Een Hert ghewent in weelde en alle leckernijen,
 Begaff zich tot den dronck en volle slempernijen:
 Door d'overstal'ghe maet, en 'tgulzige gheslock
 Verbreeckt zijn tenghre been aen eenen eyken block.

⁷ ‘Slempen’ betekent ‘overdadig eten en drinken’.

- 5 ‘Let hier op Kittebroers: dit zijn de waerde gaven,
 ‘Die Bacchus geeft zijn maets en Ceres hare slaven:
 ‘Wanneer hij van zijn vrucht, en zij van haren dranck
 ‘V schenckt de kroesen vol, dan zijn de beenen ranck,
 ‘Dan krenken zij ’tvernuft, betoveren u zinnen,
- 10 ‘Door dat ghij van haer sap en natt te soet wilt ninnen.
 ‘Dan steyghren zij in ’t hooft, en timmeren in ’t breyn:
 ‘Ghij waent u een Monseur, vast wort de beurse kleyn.
 ‘Ghij speelt den Gochelaer, oubolligh in manieren,
 ‘En bootst soo wreet, soo vuyl, en slecht nae alle dieren.
- 15 ‘De zinnen zijn van huys, door ’t poyen dagh en nacht.
 ‘Men krauwet vergeefs den kop, alst gelt is door-gebracht.
 ‘Het hammeken is op: de beenen zijn ghebroken:
 ‘De goe gheleghentheyd en tijdt is weg gheslooken.
 ‘De leeden zijn verstijft: De Lever, Longhe, en Milt
- 20 ‘Versopen en verteert. Dits loon van ’t Dronckaerts gilt.
 ‘Volght dan des waerheydts less, leert soberheyd ghebruycken;
 ‘En vlied, als eene pest, zinlose Bacchi kruyken.
 ‘Lett voor al op de spreuck: *Alst bier is in de man,*
 ‘*Dan is al zijn verstand, en wijsheyd in de kan* (WB I, 721).

B. De vertaling van Winius:

О ЕЛЕНИ ПИАНОЙ

Некой елени обычай бяше выну во пианстве пребывати. И в некое время напившиися ей, хотя древо прескочити, преломи себе ногу.

Темъ научая всех гонящих пиянства и поработивших себе Бахусу (еллинский идол пианства) и Цересеи. Ибо, наполнивший себе пианствомъ и своимъ украси, объядени-ем, что, какие плоды посем от таковых наследует? Не всякое ли зло, всякия нечистоты и блудодеяния, свары, убийства, крамолы и злообразия? – ибо тогда преизряднейшее создание, **его же богъ подобообразиемъ своимъ украси**, самоволне претворяется в подобие всякого скота, зане вино, достигъ злыми своими пары во главу, отгоняет человеком разум, память, смыслъ, слово, силу и срамъ. И бывают таковии пианицы овии подобни нечистымъ псамъ, овии гневливымъ медведемъ, овии смехотворнымъ пификамъ, инии же сквернымъ свинымъ и прочимъ подобнымъ симъ. Сего ради подобаетъ кийждому, **наипаче христианину**, от сихъ отвращатися и воздержаниемъ от сихъ себе хранити (353).

C. Een Nederlandse vertaling van de Russische fabel

VAN HET DRONKEN HERT

Een hert was het gewoon veel te drinken. Eens wilde het over een boomstam springen toen het dronken was, en brak zijn been.

Dat is een les voor degenen die het gewend zijn veel te drinken en slaven zijn geworden van Bacchus (Griekse god van de dronkenschap) en Ceres. Want als men te veel gedronken en gegeten heeft, waartoe leidt dat dan? Leidt het niet tot allerlei euvel, vuiligheid, losbandigheid, ruzie, moord, leugens en afstotend uiterlijk? Want in dronken toestand verandert het schepsel Gods dat naar Zijn beeld is geschapen in een stuk vee, want als de boze wijngeesten hen naar

het hoofd stijgen, dan raakt men zijn verstand, geheugen, denk- en spraakvermogen, kracht en schaamte kwijt. En dan lijken deze dronkaards op vuile honden of op grimmige beren, belachelijke apen, sommigen zelfs op vuile varkens en dergelijke. Daarom moet iedereen, vooral een goede christen, van alcoholgebruik afzien en zich ervan onthouden.

In de brontekst zijn geen retorische vragen te vinden, er worden maar drie nadelen van dronkenschap genoemd: a) losbandigheid, mal, laag dierlijk gedrag (vs. 9–12a, 14, 21b–22), b) geldverspilling (vs. 12b–16), c) zware gevolgen voor de gezondheid (vs. 17–20a).

Voor de Russische lezers maakt Winius twee soorten toevoegingen: ten eerste om een onbekende naam uit te leggen en ten tweede om de tekst echt aangrijpend te maken. Hij geeft dus commentaar bij “Bacchus” en doet het niet helemaal correct, maar voor de Moskovieten was het verschil tussen de Griekse en Romeinse goden waarschijnlijk niet zo belangrijk. Hij maakt zijn vertaling veel emotioneler dan de brontekst door twee vurige retorische vragen toe te voegen en een heel aantal enumeraties. Hij geeft een gedetailleerde opsomming van a) de zonden die een dronken mens begaat: vuiligheid, losbandigheid, ruzie, moord, leugens en afstotend uiterlijk (gecursiveerde woorden), b) de goede eigenschappen die een dronken persoon kwijtraakt: verstand, geheugen, denkvermogen, spraakvermogen, kracht en schaamte, e) de dieren waarop een dronkaard begint te lijken: hond, beer, aap, varken (onderstreepte woorden); hier wordt Vondels nabootsen van wreed, vuil en slecht dierlijk gedrag (vs. 14) uitgewerkt. Verder wordt in de vertaling tweemaal de christelijke gedachte uitgesproken dat de mens naar Gods beeld is geschapen en als goede christen zijn menselijke uiterlijk niet moet verliezen (vetgedrukte woorden).

Winius’ bewerking van deze fabel is bijzonder merkwaardig want hij voegt hier dezelfde stijlfiguren (retorische vragen en enumeratie) toe die hij bij de bewerking van andere fabels juist weglaat. Terwijl deze stijlfiguren in Vondels teksten vooral een ornamentele functie vervullen, maakt Winius er gebruik van om zijn pleidooi tegen alcoholisme zo vurig mogelijk te maken.

4.3. Fabel CXIII. *Den hoen en den diamant*

In de fabel over de haan en de diamant kiest Winius voor maximaal inkorten daar waar beschreven wordt hoe de haan op zoek is naar voedsel op de boerderij (zevenendertig woorden in de brontekst, tien woorden in de vertaling). De monoloog van de haan over de diamant die hij toevallig op de grond vindt, is in het Russisch ook veel korter geworden (negentien woorden tegenover veertig woorden):

A. De brontekst:

De krijghsche en strijdbaere’ Haene’ al krabbelend’ met spooen,
Soect in het vuyle slick, ontrent de Goysche kant,

- Nae haver of nae kaff, nae boeck-weyt of nae kooren;
Terwijl hij't kostjen soeckt, vindt hij een Diamant.
- 5 Sprack, Wat magh mij 'tluweel (dus ciereelijck) vermaken,
Dat d'ooghen wel verfraeyt, en lonckt mij lieflijck an?
Ick soeck slechts kaff en graen, om aen den kost te raken:
Dees pracht en overdaed daer heb ick 'twalghen van.
'Ghekroonde Vogel wijs! kont ghij dijn meerder leeren,
- 10 'Haer wulpsche dartelheyt, en diere pronckerij
'Verachten en vertreen? dus mensche wilt u keeren,
'En spiegelt doch aen hem u prael en hoverdij.
'De Peerle' is oock de konst der wijse en hooghgheleerde,
'Die van d'onwetende' Haen verniet wort en verneert:
- 15 'Vytwendighlijck, en is cieraet van geender weerde,
'Soo ghij inwendichlijck nootdruchticheyt ontbeert (WB I, 743).

B. De vertaling van Winius:

113. О ПЕТЕЛЕ, ОБРЕТШЕМ КАМЕНЬ ДРАГИЙ

Некий петель, ища в земле пищи себе, обрете драгий адамант и рече в себе: «Что сотворю с камнем сим драгимъ, зане снести его не могу? Довлеет же ми обратша зерна, ими же насыщаюся».

Тем являя, яко преизлишняя украшения человеку зело вредять, наипаче таковымъ, иже себе украшають, домашния же свои раби гладом и хладом морят.

Подобне, яко сей петель отверже драгий сей камень, сице отвергают мнозии немьсленнии всякое учение, иже могут добродетели стяжати и совершенна человека укрощати (354–355).

C. Een Nederlandse vertaling van de Russische fabel

Terwijl een haan in de grond naar voedsel zocht, vond hij een dure diamant en zei hij tegen zichzelf: “Wat moet ik met deze kostbare steen doen, die ik niet kan meenemen? Ik zoek naar graan om te eten”.

Daarmee toont men aan dat overbodige sieraden zeer schadelijk zijn voor mensen, die zichzelf met edelstenen versieren terwijl ze hun huisslaven honger en kou laten lijden.

Zoals deze haan de edelsteen heeft geweigerd, weigeren ook veel onwetenden alle kennis, waarmee men deugd kan verwerven en die de mens kan vervolmaken.

De Russische haan stelt dezelfde vraag als zijn Nederlandse voorganger, maar formuleert hem bondiger door barokke enumeraties en synoniemparen weg te laten (“Dat d’ oogen wel verfraait, en lonkt mij lieflijk an” in r.6, “kaf en graan” in r.3, “pracht en overdaad” in r.8). In de brontekst neemt de auteur dan het woord en richt zich beurtelings tot de haan en tot de lezer. In plaats van deze retorische truc formuleert Winius heel lapidair de moraal van de fabel: materialiteit is schadelijk. Maar hij voegt nog een belangrijk facet toe aan de berisping van de ijdelheid van rijke mensen: in de brontekst zijn “wulpsche dartelheid en diere pronckerij” alsook “praal en hoverdij” afkeurenswaardig op zichzelf, terwijl de vertaler benadrukt dat rijke mensen veel geld aan hun sieraden besteden ten koste van de medemensen, met name hun huisbedienden die niet genoeg te eten

krijgen. Ook in deze toevoeging maakt Winius gebruik van een stijlfiguur: in de vaste uitdrukking «морить голодом» (honger laten lijden) last hij het rijmende woord «хладом» (kou) in. Net als in fabel 88 over de ezel, de buffel, de kameel en het muilnier keurt hij hier de uitbuiting van bedienden door hun meesters af.

5. Conclusie

A.D. Winius (vader) en A.A. Winius (zoon) waren twee invloedrijke Nederlanders in Rusland die een belangrijke rol speelden in de ontwikkeling van de Russische staat en maatschappij in de 17^e en 18^e eeuw. Ook in de Nederlandse literatuur hebben ze allebei sporen nagelaten: de vader werd door Vondel bezongen in diens lofdicht *D.H. Andreas Deonyszoon Winius, zyne Zaerse Majesteits van Ruslants Commissarius, en Mosk: Olderman* uit 1650, de zoon werd een van de hoofdpersonen in Jacob van Lenneps verhaal *Kornelia Vossius* uit 1857.

Zowel vader als zoon waren Nederlanders die hun Nederlandsheid met zich meebrachten naar het verre Moskovië. De vader bracht zijn Nederlandse ondernemingsgeest en de kennis van moderne technologieën mee; de zoon streefde niet alleen naar het moderniseren van de Russische staat maar ook naar het bijbrengen van West-Europese humanistische waarden aan de inwoners van het land. Dat deed hij door moralistische fabels uit Vondels *Vorsteliicke warande der dieren* te vertalen die hij aanvulde met fabels uit Sadelers *Theatrum morum*. Bij het vertalen ging hij heel vrij met de tekst om: hij maakte de tekst veel korter door zo goed als alle barokke stijlfiguren van Vondel weg te laten. Het was voor Winius belangrijk om zo veel mogelijk nadruk te leggen op de beschrijving van menselijke gebreken die hij onder zijn Russische landgenoten waarnam. Om zijn betoog tegen vernedering en mishandeling van de medemens en zijn pleidooi tegen overmatig alcoholgebruik zo vurig en overtuigend mogelijk te laten klinken maakte hij gebruik van dezelfde retorische middelen die hij in andere fabels weglief, met name directe rede, retorische vragen, enumeratie en opeenstapeling van synoniemen. Wat voor de jonge Vondel een middel was om zijn *Vorsteliicke warande der dieren* tot een verfijnde literaire tekst te maken, diende Winius als instrument om een sterke tekst te schrijven die indruk zou maken op zijn lezers zodat ze in een betere, rechtvaardiger wereld zouden willen leven.

Bibliografie

Primaire literatuur

Sadeler, Aegidius. *Theatrum morum, artliche Gespräch der Thier mit wahren Historien den Menschen zu Lehr*. Prague, 1608, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5606663w/f19.item>. geraadpleegd 24 augustus 2021.

- Van Lennep, Jacob. “Kornelia Vossius”. *Romantische werken*, deel 14. M. Wijt & Zonen, 1859, pp. 41–83, https://www.dbnl.org/tekst/lenn006roma15_01/lenn006roma15_01.pdf. Geraadpleegd 30 april 2021.
- Van den Vondel, Joost. “D.H. Andreas Deonzszoon Winus, zyne Zaerse Majesteits van Ruslants Commissarius, en Mosk: Olderman”. *De werken van Vondel*, deel 5. 1645–1656 (1931), p. 596, https://www.dbnl.org/tekst/vond001dewe05_01/vond001dewe05_01_0162.php. Geraadpleegd 30 april 2021.
- . “Vorsteliicke Warande der dieren”. *De werken van Vondel*, deel 1. 1605–1620 (1927), pp. 498–767, https://www.dbnl.org/tekst/vond001dewe01_01/. Geraadpleegd 30 april 2021.
- Winus, A. [Andrey] A. “Zrelishche zhitiiia chelovecheskogo”. *Ezop na Rusi. Vek XVII*, geredigeerd door Rostislav Beakaevich Tarkovskii en Lana Rostislavovna Tarkovskaia. Dmitrii Bulanin Publ., 2005, pp. 301–364.
- . “Zrelishche zhitiiia chelovecheskogo... 1674 goda. Rukopis”. *Sobranie Rossiyskoy Akademii*, no 14. Biblioteka RAN. Shifr 16.6.21.

Secundaire literatuur

- Artemchuk, Anastasia. “Zrelishche zhitiiia chelovecheskogo A.A.Winiusa: istochniki I variatsii”. *Letnyaya shkola po russkoy literature*, vol. 12, no. 1, 2016, pp. 3–10.
- Boterbloem, Kees. *Moderniser of Russia. Andrei Vinus, 1641–1716*. Palgrave Macmillan, 2013.
- Bykova, Tatyana. “Zaterianoe izdanie ‘Zrelishcha zhitiiia chelovecheskogo’”. *Opisanie izdanii grazhdanskoi pečati. 1708–ianvar’ 1725 g.* Academy of Sciences of the USSR Press, 1955, pp. 504–514.
- Geirnaert, Dirk, en Paul Smith. “Tussen fabel en embleem: *De warachtighe fabulen der dieren* (1567)”. *Literatuur*, vol. 9, 1992, pp. 22–33.
- Koreneva, Marina, en Irina Michajlova. “K voprosu o yevropeyskikh istochnikakh ‘Zrelishcha zhitiiia chelovecheskogo’ (1674)”. *Skandinavskaya filologiya*, vol. 14, no. 1, 2016, pp. 81–91.
- Michajlova, Irina. “O moskovitakh Vinusakh i amsterdantse Vondele. Fakty i gollandskiy mif”. *Rossiia i zapadnoyevropeyskoye Prosveshcheniye*. RNB Publishers, 2016, pp. 373–382.
- Michajlova, Irina, en Marina Koreneva. “‘I yako mnogim yazykom izuchen b’ashe’. O ‘Zrelishche zhitiiia chelovecheskogo’ A.A. Winiusa i yego istochnikah”. *‘Ik hou van jou, Peters creatie’. Festschrift presented to Prof. Emmanuel Waegemans (KU Leuven) at the occasion of his retirement in 2016*. Pegasus, 2016, pp. 81–91.
- Naarden, Bruno. *Nicolaas Witsen en Tartarye*, http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/witsen/dutch_intro.pdf. Geraadpleegd 30 april 2021.
- Smith, Paul. *Het schouwtoneel der dieren. Embleemfabels in de Nederlanden (1567–ca. 1670)*. Uitgeverij Verloren, 2006.
- Tarkovskii, R.B. “Politicheskaya interpretacia basni. Praviteli i poddannye”. *Ezop na Rusi. Vek XVII*, geredigeerd door Rostislav Beakaevich Tarkovskii en Lana Rostislavovna Tarkovskaia. Dmitrii Bulanin Publ., 2005, pp. 144–164.
- . “Zrelishche zhitiiia chelovecheskogo”. *Literatura I obshchestvennaia mysl’ Drevnei Rusi*. Nauka Publ., 1969, pp. 248–253. (*Trudy otdela drevnerusskoi literatury*, vol. 24).
- Yurkin, I.N. *Andrei Andreevich Vinus*. Nauka Publ., 2007.

Siegfried HUIGEN

ORCID: 0000-0003-1877-121X

Uniwersytet Wrocławski

Het gebruik van *Oud en Nieuw Oost-Indiën* van François Valentyn door bewindhebbers van de VOC in de achttiende eeuw

Abstract

This article discusses the circulation of information extracted from François Valentyn's *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (1724–1726) during the eighteenth century, both with regards to the central organs of the Dutch East India Company (VOC) in the Netherlands and the VOC establishments in the East Indies. First, three documents are analysed that were part of five VOC directors' personal archives, with the aim to determine the way these directors made use of Valentyn's book. It is concluded that for these directors *Oud en Nieuw Oost-Indiën* was probably the most important source of information about the VOC's trading empire, while at the same time their epistemic interest was limited to matters of trade. Second, the usage of Valentyn's book in various VOC establishments in the East Indies is assessed on the basis of correspondence between these establishments with the VOC central government in Batavia. Because of the fact that *Oud en Nieuw Oost-Indiën* was used simultaneously as a source of information by several actors, both in the Netherlands and in the East Indies, this might have resulted in standardising the operational knowledge of the East Indies within the VOC network.

Keywords: François Valentyn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, VOC, paper tools, standardisation of knowledge.

1. Inleiding

Oud en Nieuw Oost-Indiën (1724–1726) van dominee François Valentyn (1666–1727) was in de achttiende eeuw het enige werk waarin een omvattende voorstelling werd gegeven van het handelsimperium van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC). Valentyn had een grote hoeveelheid teksten, kaarten en afbeeldingen verzameld van gebieden waarover de VOC de soevereine macht-hebber was, die tot haar invloedsfeer behoorden of waarmee ze handel dreef, en er zijn eigen opmerkingen aan toegevoegd. Van deze gebieden gaf Valentyn in

zijn werk “nauwkeurige beschrijvingen” van uiteenlopende lengte die de lezer een indruk moesten verschaffen van de geografie, bevolking, natuur, geschiedenis en godsdienst van een gebied. Alles bij elkaar bevatte zijn werk meer dan 5000 foliobladzijden met meer dan 1000 kaarten en afbeeldingen, verdeeld over vijf dikke boekbanden. Het geheel bood aan achttiende-eeuwse lezers het beste overzicht van de ver uiteen gelegen en cultureel zeer diverse gebieden die tot het handelsterrein van de VOC behoorden, van Kaap de Goede Hoop tot Japan. Het werk was overigens maar voor een klein deel gebaseerd op de ervaringen van de auteur. Onderweg naar de Indonesische archipel en op de terugweg naar Nederland had Valentyn Kaap de Goede Hoop vier keer bezocht. In de Indonesische archipel was hij lange tijd als predikant werkzaam geweest op Ambon (1686–1694, 1707–1712) en tussentijds negen maanden op Banda (1687–1688). Ook Batavia en omstreken kende hij uit eigen waarneming en tijdens een veldtocht had hij in 1706 kennism gemaakt met de omgeving van Surabaya in het oosten van Java. Onderweg naar andere bestemmingen had hij Java’s noordkust en Bantam bezocht. Voor alle overige gebieden, ook in de Indonesische archipel, was zijn kennis geheel afhankelijk van “papieren” die voor een belangrijk deel verschaft waren door een netwerk van merendeels voormalige functionarissen van de VOC.

De Leidse historicus Cees Fasseur heeft terloops wel eens opgemerkt dat Valentyns werk tot in de negentiende eeuw als naslagwerk gebruikt werd, waarbij het Fasseur ging om kennis over het destijds Nederlands-Indië (Fasseur 20). Dat gebruik is nooit onderzocht. Dit artikel is bedoeld om hier voor de achttiende eeuw een beter inzicht in te krijgen. In dit artikel zal dit onderzoek alleen betrekking hebben op het gebruik van Valentyns werk binnen de VOC, waarbij zowel het gebruik door de centrale bestuursorganen in Nederland als door de etablissementen in Indië belicht zal worden. Het eerste zal gebeuren op basis van drie manuscripten die in het Nationaal Archief in Den Haag bewaard worden. In deze manuscripten is informatie over het octrooigebied van de VOC toegankelijk gemaakt en ze refereren geheel of voor een groot deel naar informatie uit *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. Ze werden gebruikt door een vijftal bewindhebbers (directeuren) van de VOC die allen lid waren van het invloedrijke Haags Besogne, een commissie van de Heren XVII, het hoogste bestuurscollege van de VOC. Vervolgens zal een indruk worden gegeven van hoe Valentyns werk in diverse etablissementen (“kantoren”) van de VOC in Azië gebruikt werd, op basis van correspondentie tussen deze instanties met het centrale bestuur van de VOC in Azië, de gouverneur-generaal en de Raad van Indië in Batavia

Dit onderzoek sluit aan bij de geschiedenis van kennis, een relatief nieuw type historisch onderzoek (van na 2000) dat vooral in het Duitse taalgebied tot ontwikkeling is gekomen, maar sindsdien ook internationaal gerecipieerd is. Hierbij wordt naast de genese van nieuwe kennis ook groot belang gehecht aan de circulatie van bestaande kennis en de media die daarbij een rol spelen. Dat laatste is ook in dit artikel ter sprake, waar het er onder meer om gaat vast te stellen op

welke manier kennis uit Valentyns grote werk ontsloten is. Bij het begrip ‘kennis’ moet men overigens denken aan voorstellingen van de werkelijkheid waaraan door tijdgenoten geloof gehecht werd, wat niet betekent dat deze kennis ook in de 21^e eeuw overtuigt (zie Philipp Sarasin voor een onderzoeksprogramma en Peter Burke voor een overzicht van het onderzoeksveld).

Het artikel is als volgt opgebouwd. Om de betekenis van Valentyns werk beter te kunnen begrijpen zal ik eerst kort iets zeggen over de context waarin Valentyns werk verscheen.¹ Vervolgens zal ik het gebruik van Valentyns werk door bewindhebbers van de VOC in de Republiek onderzoeken, waarbij ik ook de werkwijze van het Haags Besogne zal toelichten waarvan de betreffende bewindhebbers lid waren (secties 2–3). Ten slotte zal ik proberen vast te stellen welk gebruik er in Indië van *Oud en Nieuw Oost-Indiën* werd gemaakt (sectie 4).

2. *Oud en Nieuw Oost-Indiën* en het discours over Indië

In de loop van de zeventiende eeuw had de VOC in Azië een uitgestrekt handelsrijk opgebouwd dat reikte van de Kaapkolonie in Zuid-Afrika tot Japan met daartussen gebieden in de Indonesische archipel, het Indiase schiereiland en Ceylon. Wie deze gebieden niet met eigen ogen had gezien, kon zich er omstreeks 1700 moeilijk een voorstelling van vormen, omdat er alleen een beperkte hoeveelheid geografische beschrijvingen beschikbaar was. In deze zin was er relatief veel publicitaire aandacht voor Japan, Taiwan, China, de Kaapkolonie, en de zuidelijke kustgebieden van het Indiase schiereiland en Ceylon.² Voor elk van die gebieden bestonden chorografieën, een tekstsoort die haar oorsprong had in de klassieke oudheid (Strabo was het grote voorbeeld) en waarbij een bepaald land of een kleiner gebied zo gedetailleerd mogelijk beschreven werd (M. Friedrich 2003; Esser 2012; Verbaan 2013). Het kerngebied van dit handelsrijk – de Indonesische archipel – bleef in dit opzicht onderbelicht. Daarvoor was de lezer aan het begin van de achttiende eeuw aangewezen op reisverslagen, zoals die van Wouter Schouten (1676), Johan Nieuwhof (1682), Nicolaus de Graaff (1701) en Cornelis de Bruin (1717), waarin de omzwervingen van de auteur de leidraad vormen en de feitelijke informatie over specifieke gebieden niet dezelfde omvang bereikt als in chorografieën die naar volledigheid streefden.

De directie van de VOC, de Heren XVII voelde in het laatste decennium van de zeventiende eeuw ook behoefte aan een beter overzicht en gaf daarom

---

¹ In dit artikel zal de oorspronkelijke spelling van Valentyns achternaam gevolgd worden. De spelling “Valentijn” dateert uit de negentiende eeuw. In afwijking van de stylesheet zal als volgt verwezen worden naar Valentyns werk: Romeins cijfer voor het boekdeel, Arabisch cijfer voor een sectie in het boekdeel en bladzijnummers voorafgegaan door “p”.

² Zie Lach en Van Kley (435–508) voor een vrij volledig overzicht van de betreffende publicaties.

haar meest ervaren medewerker, advocaat Pieter van Dam (1621–1706), opdracht om een handboek samen te stellen dat in 1701 voltooid werd, de *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie* (Van Dam). Weliswaar had de VOC-leiding in Amsterdam de beschikking over een zeer uitgebreid archief, maar dat was onvoldoende toegankelijk gemaakt voor gebruik. De archiefstukken bevonden zich in ongeordende toestand op verschillende locaties. Van Dams werk had de bedoeling om dit archief door een handboek te vervangen (S. Friedrich, “Caveat from the Archive”). Van Dams werk moest daarom de “information overload” (vgl. Blair 11) binnen het informatienetwerk van de VOC verminderen. Om te voorkomen dat concurrenten gevoelige informatie in handen zouden krijgen, bestond van dit handboek maar één handgeschreven exemplaar dat achter slot en grendel in het hoofdkwartier van de VOC, het Oost-Indisch Huis in Amsterdam, bewaard werd. Zodoende werd de informatie niet alleen aan het grote publiek onthouden, maar het is zelfs de vraag of Van Dams handboek beschikbaar was voor de leden van het Haags Besogne dat in dit artikel een belangrijke rol speelt, omdat dit gezelschap gewoonlijk in Den Haag vergaderde en daar dus niet direct kon beschikken over Van Dams *Beschryvinge*. Valentyns werk was in deze omstandigheden blijkens de manuscripten uit het bezit van vijf leden van het Besogne een goede vervanger, waarbij nog komt dat Valentyn in veel opzichten zelfs een meer gedetailleerde voorstelling gaf van de verschillende territoria van het VOC-imperium dan wat in Van Dams *Beschryvinge* te vinden was. Daarnaast zal ook blijken dat *Oud en Nieuw Oost-Indiën* voor functionarissen van de VOC in Indië een bruikbaar handboek was dat voor verschillende praktische kwesties geraadpleegd kon worden (sectie 4).

3. Het Haags Besogne en *Oud en Nieuw Oost-Indiën*

In de privé-archieven van vijf bewindhebbers van de VOC (vier daarvan vader en zoon) uit de achttiende eeuw die in het Nationaal Archief in Den Haag bewaard worden, bevinden zich gebonden verzamelingen met aantekeningen die geheel of gedeeltelijk gebaseerd zijn op Valentyns *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. Deze vijf bewindhebbers waren zoals gebruikelijk afkomstig uit de bestuurlijke elite van provincies Holland en Zeeland (Gaastra, *Geschiedenis van de VOC* 31–34) en waren allen lid van het invloedrijke Haags Besogne, een commissie van het hoofdbestuur van de VOC, de Heren XVII. De leden van het Haags Besogne waren dus tegelijk lid van de Heren XVII. Hoewel ze daardoor sleutelposities bekleedden binnen het bestuur van de VOC, kende geen van hen het handelsterrein van de VOC uit eigen ervaring en waren ze bij de uitvoering van hun ambtelijke taken aangewezen op de in de Republiek beschikbare informatie.

De vijf bewindhebbers vertegenwoordigden drie van de zes kamers van de VOC. Samuel Radermacher (1693–1761) en zijn zoon Daniel Radermacher

(1722–1803), die zijn vader als bewindhebber opvolgde, hadden namens de kamer Middelburg zitting. In hun archief is een gedeeltelijke samenvatting van de inhoud van delen van Valentyns *Oud en Nieuw Oost-Indiën* overgeleverd.³ In het archief van Jacob van Ghesel (1707–1773), die vanaf 1757 tot zijn dood namens de kamer Amsterdam zitting had, bevindt zich een tweede samenvatting van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, die grotendeels overeenkomt met die uit het Radermacher-archief.⁴ Het derde manuscript is afkomstig uit het archief van vader Adriaan van Vredenburg (1680–1759) en zoon Gerard van Vredenburg (1710–1784). Zij waren namens de kamer van Delft lid van de Heren XVII en het Besogne en ook hier heeft de zoon de vader in zijn functies opgevolgd.⁵ Dit derde manuscript verschilt van de twee eerder genoemde. Het is het tweede deel van een in lemma's verdeelde en alfabetisch gerangschikte tekst met informatie over de VOC en haar handelsgebied, van de letters L tot Z, die het midden houdt tussen een zakenindex en een encyclopedie. Het eerste deel (van A tot K) is niet overgeleverd.⁶ Ten slotte is er bij het Van Ghesel-archiefstuk nog een los blaadje met notities gevoegd met verwijzingen naar Valentyns werk dat ik hier onder als een apart document zal behandelen en voorlopig even buiten beschouwing zal laten.⁷ Bij al deze documenten handelt het om “papierinstrumenten” (*paper tools*, vgl. Jardine 2017) die informatie beter toegankelijk moesten maken.

De vijf genoemde bewindhebbers hadden allen zitting in het Haags Besogne, dat jaarlijks van april tot september in Den Haag bijeenkwam. Deze commissie van (op papier) tien bewindhebbers was een buitengewoon invloedrijk *subcomité* van de Heren XVII.⁸ Ze was in 1653 opgericht als een commissie die door de VOC-leiding in Indië (de Gouverneur-Generaal en de Raad van Indië) met de retourvloot naar de Republiek jaarlijks verstuurd documentatie over de gang van zaken in de verschillende etablissementen van de VOC moest doorlezen. Op basis daarvan moest ze een conceptantwoord formuleren en een conceptbeleid uitstippelen dat uiteindelijk verwoord werd in de Patriase Missive van de Heren XVII, gericht aan de Gouverneur-Generaal en de Raad van Indië in Batavia. Daarnaast bepaalde het Besogne de hoeveelheid geld die door de afzonderlijke kamers van de VOC voor verzending naar Indië beschikbaar gesteld moest worden, schatte ze de winstgevendheid van Europese manufacturen en stelde ze de omvang van de vloot van de VOC vast.

³ NNBW (*Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, http://resources.huygens.knaw.nl/re-troboeken/nbw/#page=0&accessor=accessor_index&view=homePane) 2, 1157, 1152; NL-HaNA, Radermacher, 1.10.69, inv. nr. 398.

⁴ NL-HaNA, Ghesel, van, 1.10.31, inv. nr. 187 (NL-HaNA is de standaardafkorting van het Nederlands Nationaal Archief te Den Haag, zie Archivale Bronnen).

⁵ NNBW 7, 1294–1295; 1296.

⁶ NL-HaNA, VOC, 1.04.02, inv. nr. 13871. Het document is niet opgenomen in het Van Vredenburg-archief (NL-HaNA, Vredenburg, van, 3.20.61.01).

⁷ NL-HaNA, Ghesel, van, 1.10.31, inv. nr. 187.

⁸ Het volgende is gebaseerd op: Van Dam I, 1, 309–313; Gaastra, *Bewind en Beleid* 48–50; Gaastra, *Geschiedenis van de VOC* 150–155; Knaap 2012; Van Tilburg 2019.

De meest tijdrovende taak was echter het doorlezen van de Generale Missive en de daarbij behorende Overgekomen Brieven en Papieren die door de VOC-leiding met de retourvloot uit Batavia naar de Republiek waren verstuurd. De lectuur geschiedde onder grote tijdsdruk. Het Besogne begon onmiddellijk na aankomst van de in de lente gearriveerde retourvloot de documenten te lezen die met de vloot waren meegebracht. Bij de lectuur werd een vast systeem gevolgd. Beginnend met Amboina (de VOC-‘provincie’ Ambon en omliggende eilanden) en eindigend met de VOC-provincies op Java, werd het ene na het andere etablissement onder de loep genomen. Daarbij werd deze informatie gerelateerd aan het ongeveer drie jaar tevoren (want zo lang nam de communicatiecyclus in beslag) naar Batavia verzonden Patriase Missive van de Heren XVII om te controleren in hoeverre de destijds door de Heren XVII gegeven opdrachten waren uitgevoerd. In de praktijk kwam hiervan echter weinig terecht. Allereerst was de tijdsdruk groot. Geruime tijd voor het vertrek van de vloot in september moest de commissie al klaar zijn met de bestudering van de naar de Republiek verstuurd documenten, onder meer omdat bijtijds bepaald moest zijn met welke lading de schepen moesten uitvaren. Bovendien was de commissie nooit voltallig in haar samenstelling, waardoor het toch al omvangrijke werk over een kleinere groep verdeeld moest worden. Het gevolg hiervan was dat de commissieleden nauwelijks kennisnamen van de volledige documentatie en hun lectuur hoofdzakelijk beperkten tot de door de VOC-leiding in Batavia opgestelde Generale Missive. Daarbij was de interesse van het Besogne ook bijna uitsluitend gericht op de financiële en commerciële aspecten van de berichtgeving. De interesse voor gebeurtenissen die geen zakelijke belang hadden, bleef daardoor uiterst beperkt. Tegen de achtergrond van deze werkwijze zullen de commissieleden behoefte hebben gehad aan een referentiekader voor de documentatie die ze in hoog tempo moesten bestuderen. Bij gebrek aan eigen ervaring met het handelsterrein van de VOC – geen van vijf bewindhebbers die in dit artikel ter sprake zijn, was ooit in Indië geweest – waren ze aangewezen op overzichtelijke representaties. Dat Valentyns werk die rol vervuld kan hebben, valt af te leiden uit de correlatie tussen de hier boven beschreven gerichtheid op bedrijfsmatige kennis bij het Besogne en een soortgelijk accent in de documenten die in dit artikel ter sprake zijn.

4. *Oud en Nieuw Oost-Indiën* beter toegankelijk gemaakt

Als we voor het moment voorbijzien aan het losse blaadje met aantekeningen uit het Van Ghesel-archief, dan moesten de drie manuscripten uit de archieven van Middelburgse Radermakers, de Amsterdammer Van Ghesel en de Delftse Van Vredenburgs informatie uit *Oud en Nieuw Oost-Indiën* beter ontsluiten voor zijn gebruikers.

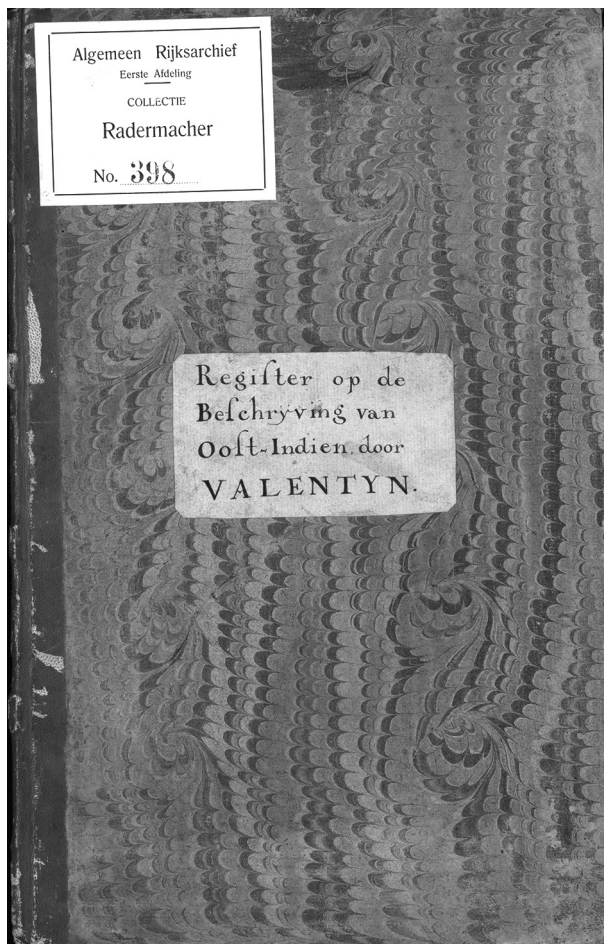

Fig. 1. Voorkant van het Radermacher-register; bron: NL-HaNA, Radermacher, 1.10.69, inv. nr. 398

De Radermacher-tekst (voortaan “Radermacher”) en die uit het archief van Van Ghesel (voortaan “Van Ghesel”) zijn vrijwel identiek.⁹ “Radermacher” beslaat 88 onfolioerde bladzijden en draagt op het kaft de titel “Register op de Beschryving van Oost-Indien door Valentyn” (figuur 1). Volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* is een “register” een “[b]oek, inz. inschrijfboek, veelal van groot formaat”, meer specifiek als inhoudsopgave.¹⁰ De tekst van “Radermacher” is gesteld in een zeer goed leesbaar netschrift.

⁹ NL-HaNA, Radermacher, 1.10.69, inv. nr. 398; NL-HaNA, Ghesel, van, 1.10.31, inv. nr. 187.

¹⁰ <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M058340&lemmodern=register&domain=0&conc=true>, geraadpleegd op 22 april 2021.

De tekst van “Van Ghesel” is titelloos, en slordiger en dichter op elkaar geschreven, waardoor hij bij een vrijwel identieke inhoud maar 33 ongefolieerde bladzijden beslaat. De bladzij-indeling en volgorde van de samenvattingen van Valentyns landbeschrijvingen in “Van Ghesel” zijn hetzelfde als in Radermachers Register, ook in de zin dat de meeste marginalia en zelfs veel onderstrepingen in “Radermacher” evenzo voorkomen als in “Van Ghesel”. De verhouding tussen de teksten (of de ene een afschrift is van de andere, dan wel beide van een niet overgeleverde derde tekst) valt niet te bepalen. Vanwege de geringe redactiever-schillen tussen “Radermacher” en “Van Ghesel”, zal ik in het vervolg van het betoog naar beide documenten verwijzen als de Registers (figuur 1).

De weergave van Valentyns tekst in de twee Registers varieert van een korte aanduiding van de inhoud van tekstdelen tot meer gedetailleerde samenvattingen. Ze geven de inhoud van *Oud en Nieuw Oost-Indiën* in dezelfde volgorde weer als in Valentyns boek, tot Valentyns beschrijving van “Groot Java” in het vierde boekdeel. Daarna zijn er afwijkingen in de volgorde van de tekstdelen, zonder dat te zeggen valt wat de functie van de meeste afwijkingen is. De secties over Kaap de Goede Hoop en Japan ontbreken. Bij Japan wordt in de marge verklaard dat de beschrijving van Japan door Engelbert Kaempfer (1651–1716) en het deel over Japan uit 1729 in de reeks met landbeschrijvingen die door Isaak Tirion (1705–1765) zijn uitgegeven (Kaempfer 1729; Salmon 1729), betere bronnen dan Valentyns boek zijn. De weglating van de Kaap de Goede Hoop wordt niet gemotiveerd, maar had vermoedelijk te maken met het geringe commerciële belang van de Kaapkolonie. Valentyns “Uyt- en T”Huys-Reyze” (IV, 3, pp. 95–166), een verslag van zijn scheepsreizen tussen de Republiek en Indië, blijft zelfs onvermeld. Andere secties worden alleen voor de volledigheid vermeld. Zo worden de honderden bladzijden die Valentyn had gewijd aan de natuurhistorie van Amboina (586 pp. tekst exclusief illustraties) en die alleen wetenschappelijk van belang waren, met enkele regels afgedaan. Taiwan, dat de VOC in de zeventiende eeuw verloren had, krijgt dezelfde behandeling. Daarentegen is er veel ruimte voor een samenvatting van Valentyns beschrijving van Ceylon die in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* een iets kleinere omvang heeft (462 pp.) dan zijn natuurbeschrijving van Amboina (586 pp.).

Marginalia geven in het Register op sommige plaatsen commentaar bij de referenties naar Valentyns tekst. Zo wordt bij de verwijzing naar Valentyns weergave van het “Extract uit de Beschryving van den Staat en Gelegenheid van het Eyland Ceylon (...) door Ryklof van Goens (...)” (Valentyn V, 3, pp. 204–246) in de marge gewezen op de bijzondere waarde van dit document, waarin gouverneur Van Goens zijn kennis over Ceylon had samengevat: “Seer net, en weder op een andere wijze om beknopt Ceylon te leeren kennen”. Van bijzonder interesse was ook Van Goens’ “Consideratien over Ceylon” (Valentyn V, 3, pp. 148–151). In de marge is hier aangetekend: “dit ook te extraheren en bij p. 148 [van Valentyns beschrijving van Ceylon] de beschrijving der plaatsen na te sien en te confronte-

ren en best die ordre te volgen”. Dit lijkt een opdracht of voornemen te zijn om Van Goens’ “Consideratien”, zoals die bij Valentyn zijn afgedrukt en waarin een bestuurlijke evaluatie wordt gegeven van verschillende delen van Ceylon, geheel over te schrijven (te “extraheren”) en vervolgens Van Goens beschrijving van de verschillende plaatsen op hun volledigheid te controleren (“na te sien”) en te vergelijken (“confronteren”) met andere informatie over de betreffende plaatsen, bijvoorbeeld zoals die elders in Valentyns beschrijving van Ceylon wordt gegeven. De Registers waren instrumenten die moest helpen om informatie in het werk van Valentyn snel te lokaliseren en door het combineren met andere informatie de mogelijkheid voor verdere bewerking te openen.¹¹ Dit was ook nodig omdat zelfs een summiere inhoudsopgave in de verschillende delen van *Oud en Nieuw Oost-Indië*n ontbreekt. Weliswaar worden alle hoofdstukken in Valentyns boekwerk voorafgegaan door synopses, gaat de tekst vergezeld van marginalia en zijn de boekdelen voorzien van alfabetische indexen, maar een algemene inhoudsopgave of een per boekdeel ontbreekt.

In het archief van Van Ghesel is ook de *Beknopte historie, van het Mogolische keyzerryk en de zuydelyke aangrenzende ryken* overgeleverd. Het boekje is in 1758 door een anonieme auteur in Batavia gepubliceerd.¹² Volgens het “Voorberigt” was dit handzame boekwerkje gezuiverd van “vele grove misslagen” die men bij Valentyn zou vinden en aanmerkelijk geactualiseerd. Het diende voor Van Ghesel naar alle waarschijnlijkheid als aanvulling op Valentyns grote werk. Om op de hoogte te blijven van de politiek in het Mogolrijk was belangrijk voor de VOC omdat ze belangrijke vestigingen had op het Indiase subcontinent (Surat, de Malabar- en Coromandelkust, en Bengalen).

De Registers geven geen inzicht in de wijze waarop informatie uit Valentyns werk gecombineerd werd met informatie uit andere bronnen. Het derde document, afkomstig uit het bezit van de Delftse bewindhebbers, vader Adriaan van Vredenburg en zoon Gerard van Vredenburg, geeft hiervan wel een indruk.¹³ Dit document betreft een titelloze, alfabetisch geordende encyclopedie met allerlei informatie die betrekking had op de activiteiten van de VOC, haar handelsgebied, handelswaren en allerlei logistieke en organisatorische kwesties (voortaan “Encyclopedie”). Alleen het tweede deel, van de letter L (van “Lakenen”) tot Z (“Zuidzeecompagnie”), is bewaard gebleven. Het ongefolieerde en gebonden archiefstuk beslaat 652 bladzijden waaronder veel onbeschreven bladen die bedoeld waren voor latere aanvullingen. Grofweg zijn er twee schrijfmomenten te onderscheiden: een in sepiakleurige inkt, toen de lemma’s werden opgesteld en de bladzijruimte

¹¹ Voor het begrip ‘informatie’ volg ik hier de definitie van Brendecke e.a. (16): “Unter ‘Information’ verstehen wir das, was an Repräsentationen der Welt in Hinsicht auf eine Aufgabe verfügbar ist”.

¹² NL-HaNA, Ghesel, van, 1.10.31, inv. nr. 188.

¹³ NL-HaNA, VOC, 1.04.02, inv. nr. 13871.

werd ingedeeld. Bronverwijzingen ontbreken in deze schrijffase meestal. Latere aanvullingen zijn met donkere inkt en in een andere hand in de open ruimtes onder en tussen de bestaande tekst aangebracht, waarbij de toegevoegde informatie voorzien is van bladzijnummers wanneer verwezen wordt naar publicaties en gedateerde bronverwijzen naar archiefstukken. Bij deze aanvullingen gaat het vooral om gedateerde en chronologisch geordende verwijzingen naar het Haags Verbaal (dat wil zeggen de verslagen van de vergaderingen van het Haags Besogne, die in het Vredenburg-document worden afgekort als “HV”) en bladzijverwijzingen naar Valentyns werk. Op het moment dat de “Encyclopedie”) in de jaren 1750 werd bijgewerkt, was de meer recente informatie uit Valentyns werk nog maar enkele decennia oud. De laatste aanvullingen op basis van het Haags Verbaal dateren van 1755, wat erop wijst dat de tekst tijdens de ambtstermijn van vader Adriaan van Vredenburg tot stand is gekomen die in 1759 is overleden.

De lemma’s, waarvan de trefwoorden in het handschrift onderstreept zijn, dekken een breed spectrum: handelsproducten (“Lakenen”), topografie (“Macassar”), bedrijfspolitiek (“Paapsgezinden”), procedures van het Haags Besogne (“Poincten van Beschryving”), uitrusting van schepen (“Stokvis”), personeel (“Vroedvrouw”), belangrijke personen (“Willem van Outhoorn”) en financiën (“Wisselbrieven”). De omvang van de lemma’s varieert sterk. Van de “Stokvis” volstond de informatie: “in droge vaten te doen”. Voor topografische informatie, zoals bijvoorbeeld over “Persiën”, waren acht beschreven bladzijden nodig, terwijl enkele lege bladzijden beschikbaar bleven voor aanvullingen. Zoals bij de inschrijvingen in de registers van Radermacher en Van Ghesel, kan de omvang van een lemma opgevat worden als indicatie van het belang van de daarin opgenomen informatie. De lemma’s waarvoor informatie uit *Oud en Nieuw Oost-Indiën* gebruikt werd, boden zowel een samenvatting van de door Valentyn verzamelde chorografische informatie als verwijzingen naar bladzijden van zijn werk, zodat aanvullende informatie snel gevonden kon worden (figuur 2). In dat opzicht vervulde de “Encyclopedie” dezelfde functie als de Registers.

Valentyns werk is in de “Encyclopedie” vooral gebruikt voor chorografische informatie, dat wil zeggen een combinatie van geografische, historische gegevens, vermeldingen van gesloten verdragen en eventueel ook commercieel relevante informatie over handelsproducten en betaalmiddelen, zoals die onder meer in Valentyns beschrijving van Malakka (V, 1, p. 311) te vinden was. Door dat laatste had *Oud en Nieuw Oost-Indiën* op sommige plaatsen de eigenschappen van een *ars mercatoria*, een handboek voor de koopman (vgl. Hooek, Jeannin en Kaiser 1991). Deze handboeken hadden soms ook een geografische opzet en boden hun gebruikers de belangrijkste commerciële informatie voor een gebied of een stad. Een voorbeeld hiervan is *The merchants mappe of commerce* van Lewes Roberts (eerste druk, Londen 1638) die zijn lezer langs de belangrijkste “Cities and Townes of Traffique” in de wereld leidt, waaronder trouwens ook Malakka (Roberts 199–201).

Macasser gelegen op 1° Eyland Celebes, eerstys
 zeer befaamd, so door den groten handel,
 als Strydbaarheid der natie.
 Legt om de Oost, van Batavia 100 mijlen.
 Macuelgheden mit die van Macasser we-
 gens haare extravagante spiritinken.
 Expedie derwaars onder de Major Jan Van
 Dam .1666. Valent. 3 D. 2 St. p. 149. en verdere Macassarte saken.
 Krysverrigting, Stilstand Veer Wapenen; ibid. p. 151.
 Gesanten na Batavia. *u.s.*
 Notabel is dit Tractaat gesloten, en door de Coning geapprob. 1667. Valent. *u.s.*
 tegens Verisnde? *u.s.* u.s. het woordelyk geinfittet p. 160, ynde nog in Vigor.
 Nieuw Onlasten &c. u.s. Copy veykembeliqu; en Sojanig: 2° 1666. p. 91.
 Hoedang dat Ryk onder 7 Keurvorsten
 wierd verdeeld.
 Oneengheden onder deselve.
 Zemye Radias (Quar onder Radia palacca)
 door haar mishandelt, vlugken na Batavia,
 worden door haar opgeeyst, de laatste een
 Dapper Man, trid in *Comp* dienst.
 Verdere Verwydering mit de Macassaren
 veroorzaakt door haare Insolentien en Moos-
 denryen.
 Een Commissaris derwaars om alle Byte
 leggen, doeg te virgeefs.
 Comp³ Bedienden, Sologen, en Randcoinen.
 Intyghel tijner op Macasser 2042 kopper; van de Sologen 100970°
 de Comp³ bedienden 705 47° 1740
 In lande de deneyl 09908
 Cornelis Speelman als Saperintendanten vilc
 overste aangesteld om de troubles in de Oofftesre
 gewistn te affopieren, en de Macassaren tot vreden
 te bringen. 1667. Valent: 3 D. 2 St. p. 153 - 160
 Wyd Cony Verhaal van syn Krysbedryven, en
 Hinderbringen van te gehele Ryk van Macasser, *u.s.*
 onder de *Comp* 1667. Hollandse Hist. 2° 1666. Afspage 20.

Fig. 2. Bladzijde met aantekeningen over Makassar uit de Vredenburg-“Encyclopedie”; bron: NL-HaNA, VOC, 1.04.02, inv. nr. 13871

Naarmate een bepaalde plaats of gebied belangrijker was binnen het handelsnetwerk van de VOC, is de informatie in de “Encyclopedie” meer uitgebreid, waardoor Malabar, Malakka, Makassar, Perzië, Siam en Surat relatief veel aandacht krijgen. Bij de tweede ronde met inschrijvingen zijn alle beschrijvingen van gebieden die binnen het handelsnetwerk van de VOC van belang waren verder uitgebreid. De meer recente informatie bestaat uit gedateerde verwijzingen naar het Haags Verbaal die vooral als aanvulling bij referenties naar Valentyn zijn toegevoegd, wat erop wijst dat *Oud en Nieuw Oost-Indiën* in de ogen van de samenstellers van de “Encyclopedie” de choroграфische basis bevatte, die met behulp van het Haags Verbaal geactualiseerd is. In enkele gevallen wordt ook verwezen naar afbeeldingen in Valentyns werk, zoals in het lemma over “Macassar” waar verwezen wordt naar de “nette aftekening” van het fort Rotterdam, waar zich de bestuurszetel van het “gewest” Makassar bevond (zie figuur 3).

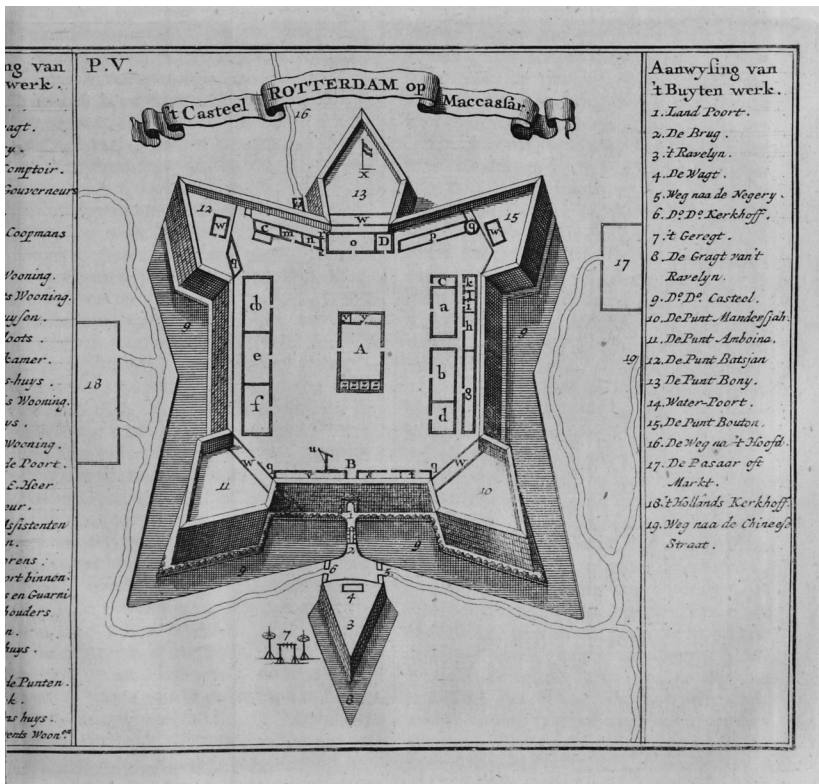

Fig. 3. Plattegrond van het fort Rotterdam in Makassar; bron: Valentyn III, 2, tegenover p. 136

De “Encyclopedie” van de Vredenburgers was een instrument waarmee summier kennis over verschillende aspecten van het bedrijf en het handelsgebied

van de VOC voor onmiddellijk gebruik toegankelijk was gemaakt, maar waarbij de gebruiker voor meer volledige informatie werd verwezen naar *Oud en Nieuw Oost-Indiën* of het Haags Verbaal. In de honderden bladzijden met aantekeningen wordt alleen sporadisch verwezen naar andere publicaties.¹⁴ Omdat Valentyn het hele handelsgebied van de VOC beschreven had en daarbij bovendien geput had uit bestaande publicaties, had zijn werk weinig concurrentie te duchten van publicaties die alleen een deel van het handelsgebied beschreven.

Naast de drie teksten die hier boven ter sprake waren, is er bij het register van Van Ghesel nog een los, aan de randen gescheurd en bevlekt blad met aantekeningen gevoegd met referenties naar de eerste drie boekdelen van *Oud en Nieuw Oost-Indië*. Dit velletje is tot nu toe in de bespreking terzijde gelaten. De aantekeningen zijn blijkens het slordige en slecht leesbare schrift voor eigen gebruik gemaakt. Uit deel I van *Oud en Nieuw Oost-Indiën* is informatie genoteerd over de Spaanse aanwezigheid en handel in de Filippijnen, de Nederlandse veroveringen in Azië van 1605 tot 1669 en informatie over het eiland Ternate in de Molukken (handel, bevolkingsstatistieken en Nederlandse belangen ter plaatse), uit deel II over de productie van katjeputolie op Ambon en uit deel III is genoteerd op welke bladzijde een lijst met “vissen allerlysoorten” (vissen allerlei soorten) begint. De meeste informatie is ook te vinden in het register van Van Ghesel en dus zijn de notities vermoedelijk op basis hiervan en niet van Valentyns werk gemaakt, met uitzondering van een verwijzing naar Valentyns lijst met kleurrijke tropische vissen in het derde boekdeel. Deze notitie zal zonder tussenkomst van het register uitgevoerd zijn, omdat in het register geen verwijzing naar de vissen was opgenomen.

5. Het gebruik van *Oud en Nieuw Oost-Indiën* in Indië

De volgende vraag betreft het gebruik van Valentyns werk in Indië. Hiervoor biedt de correspondentie van de etablissementen met de regering in Batavia

---

¹⁴ In verband met de volgende onderwerpen wordt in de “Encyclopedie” ook naar andere bronnen dan Valentyn verwezen: Malabar aan de westkust van India (Philippus Baldaeus, *Naauwkeurige beschryvinge van Malabar en Choromandel*, 1672); Malakka (Jan Huygen van Linschoten, *Itinerario, voyage ofte schipvaert naer Oost- ofte Portugaels Indien*, 1596; Isaac Commelin, *Begin ende voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie*, 1646); Manado (Daniël Havart, *Op-en ondergang van Cormandel*, 1693; William Dampier, *A New Voyage Around the World*, 1697); de Mogol-dynastie (François Bernier, *Histoire de la dernière révolution des états du Grand Mogol*, 1670–1671); Negapatnam aan de oostkust van India (Daniel Havart, *Open ondergang van Cormandel*, 1693; Philippus Baldaeus, *Naauwkeurige beschryvinge van Malabar en Choromandel*, 1672); geruchten over een huwelijk tussen de koning van Engeland met een Portugese prinses (Lieuwe van Aitzema, *Saken van staet en oorlogh*, 1655–1671); de Engelse factorij in Surat aan de noordwestkust van India (Thomas Salmon, *Hedendaagsche historie of Tegenwoordige staat van alle volkeren, IIIde deel*, 1731).

inzicht. De verschillende vestigingen van de VOC in Azië waren verplicht geregeld verslag uit te brengen aan de gouverneur-generaal en de Raad van Indië (de “Hoge Regering”) in Batavia. Deze verslagen werden in kopie-vorm als bijlage van de Generale Missive meegestuurd naar de Republiek (Gaastra, *De geschiedenis van de VOC* 66) en zijn thans deel van het VOC-archief in het Nationaal Archief in Den Haag.

Sinds mei 2021 is het technisch mogelijk geworden om het VOC-archief in Den Haag (1,5 miljoen bladzijden gedigitaliseerde tekst) te doorzoeken met behulp van het transcriptieplatform Transkribus dat is ontwikkeld voor het lezen van gedigitaliseerde, handgeschreven tekst (vgl. Keijser). Dit opent de mogelijkheid om een indruk te krijgen van de circulatie van Valentyns werk in Indië. Mijn zoektocht naar vermeldingen van Valentyns werk heeft een tiental treffers opgeleverd in stukken die allemaal behoren tot de reeks “Kopie-missiven en -rapporten ingekomen bij gouverneur-generaal en raden van de kantoren in Indië” die oorspronkelijk bewaard werden bij de Kamer Zeeland in Middelburg, maar die nu onderdeel zijn van het VOC-archief in Den Haag.¹⁵ Aangezien de treffers beperkt zijn tot deze sectie van het archief, heb ik de indruk dat Transkribus nog niet goed werkt voor het gehele VOC-archief.¹⁶ We mogen daarom aannemen dat het archief veel meer gebruikssporen van *Oud en Nieuw Oost-Indiën* bevat dan het tiental vermeldingen dat ik kon opsporen. De treffers vormen daarom niet meer dan een kleine steekproef van de vermeldingen van Valentyns werk in Indische bestanden.

De treffers zijn afkomstig uit correspondentie van de kantoren Ceylon, Ternate, Makassar, Banda en Honimoa (Saparua, Amboina), alsook uit de bestanden van de Raad van Justitie in Batavia. Wat Honimoa (Fort Duurstede in Saparua) betreft, is het vermeldenswaard dat het hier gaat om een lager bestuurlijk niveau. Fort Duurstede was het centrum van een bestuurlijk district *binnen* de ‘provincie’ Amboina, waarvan Ambon-stad de hoofdplaats was.

De vroegste vermelding van Valentyns werk komt voor in een “Memorie van Overgave” uit 1740, een document dat een aftredend hoofd van een VOC-vestiging in Indië opstelde voor zijn opvolger om deze op de hoogte te stellen van de toestand van het kantoor. Hierin verwijst de aftredende gouverneur van Ceylon en latere gouverneur-generaal baron Van Imhoff naar aanleiding van een

¹⁵ 1.04.02 *Inventaris van het archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1602–1795 (1811). Versie: 12-05-2021, 74.*

¹⁶ De treffers hebben allemaal betrekking op een serie Kopie-ingekomen stukken bij gouverneur-generaal en raden uit de vestigingen in Indië in het archief van de kamer Zeeland (NL-HaNA, VOC, 1.04.02, inv. nrs. 7658–9179). De bestanden uit deze reeks komen overeen met die in het “Batavia’s ingekomen brievenboek” en met de serie van de overgekomen brieven en papieren uit Indië in het archief van de kamer Amsterdam. Vanwege deze triplicering had men ook treffers in de twee andere series mogen verwachten, wat echter niet het geval bleek te zijn tijdens mijn eind mei 2021 uitgevoerde zoektocht. Dit wijst erop dat Transkribus toen nog niet goed werkte.

door zijn voorganger Joan Maetsuycker opgestelde Memorie naar de publicatie ervan in Valentyns werk. Daarbij kenschetst hij Valentyn en zijn werk als de van de waarheid afwijkende (“devieerenden”) maar niettemin “seer schadelijken Valentijn in dat bekende oud en nieuw Oost Indiën”.¹⁷ Naar de betekenis van de eerste woorden in de laatste de bewering kan men gissen, maar het zou kunnen betekenen dat Valentyn te veel uit de school geklapt had en naast van de waarheid afwijkende informatie ook correcte inlichtingen over het octrooigebied gepubliceerd had, waarvan concurrenten, zoals bijvoorbeeld de Engelse *East India Company*, hun voordeel mee hebben kunnen doen. In elk geval gaat Imhoff er in 1740 van uit dat Valentyns werk veertien jaar na de publicatie van het laatste deel in 1726 algemene bekendheid geniet, wat ook een aanduiding is van de mate waarin het schadelijk zou kunnen zijn.

Ook bij de andere verwijzingen naar Valentyns werk die ik gevonden heb, gaat het steeds om concrete, lokaal relevante informatie. In twee gevallen gaat het om cartografische informatie. Zo had men in 1769 op het eiland Honimoa (Saparua, Amboina), behoefte aan een kaart van een landstreek op het eiland in verband met een dispuut tussen twee inheemse hoofden. De enige tijd tevoren vervaardigde kaart bleek onbruikbaar. Degene die hem gemaakt had, had in plaats van een kaart van de bedoelde landstreek een kaart van Honimoa (dus van het gehele eiland) uit Valentyns werk gekopieerd.¹⁸ Een kaart uit Valentyns werk werd in 1790 ook door de gouverneur en raad van Banda gebruikt in een grensdispuut met het de VOC-provincie Amboina, waarbij Banda zich beriep op een afbakening die te vinden was op een kaart in Valentyns werk.¹⁹ Ook in de overige gevallen gaat het om specifieke informatie. Op Ternate (Molukken) werden ambtelijke voorschriften voor functionarissen aan Valentyns werk ontleend, omdat het archief op Ternate een rommeltje was.²⁰ Daarnaast kregen VOC-missies uit Ternate en Makassar, die in de periode 1770–1786 buiten het monopoliegebied van de VOC groeiende kruidnagelplanten moesten uitroeien (“extirperen”) afbeeldingen van deze planten mee die waren gekopieerd uit Valentyns werk.²¹ De expedities uit Makassar werden bovendien voorzien van een kopie van een contract met de heerser van Buton uit Valentyns werk, zodat ze hun activiteiten op het territorium van Buton indien nodig konden verantwoorden. Bij het gebruik van Valentyns werk door de Raad van Justitie in Batavia Valentyns werk ging het om demo-

¹⁷ NL-HaNA, VOC, 1.04.02, inv. nr. 8979, 12 maart 1740, fol. 310.

¹⁸ Honimoa (Saparua, Amboina; NL-HaNA, VOC, 1.04.02, inv. nr. 7932, 30 november 1769, fol. 987).

¹⁹ Banda (NL-HaNA, VOC, 1.04.02, inv. nr. 7946, 8 juni 1790, fol. 21).

²⁰ Ternate, Molukken (NL-HaNA, VOC, 1.04.02, inv. nr. 8161, 10 juli 1780, fol. 332-333; inv. nr. 8143, 5 augustus 1781, fol. 5)

²¹ Makassar, Sulawesi (NL-HaNA, VOC, 1.04.02, inv. nr. 7948, 5 juni 1770, fol. 254-255; inv. nr. 8252, 16 november 1784, fol. 95; inv. Nr. 8263, 31 [sic] oktober 1786, fol. 2); Ternate, Molukken (NL-HaNA, VOC, 1.04.02, inv. nr. 8154, 7 september 1772, fol. 13).

grafische informatie. De Raad wilde in 1755 te weten komen hoeveel Chinezen in Batavia gewoond hadden op het moment dat Valentyn hierover informatie verzamelde.²² Uit deze voorbeelden wordt duidelijk dat Valentyns werk anders dan Van Imhoff beweerde binnen het ambtelijke circuit van de VOC gezien werd als een bron van betrouwbare informatie en in meerdere gevallen zelfs gebruikt werd alsof het om een intern beleidsdocument ging.

6. Slotbespreking

De “Encyclopedie” en de twee registers maken duidelijk dat *Oud en Nieuw Oost-Indiën* door de betrokken bewindhebbers werd opgevat als een belangrijke bron van informatie over gebieden in Indië die voor de VOC van belang waren. Tegelijkertijd werd Valentyns werk in Indië gebruikt als een handboek waarin allerlei praktische informatie gevonden kon worden. Het was in de vroegmoderne tijd niet ongebruikelijk dat gepubliceerde chorografieën (zoals het boek van Valentyn) werden gebruikt als grondslag voor bestuurlijk handelen (vgl. S. Friedrich, “Zu nothdürftiger information”). De overtuiging had zich gevestigd dat bestuur gebaseerd moest zijn op betrouwbare informatie en het hinderde daarbij niet dat Valentyns werk grotendeels een compilatiewerk was, samengesteld uit de observaties van meerdere personen. Er was in zo’n geval sprake van “compositorische autopsie” waaraan ook epistemische geldigheid werd toegeschreven (M. Friedrich 318). Als het gaat om de aard van de informatie die voor de bewindhebbers relevant was, dan lijkt Valentyns werk vooral basisinformatie over het handelsgebied van de VOC met een langere houdbaarheidsduur verschaft te hebben (vgl. S. Friedrich, “Zu nothdürftiger information” 302). De prijzen van handelsproducten fluctueren, maar het eerder genoemde Fort Rotterdam in Makassar bleef hetzelfde.

Het was trouwens niet voor het eerst dat er binnen een vroegmoderne handelsonderneming gebruik gemaakt werd van voor een algemeen publiek gepubliceerd boek. Dit was al eerder gebeurd met het *Reys-gheschrift* (1595) en de *Itinerario* (1596) van Jan Huygen van Linschoten (ca. 1563–1611) die tot in de eerste helft van de zeventiende eeuw gebruikt werden door de Nederlandse voorcompagnieën (de voorgangers van de VOC), de VOC en de Engelse East India Company voor tochten naar Azië (Parmentier 164; Delmas 101–102, 113–115, 117–120). Het *Itinerario* werd bovendien in de tweede helft van de zeventiende eeuw voor korte tijd door de VOC-leiding in de Kaapkolonie gebruikt bij het organiseren van onderzoekstochten in het binnenland van Zuid-Afrika (Huigen 23–59).

²² Batavia, kopie-criminele en -civiele processtukken van de Raad van Justitie in Batavia (NL-HaNA, VOC, 1.04.02, inv. nr. 9448, 1755, ongef. l.). De bevolkingsstatistieken waren door de “Chinezenmoord” van 1740 namelijk drastisch veranderd.

Wat uit de registers en de “Encyclopedie” ook duidelijk wordt, is dat de kennisinteresse van de bewindhebbers selectief was, want ze beperkte zich tot kennis over Indië die economisch relevant was. De bewindhebbers hadden behoefte aan een overzicht van het operatiegebied in Azië en de producten die daar vandaan kwamen. Vandaar dat bijvoorbeeld Valentyns natuurbeschrijvingen in de registers niet werden samengevat en dat wat hij over Kaap de Goede Hoop schreef evenmin werd weergegeven. Dit komt overeen met de constatering van Susanne Friedrich dat de bewindhebbers met een vernauwde “economische blik” naar Indië keken (S. Friedrich, “Unter Einsatz aller Sinne” 387–390; zie ook Van Tilburg 60–61). Dat Jacob van Ghesel op een los blad papier een aantekening maakte over Valentyns lijst met tropische vissen, vormt hierop een zeldzame uitzondering. Deze notitie had zeer zeker niet te maken met zijn professionele interesses.

Oud en Nieuw Oost-Indiën vervulde voor de bewindhebbers tot op grote hoogte dezelfde functie als de beschrijving van het overzicht van het handelsgebied van de VOC dat door Pieter van Dam in opdracht van de Heren XVII in 1701 was voltooid. Van Dam had onafhankelijk van Valentyn zelfs voor een deel dezelfde bronnen gebruikt (Stapel xi). Weliswaar bood Van Dam meer informatie over de bedrijfsmatige en bestuurlijke kant van de VOC (“Boeken” I en III van Van Dams *Beschryvinge*), maar Valentyn bood over het algemeen meer omvangrijke en meer actuele, chorografische informatie dan wat Van Dam hierover in het tweede Boek van zijn werk te melden had. *Oud en Nieuw Oost-Indiën* was bovendien voorzien van kaarten en illustraties, zodat het aan de gebruiker een rijker beeld verschafte. Zodoende bood *Oud en Nieuw Oost-Indiën* aan de bewindhebbers een referentiekader bij het haastig doornemen van de Generale Missive en de Overgekomen Brieven en Papieren. De indeling van Valentyns werk correleerde zelfs enigszins met de werkwijze van het Besogne (zie sectie 2). Zoals Valentyn zijn beschrijving had ingericht als een reeks chorografieën, zo volgden de bewindhebbers in hun vergadering ook een geografisch gestructureerd scenario bij de bespreking van de verschillende etablissementen.

Op de kantoren in Azië lijkt Valentyns werk vooral gebruikt te zijn voor lokaal relevante informatie. Daarbij ging het om afbeeldingen van kruidnagelplanten, kaarten, contracten met inheemse heersers, ambtelijke voorschriften en memories van overgave. Blijkens de uitspraak van de aftredende gouverneur van Ceylon genoot *Oud en Nieuw Oost-Indiën* in 1740 al bekendheid binnen het VOC-netwerk. Van belang is ook dat het werk beschikbaar was op een aan de hoofdplaats Ambon ondergeschikte vestiging op het eiland Honimoo, wat wijst op een verspreiding in Indië die verder reikte dan de hoofdvestigingen.

Valentyns werk had als bron van informatie over het octrooigebied van de VOC een belangrijk voordeel: er bestonden honderden, nagenoeg identieke, vijfdelige sets van. Er kon zodoende voor de bewindhebbers en functionarissen in Indië die van *Oud en Nieuw Oost-Indiën* gebruik maakten een gedeeld refe-

rentiekader ontstaan (vgl. Eisenstein).²³ Voor de lezers in de Republiek kan *Oud en Nieuw Oost-Indiën* zelfs hebben gefunctioneerd als een papieren interface van Indië.

Bibliografie

Databasissen

NNBW. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Online: http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#page=0&accessor=accessor_index&view=homePane.
 WNT. *Woordenboek der Nederlandsche Taal* Online: <https://gtb.ivdnt.org/search/>.
 Zoeken in transcripties (Nationaal Archief, Den Haag). Online: <https://zoekintranscripties.nl>.

Onuitgegeven archiefbronnen

Nationaal Archief, Den Haag

Collectie Van Ghesel, nummer toegang 1.10.31, inventarisnummers 187, 188.

Collectie Radermacher, nummer toegang 1.10.69, inventarisnummer 398.

Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang 1.04.02, inventarisnummers 7932, 7946, 7948, 8143, 8154, 8161, 8252, 8263, 8979, 9449, 13871.

Publicaties

1.04.02 *Inventaris van het archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1602–1795 (1811). Versie: 12-05-2021*, <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/1.04.02>. Geraadpleegd 14 juni 2021.

Beknopte historie, van het Mogolsche keyzerryk en de zuydelyke aangrenzende ryken. Te Batavia: Gedrukt in de Casteels Druckery, door C. Renhard, 1758.

Blair, Ann. *Too Much to Know: Managing Scholarly Information Before the Modern Age*. Yale University Press, 2010.

Brendecke, Arndt, et al. “Information als Kategorie historischer Forschung. Heuristik, Etymologie und Abgrenzung vom Wissensbegriff”. *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien*, geredigeerd door Arndt Brendecke et al. Lit, 2008, pp. 11–44.

Burke, Peter. *What is the History of Knowledge?* John Wiley & Sons, 2015.

De Bruin, Cornelis. *Reizen over Moskovie, door Persie en Indie verrijkt met 300 kunstplaatjes door den auteur zelf na 't leven afgeteekend*. T'Amsteldam: by Rudolph en Gerard Wetstein, 1717.

---

²³ Elizabeth Eisenstein heeft er in *The printing press as an agent of change* op gewezen dat de introductie van de drukpers heeft geleid tot standaardisering van kennis. Ze is hierop bekritiseerd, als zou ze voorbijgezien hebben aan de variaties die tot aan de negentiende eeuw in drukwerk gevonden werden (onder meer door David McKitterick 99–111 en Adrian Johns 10–11). Deze critici zien echter voorbij aan de belangrijke opmerking op p. 81 van *The printing press* dat de producten van de drukpers bij alle variaties “sufficiently uniform” waren om aan standaardisering van kennis een belangrijke rol te kunnen toekennen.

- Delmas, Adrien. *Les voyages de l'écrit: Culture écrite et expansion européenne à l'époque moderne; essais sur la Compagnie hollandaise des Indes orientales*. Champion, 2013.
- Eisenstein, Elizabeth. *The printing press as an agent of change: communications and cultural transformations in early modern Europe*, 2 vols. Cambridge University Press, 1979.
- Esser, Raingard. *The Politics of Memory. The Writing of Partition in the Seventeenth-Century Low Countries*. Brill, 2012.
- Fasseur, Cees. *De Indologen: ambtenaren voor de Oost 1825–1950*. Bert Bakker, 1993.
- Friedrich, Markus. "Chorographica als Wissenskompilationen: Probleme und Charakteristika". *Sam-meln, Ordnen, Veranschaulichen: Zur Wissenskompilatorik in der Frühen Neuzeit*, geredigeerd door Frank Büttner et al. Lit, 2003, pp. 83–110.
- Friedrich, Susanne. "Caveat from the Archive: Pieter van Dam's *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie* and Crisis Management". *Journal for the History of Knowledge*, vol. 1, no. 1, 2020, pp. 1–14. DOI: <http://doi.org/10.5334/jhk.15>.
- . "Unter Einsatz aller Sinne: Zum ökonomischen Blick und dem Sammeln von Wissen in der Frühphase der niederländischen Ostindienkompanie (1602–ca. 1650)". *Historische Anthropologie*, vol. 28, no. 3, 2020, pp. 379–398.
- . "'Zu nothdürfftiger information': Herrschaftlich veranlasste Landeserfassungen des 16. und 17. Jahrhunderts im Alten Reich". *Information in der Frühen Neuzeit: Status, Bestände, Strategien*, uitgegeven door Arndt Brendecke et al. Lit, 2008, pp. 301–334.
- Gaastra, Femme Simon. *Bewind en Beleid bij de VOC: De financiële politiek van de bewindhebbers, 1672–1702*. De Walburg Pers, 1989.
- . *Geschiedenis van de VOC: Opkomst, bloei en ondergang*. De Walburg Pers, 2013.
- Graaff, Nicolaus. *Oost-Indise spiegel door Nicolaus de Graaff*. Hoorn, Feyken Ryp, 1701.
- Hoock, Jochen, et al. redacteur. *Ars mercatoria: Handbücher und Traktate für den Gebrauch des Kaufmanns, 1470–1820*. Schöningh, 1991.
- Huigen, Siegfried. *De weg naar Monomotapa*. Amsterdam University Press, 1996.
- Jardine, Boris. "State of the field: Paper tools". *Studies in History and Philosophy of Science. Part A*, vol. 64, 2017, pp. 53–63.
- Johns, Adrian. *The nature of the book: Print and knowledge in the making*. University of Chicago Press, 1998.
- Kaempfer, Engelbert. *De beschryving van Japan, behelsende een verhaal van den ouden en tegenwoordigen staat en regeering van dat ryk*. 's Gravenhage, by P. Gosse en J. Neaulme; 't Amsterdam, Balthasar Lakemann, 1729.
- Keijser, Liesbeth. *Projectplan. De ijsberg zichtbaar maken*. Nationaal Archief, <https://www.nationaalarchief.nl/handschriftherkenning/projectplan-de-ijsberg-zichtbaar-maken>. Geraadpleegd 14 juni 2021.
- Knaap, Gerrit. "Communication, information, and power in the Dutch colonial empire". *Information and Power in History: Towards a Global Approach*, geredigeerd door Ida Nijenhuis et al. Routledge, 2020, pp. 122–137.
- Lach, Donald F., en Edwin J. van Kley. *Asia in the Making of Europe*, vol. III: *A Century of Advance*, vol. 3: *Southeast Asia. Book One: Trade, Missions, Literature*. University of Chicago Press, 1993.
- McKitterick, David. *Print, manuscript and the search for order, 1450–1830*. Cambridge University Press, 2003.
- Nieuhof, Johan. *Zee- en Lant-Reise door verscheide Gewesten van Oostindien, behelzende veele zeldzaame en wonderlijke voorvallen en geschiedenissen*. Amsterdam: de Weduwe van Jacob van Meurs, 1682.

- Parmentier, Jan. “In het kielzog van Van Linschoten. Het Itinerario en het Reys-gheschrift in de praktijk Tijdens de 16de en 17de eeuw”. *‘Souffrir Pour Parvenir’*. *De Wereld Van Jan Huygen Van Linschoten 1562–1611*, geredigeerd door R. van Gelder et al. Arcadia, 1998, pp. 152–167.
- Roberts, Lewis. *The merchants mappe of commerce*. London, Printed by R.O. for Ralph Mabb, 1638.
- Salmon, Thomas. *Hedendaegsche Historie, of Tegenwoordige Staet van alle Volkeren; In opzigte hunner Landsgelegenheit, Personen, Klederen, Zeden, Wetten, Gewoontes (...)*, vol. I: *Behelzende de Tegenwoordige Staet der Keizerryken China en Japan, als mede van de Ladrones, Filippynsche en Molukkische Eilanden en van Makassar*, vertaling M. van Goch. Amsterdam, Isaak Tirion, 1729.
- Sarasin, Philipp. “Was ist Wissensgeschichte?”. *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, vol. 36, no. 1, 2011, pp. 159–172.
- Schouten, Wouter. *Oost-Indische voyagie; vervattende veel voorname voorvallen en ongemeene vreemde geschiedenissen, bloedige zee- en landtgevechten tegen de Portugeesen en Makassaren*. T’Amsterdam, Jacob Meurs en Johannes van Someren, 1676.
- Tilburg, Richard van. *Company of Missives: the Epistemic Potential of Colonial Records in the Dutch East India Company (1727–1770)*. MA Diss. Universiteit Leiden, 2019.
- Valentyn, François. *Oud en Nieuw Oost-Indiën. Vervattende Een Naaukeurige en Uitvoerige Verhandelinge van Nederlands Mogentheyd in die Gewesten*, 5 vols. Dordrecht, Johannes van Braam, en Amsterdam, Gerard onder de Linden, 1724–1726.
- Van Dam, Pieter. *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie*, geredigeerd door Frederik W. Stapel en C.W.Th. Baron van Bozelaer. 7 vols. Nijhoff, 1927–1954.
- Verbaan, Eddy. *De woonplaats van de faam. Grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse Republiek*. Verloren, 2013.

Tomasz ŚLĘCZKA

ORCID: 0000-0002-2711-4732

Uniwersytet Wrocławski

The eighteenth-century Dutch Republic and its inhabitants in the eyes of Teodor Anzelm Dzwonkowski

Abstract

Teodor Anzelm Dzwonkowski was an average-educated nobleman who left Poland at the end of the 18th century in search of wealth. In Amsterdam, he enlisted in the army and, with the rank of corporal in the infantry, travelled to the Dutch East Indies (1787–1793) — the account of this expedition forms the main part of his memoirs written years later.

The article shows how Dzwonkowski viewed the Netherlands, its people, and the way the Dutch East India Company (whose officials he considered to be an extension of the arm of the Republic's government) operated. His remarks concerning them are present in a small part of his diary (and, in addition, not always expressed directly), because the author's main interest was in the exotism of southern Africa and the Far East, and in the Poles he met during his travels. Dzwonkowski was impressed by the management and wealth of the United Provinces, especially by the ease of making a career, although he could hardly be called uncritical: he also saw the dark sides of the local reality, including the loosening of moral norms and corruption. Interestingly, despite his noble background, he seems to be free of state and religious bias against the people of the United Provinces. His view of the Dutch does not differ from the way they were described by British tourists visiting the Dutch Republic during the Stuart Period.

Keywords: Teodor Anzelm Dzwonkowski, United Provinces, Dutch, 18th century, sea voyage, colonial policy, diary, United East India Company.

1. Introduction

Before the 19th century, Polish-Dutch contacts were quite intensive, with a preponderance of commercial relations, but we see Poles travelling to the Low Countries for other reasons as well (Bogucka 61–75; Grzybowski 17–31; Leska-Ślęzak, *Polacy w Holandii* 83–98; Leska-Ślęzak, “Stereotypy narodowe”). Just

a handful of pages would suffice to contain a full list of memoirs detailing the stay of Polish-Lithuanian citizens in the United Provinces. All the more extensive accounts are addressed in this article, with the remaining ones in manuscript form awaiting publication (Tazbir 37–39). *Iter Ollandicum* did not enjoy much popularity, and also for the Dutch, Poland was not a very important destination, as there are even fewer accounts from them (Thijssen 251–258). We do not have a comprehensive study of Polish accounts of the Low Countries; there are only a few fragmentary works.

This article concentrates on the way Teodor Anzelm Dzwonkowski (1764–1850), the author of memoirs from a sea voyage to the Dutch East Indies (1787–1793), perceived the Republic and its inhabitants. He regarded the state and the United East India Company (*Vereenigde Oostindische Compagnie*) as a single entity, and regarded the Company's officials as an extension of the Republic's authorities. In the places he visited he was interested above all in what was exotic, so that type of material obviously predominates. We will find fewer remarks about the Low Countries and the Dutch, as these were devoid of exoticism, but his writings are interesting enough to make the subject definitely worth examining, and they differ to some extent from the perspectives formulated by earlier Polish travellers. Teodor Anzelm also describes what earlier Polish travellers had not seen – namely, the ways in which the territorially small Republic was able to keep its overseas empire under heel.

Generally, I concentrated on Dzwonkowski's account, but in a few cases it proved necessary to draw on the memoirs of other Polish travellers. I am talking mainly about works by Jakub Sobieski,¹ Teodor Billewicz,² Franciszek Ksawery Bohusz,³ and Julian Ursyn Niemcewicz,⁴ I will address the similarities and differences I have observed further on in my paper. In contrast, the considerations regarding Dutch colonial policy in the East Indies, as seen by a Pole, and the Company have no prior point of reference, as Dzwonkowski was a pioneer in Polish memoir writing. I also compare Dzwonkowski's account with the thoughts of British tourists visiting the Republic.

Dzwonkowski most probably wrote down his memoirs in the years 1818–1825 (Komornicki 39) and intended them for his daughter (Józefa Komornicka

---

¹ Jakub Sobieski (1591–1646) – father of Jan III Sobieski, king of Poland. Magnate, author of memoirs of journeys in Western Europe (1607–1613); he visited the Habsburg countries, France, England, the Netherlands, Spain, Portugal and Italy.

² Teodor Billewicz (?–1724) – Lithuanian gentleman, author of a diary of his travels around Europe (1677–1678).

³ Franciszek Ksawery Bohusz (1746–1820) – Lithuanian theologian, author of a diaries of his travels around Europe (1777–1778 and 1781–1782).

⁴ Julian Ursyn Niemcewicz (1758–1841) – Polish writer, playwright, publicist, historian and diarist. Author of memoirs including a journey through France, England, the Netherlands and Germany (1781–1785).

née Dzwonkowska). A specific feature of Polish memoirs was their private character (memoirs were shared only with family members and friends but not with a wider audience). The diary was not published during the author's lifetime, It did not appear in print until 1985.

Dzwonkowski's account is quite brief (the diary, covering over five years of exotic travel, runs to less than 70 pages). Dzwonkowski writes about himself in the third person (he refers to himself as "our traveller"), talks about events and people very briefly, generally avoiding commentary, and is characterized by a far-reaching sense of distance from the reality he describes. He does not try to be scientific and makes it clear that he will leave the exact descriptions of the encountered animals to scholars (55). His style is crisp and his message clear (even though his education was limited to a few grades at a Piarist-run college).

Dzwonkowski keeps silent about the preparations for his departure, so we cannot establish how well informed he was on arrival. We also do not know what ideas he had about the Dutch. Andrzej Borowski detailed the Polish seventeenth-century stereotype of the Dutchman (Borowski 162–166), but unfortunately omitted the most extensive work in Polish literature on the subject, the anonymously written *Opisanie Holandrów* (*Description of the Dutch*), composed in 1667 at the latest and still unpublished (Barłowska 2020). It is impossible to assume that Dzwonkowski was familiar with this work, but it is very likely that the stereotypes were current among Poles travelling to the Republic – especially since many of them appear in Teodor Anzelm's memoirs. Space constraints do not allow quoting the poem in its entirety here, but it is noteworthy that the Dutch are described preferring order and cleanliness in urban design, house-building and canal construction, as contrasted with a lack of concern for personal hygiene, as well as obese, intellectual, freedom-loving, profit-seeking, entrepreneurial, diligent, and able to overcome the forces of nature (Barłowska 2020).

It is also possible that, during his two years serving in the Prussian army, he learned something about the Dutch and the Republic, perhaps absorbing some German ideas about the Dutch.

Besides, during his stay in Amsterdam, he was helped by the captain of the ship on which he sailed from Königsberg to the capital of the Republic. The captain's explanations, formulated from a Dutch point of view, must also have influenced Dzwonkowski's perception of the Dutch and their largest city.

In enumerating these possibilities, I do not omit the author's own personal observations – after all, it is difficult to imagine that such a practical man would pass on to his descendants an account that contradicted the testimony of his own eyes (although information from third parties may have impacted his understanding of the world).

These remarks should be supplemented with one more thing – the traveller set off on his travels with a certain amount of knowledge and then acquired new

information, but also often confronted his impressions in his written memoirs with available research (Rietbergen 262). Whether Dzwonkowski did so is unknown, but I believe that since his intention was not to publish his work (although this is not certain either), he had no reason to supplement his memoirs with material from other works. Besides, the notes on his stay in Amsterdam are quite short, and with additional sources of knowledge, he could have written much more.

So far, no monograph has been written on the subject of Teodor Anzelm or his work. Established findings come from the work of the Polish literature historian Andrzej Cieński (46–52), while a handful of novelties can be found in the publisher's introduction (Komornicki 5–44). So far, no one has been able to expand upon these findings and even among them some opinions need to be verified (e.g. the question of the addressee, the time of writing and the mutual relationship between the surviving manuscripts, the missing two years 1785–1787).

Contemporary researchers are interested in Dzwonkowski's diary because of the author's presence in the Dutch Cape Colony and in the East (Wolański 301–306; Pertek 456–493; Mieczkowski 329–345). However, besides a somewhat dated work by Józef Pertek, this is limited to a handful of sentences (Kotarski 27; Kowalski, "Poles in the Dutch Cape Colony" 83–84; Żukowski 72). More recently, Dzwonkowski's memoirs were utilised by Tomasz Ewertowski for information about the perception of the Chinese, who were numerous in the Dutch East Indies (Ewertowski 288, 304, 337).

On the other hand, the part of the diary that covers Teodor Anzelm's account of the first stage of his journey, the Netherlands, has been much less studied (Niewiara 110–114). The only aspect mentioned in Aleksandra Niewiara's dictionary-like work was his perception of the Dutch (although it was limited to memories from the Amsterdam period). The researcher left out what Dzwonkowski had to say about the scattered members of his nation who lived in the Cape Colony, India and the Dutch East Indies. She also failed to include both the diarist's reflections on the East India Company's operations and its officials (often Dutch by origin), and quite a few remarks expressed indirectly (consciously or not) in accounts relating to people and events. I believe that my article will provide a more complete view of the Dutch reality presented by Dzwonkowski. In my work on Teodor Anzelm's text, I intend to utilise methods developed by contemporary imagology that analyse "the use of ethnicity to make sense of the world" (Beller & Leerssen 2007; Leerssen 2017).

2. The Dutch: people and customs

Dzwonkowski was interested in people, places and events. He did not pay much attention to Dutch people's external appearance. In fact, regarding the people

of Amsterdam only one thing caught his eyes, spurring him to write “wszyscy wyglądają czerstwo i otyli” [everyone looks hearty and obese] (57). The verb ‘look’ suggest direct acquaintance, and this may have been the case, as other Polish travellers do not mention obesity (but it fits the stereotypical image of the Dutchman contained in *Opisanie Holandrów* [*Description of the Dutch*]). Perhaps, when writing down his memoirs years later, Dzwonkowski identified the wealth of the locals with an equally imposing appearance.

However, he is quick to notice missing teeth in the locals, which he blames on their excessive predilection for sugar. He is astonished by the way they drink tea, “cukier biorą tylko w usta” [holding sugar lumps betwixt their lips] rather than putting them in the cup (57). The negative effects for the teeth are confirmed by Schama (165). The Dutch drink very weak coffee and handle sugar in much the same way as when drinking tea). Thus, he documents the well-established position of these drinks, which arrived on Dutch tables in the previous century. Intriguingly, he does not mention cafes at all (however, other Polish travellers are also silent about them) – perhaps he did not frequent such places, unlike the more culturally sophisticated British (Van Strien 136).

An equally tight-lipped account is given of the local culinary practice. He focuses his attentions on bread, which in his native land was the staple food. In the Low Countries, it was somewhat different – bread (especially wheat bread) was expensive (grain was imported, which increased the price considerably). He notes the presence of two types of bread: rye bread, made differently than in our country (“nie mielony, tylko z moczonego i deptanego ziarna, bardzo dobrze wypieczony w formie największej cegły” – grain is not ground but soaked and trampled, and then baked thoroughly to form what looks like a large brick) and wheat bread (made in like manner to ours except with exceptionally high-quality flour). He was also curious about the way in which it was served – both varieties were sliced and folded in two, spread with butter and sprinkled with grated cheese (57). Whether he liked it, he does not say – but the question is pertinent, because the French, for example, found Dutch bread extremely unpalatable (Zumthor 71).

Besides bread, he mentions pork and beef on the tables, often washed down with gin and brandy (imported from Hanover and the Bordeaux area). Rhineland wine and beer were also drunk, but – he believes – less frequently. The recorded memoirs of British travellers concur with Dzwonkowski’s account on this point. They generally record without surprise that they ate very similar dishes. They often give the prices of meals, as opposed to Dzwonkowski (Van Strien 92–94).

It is unsurprising that tourists wrote down their thoughts about food – travellers look at every sphere of life (including the nutritional one, in which he partakes). We can see a typical way of visualising and taming otherness by pointing to the similarity of some dishes (whose basic ingredients were in fact almost the

same), as well as to their otherness (comparison is the dominant stylistic device here). As Albert Maier wrote:

(...) in any case travel writing always organizes differences ('familiar' vs. 'unfamiliar') and highlights either the agreement or the divergence between the familiar and the alien, as the case may be ('domestication' vs. 'alienation' or 'exotification'). Thus, its imagological relevance stems both from its function as mediator (in that travel writing adds new knowledge to what is already known), and from its construction of 'otherness' derived from familiar concepts and known facts (by means of analogy, exaggeration and contrast) (446).

We do not encounter any judgment – the local food turns out to be neither better nor worse than food from back home. It is simply different.

Being a man of noble birth and a landowner, Dzwonkowski looks approvingly at the local cattle and huge horses (known in Poland as Frisian horses). He also finds time to mention the abundant catches of herring hauled in by a company established specially for the purpose (62). However, he was not told that the profitability of fishery had declined sharply compared to earlier times (Boxer 277). Instead, Bohusz (55), perhaps a more inquisitive observer, found this out (98). We must also remember, even the faltering Dutch economy must have seemed impressive to him, compared to what was happening in his own country at the time.

He is similarly sparing in his account of the personality traits typical of the Dutch (whereas he has much more to say about the Germans, numerous in Amsterdam, of whom he was not fond, to put it mildly). The whole thing is summed up literally in two sentences: "Opinia mieszkańców nie jest jednaka, wszyscy jednak bardziej do pracy i handlu niż do przemysłnych rzemioł są zdadni. Co się tycze rodowitych, są ponurzy, małomówni, lecz otwarci i szczerzy, zysku jednak patrzący" [The inhabitants are not equally gifted with skills, but all of them show more inclination to labour and trade rather than fine crafts. As for the natives, they are sullen, reticent, open and sincere, yet profit-seeking] (58).

The remark he made about Dutch people's unsuitability for more precise types of crafts is at variance with other accounts. Jakub Sobieski, who travelled in the Netherlands at the beginning of the 17th century (at the starting point of Dutch greatness), thought otherwise. In his opinion, the Dutch excelled in most crafts (23). This was confirmed by Niemcewicz, Dzwonkowski's contemporary, who approvingly commented that "przed Anglią, Francją tu się wszczął handel, rękodzieła i tyle przemysłu rodzajów" [trade, handicrafts and so many kinds of industry began here before England and France] (235). However, Dzwonkowski could have been a better observer, noting the decline of the Dutch industry, particularly evident in the years 1750–1795 (Boxer 291). The problem lies in Teodor Anzelm's characteristic terseness, as even this time he is stingy with examples and does not care to justify his opinions to the reader.

However, virtually all visitors to the Netherlands from Poland agree on one thing: the locals are extremely profit-seeking. For Amsterdam's merchants this would

naturally have been understandable praise, because merchant ethic endorsed profit-seeking, while Calvinism (especially with its doctrine of predestination) held work and wealth in near-sacred esteem as being a sign of God's approval. Dzwonkowski's Polish predecessors, all of whom were nobles, looked upon resourcefulness in trade with a distinct, classist aversion, for they thought pursuit of money was evil. Also, their Catholic faith required that they be critical of profit-seeking (Bohusz 53). Dzwonkowski does notice the widespread pursuit of wealth, although it is difficult to tell what he thought of this characteristic, because his statement is ambiguous. Indeed, the structure of the note itself "otwarcie i szczerzy, zysku jednak [emphasis – TŚ] patrzący" [open and sincere, yet profit-seeking] seems to contrast openness and sincerity – decidedly positive traits – with profit-seeking, which is definitely a negative characteristic. The pursuit of money also had a negative connotation in a gentleman's mentality. It is worth remembering, however, that Dzwonkowski himself left his home country in search of money, so perhaps he did not take a dim view of those mercantile concerns. Also, the time of writing the memoirs may be relevant here. In the 19th century, the attitude of the impoverished nobles towards the once-despised tradesmen was slowly changing.

The consolidation of the Republic's wealth through trade was also noted by the British travellers identified by Van Strien (191–196), who – however – took a more emotionally engaged stance. The Anglo-Dutch rivalry was strong, so the antagonism that was natural in such a situation came into play; although, after all, there were also those who advised their compatriots to adopt certain designs from their opponent (Van Strien 196).

The Dutch, however, are honest in their handling of money – after the end of his five-year service, he was fairly dealt with and paid (albeit with a slight delay) all his due wages. It must have been a significant amount (he returned from the expedition as an officer, so he received a much higher salary than what was assigned to the rank of corporal in which he enlisted on the frigate "Zephyr" in 1787), because a Dutch friend, on whose ship he had traveled five years earlier from Königsberg to Amsterdam, made it clear to Dzwonkowski that he would like him to be his son-in-law (which he had categorically refused when the diarist was just a poor traveller). Teodor Anzelm, however, politely declined and decided to return home.

As a matter of fact, we do not know why he decided, based on that single incident, to generalise the honesty shown to him as a Dutch national trait. British tourists warn their readers about possible fraud in money exchange shops (Van Strien 102) although they also describe severe penalties prescribed for fraudsters (Van Strien 190). Bohusz was surprised to note that the Dutch were more harsh on thieves than murderers (55), which was not the case in Poland.

He does not comment on Dutch morals, but devotes a few sentences to Dutch settlers in the Cape Colony. He sees them as Dutch, although a separate Boer

identity was already taking shape (Żukowski 35). He recalls that great balls were organized there, attended by almost the entire adult population of the province, who indulged in all manner of carnal pleasures. As he cautiously suggests, liberty was not hampered even by bonds of marriage. When he calls at Cape Town on his way back, he expands his earlier remarks with a concise description of the military parade that made the best possible impression on him. As for the more entertaining side of life that he experienced in the Cape Colony, he summarized it thus: “więcej u nich Bachus i Wenera aniżeli Mars w szacunku zostają” [they hold Bacchus and Venus in far higher esteem than they do Mars] (102). Teodor Anzelm’s judgment is consistent with the supposedly popular belief at the time that “the ten commandments do not apply south of the equator” (Balicki & Bogucka 230). The concise account is not followed by any evaluative statements – Dzwonkowski simply reports what he saw. It can be safely assumed that since he was seriously considering settling in Cape Town, the local customs must have suited him, and even if he was reluctant to relax some of his standards, he kept quiet about it.

2.1. State

Like the Dutch and their customs, the state and its extension – the East India Company – are mentioned sparingly. Of course, he is unfamiliar with any theoretical considerations on political systems – Dzwonkowski is not Sobieski, who was seeking in-depth political knowledge at the beginning of the 17th century. Teodor Anzelm is primarily interested in what drives his fate and what he believes may be of interest to the reader. Nevertheless, the almost complete omission of public issues is somewhat surprising – other authors, both Polish and foreign, have devoted much attention to the history and organisation of the Republic (Van Strien 170–190).

The Republic made a rather hasty entry into Teodor Anzelm’s sphere of interests, although the unstable situation there had continued for seven years (1780–1787). The ‘Patriot’ movement (*De Patriotten*) headed by Joan Derk van der Capellen tot den Pol rose against the Orangeists and William V. Their demands could be summarized in the following sentence: “The basic purpose of the Revolution was to wrest control of civic and provincial life from the hands of the Stadholder’s favourites and the regent oligarchies, and transfer power to those who regarded themselves as the spokesmen and representatives of the people” (Israel 1100). The conflict opened a number of favourable opportunities for people professionally engaged in warfare, and since the Dutch “w czasie potrzeby nie żałują złota tak na werbunek, jak i na utrzymanie wojska” [in times of need do not skimp on gold for recruitment or upkeep of the troops] (53), he decided to take advantage of the situation (thus confirming that Dutch greed

oftentimes gave way to necessity, as reported by numerous accounts). But whether things happened too quickly, whether the author himself delayed his departure for too long, or whether the journey dragged beyond measure, Prussians had invaded the Republic and the *Patriottentijd* had ended by the time Dzwonkowski set foot on Dutch soil. He himself seems to sympathize with the rebels in their dislike of absolute rule, but he will without hesitation wear an orange (Orangist) bow, as advised by the captain of the ship on which he arrived from Königsberg, “in order to avoid suspicion and persecution” (55), and after some time, when money has run out, he will take up military service with *stadhouder* William V.

When Dzwonkowski joined the Dutch Navy, the country of his new employer was slowly losing importance. Although it was basking in the blaze of its former glory, and the size of the overseas empire looked impressive on the maps, the whole structure showed clear signs of decay (Balicki & Bogucka 264–271). Our author does not seem to be aware that the “age of wigs” – *de pruikentijd* (as the eighteenth century will be remembered) is only a shadow of the past, because for him everything looks prosperous, vigorous and impressive, perhaps when seen against the background of his own declining homeland, a conviction reinforced by the painstakingly recorded riches that flow into the metropolis on ships sailing under the Dutch or Company flag.

He associates the Dutch state with two basic domains: trade and credit. When he tells the reader about the reasons that led him to become a Dutch mercenary, he talks mainly about the prospect of earning money, but also curiosity about the world, the willingness to learn foreign languages, and become familiar with the secrets of the sailing trade. He will add, however, that he takes a certain amount of comfort in taking up service “w takim narodzie, którego potęga przez handel całemu światu jest dobrze znajoma; nie masz podobno w Europie tego mocarstwa, które by Holandii nie było dłużnym; wieleż dopiero w Indiach Wschodnich i Zachodnich królów i cesarzów od woli ich dependuje” [for such a nation, the power of which is well known through trade to the whole world; apparently, there is no power in Europe that is not indebted to the Netherlands; indeed, many a king and emperor in the East and West Indies depend on their good will] (59). He thus repeats the popular opinion that Dutch bankers invested massively abroad, with the result that many countries (especially Great Britain) were heavily indebted to them (Boxer 120–121). Describing Amsterdam, he states without hesitation that it is now “stolicą handlu całej ziemi nazywać się może” [the commercial capital of the whole earth] (56). Dzwonkowski senses the opportunities created by rubbing shoulders with the wealthy, and as he will show later in the story, he is able to put them to good use. He thus resorts to a popular stylistic device – hyperbole (Maier 446).

He also adds a handful of information about Dutch trade with China and Japan. He enumerates the goods that flowed from the Middle Kingdom (tea, silk, porcelain), and mentions more about Japan. He seems to talk with a certain dose

of admiration about the way in which the Dutch established economic relations with the Shogun's country and sneakily yet successfully gained a foothold in what seemed to be an inaccessible territory, building up a very profitable monopoly on trade with the Land of the Rising Sun (Boxer 105);

Japończycy (...) gdy nie mogli dłużej ścierpieć jarzma niewoli, w której ich księża utrzymywać chcieli, wyrznawszy potem wszystkich na swojej wyspie chrześcijan, żadnego okrętu tychże samych przyjmować oświadczyli się, lecz Holendrzy, chcąc z nimi handlować, przybywszy do ich kraju nie powiedzieli, że są chrześcijanami, tylko Holendrami, przez co wolny przystęp dla okrętów swojego narodu i handel zabezpieczyli. (...) Okręt ich do łądu przybywający zawsze tę ostrożność mieć powinien, aby wszystkie książki ukryć, którymi się Japończyki dotychczas jeszcze brzydzą mieniąc, że chrześcijanie w książki tylko wierzą, a nie w prawdziwego Boga.

[The Japanese (...) when they could no longer endure the yoke of bondage in which their priests wished to keep them, having slaughtered all the Christians on their island, they declared that they would accept no Christian ships, but Dutch, who wished to trade with them, having arrived in their country, did not say that they were Christians, thus availing themselves of free access to their ships and trade (...). When their ships come ashore, they should always be careful to hide all the books, which the Japanese still abhor, claiming that Christians only believe in books, and not in the true God] (102–103).

This story was a common anecdote (Balicki & Bogucka 224). He also sees Japanese copper as a secret addition to Dutch ducats (102–103).

Admiration for the way the huge colony is managed does not mean full approval of everything. Dzwonkowski does not like waste. When he learns that in order to limit the supply of nutmeg, the Dutch ordered whole crops to be cut down, he bitterly remarks: “taka jest polityka kupiecka: lepiej wyciąć, spalić lub utopić aniżeli zostawić co komu na użytek” [’tis the merchant’s policy – better to cut down, burn or sink than leave to the needy] (95).

This is a very unexpected scene, as it seems to be a meeting of two reversed stereotypes – here, a Polish nobleman (the nobility were commonly accused of being profligate) accuses the Dutch (commonly associated with far-reaching frugality) of wastefulness. Who knows whether Teodor Anzelm did not adopt some of the Dutch traits on his travels (which seems plausible, for after returning to Poland and some adventures, he settled permanently in Cracow, a city stereotypically associated with misers)?

He notices – though without comment as usual – the moral decay among state and Company officials alike. The captains, who were responsible for provisioning the ships, did not care about the quality of the purchased products, but only took care of their pouches and saved whatever they could, so the crew had to feed themselves with their own money. What’s more, Dzwonkowski suggests that it was even to the captain’s advantage to lose part of his crew, as he was receiving payment for the burial of the deceased and shared in the property and undisbursed salaries of those who died without leaving a will. He is tactfully silent about the conduct of the captain of the ship on which he served, but from the mention that

it was thanks to the victuals that the crew bought themselves that their health improved a lot, one can deduce that his pouch was also quite swollen (73). Probably for this reason, the Company ships required huge amounts of manpower, as probably did also state-owned ships (103), since from the entire original crew of the “Zephyr” (around 230 sailors and soldiers) only 48 returned (108). No other examples of corruption are cited, which of course does not mean that there were none (Balicki & Bogucka 231). Dzwonkowski saw that an ordinary captain could appropriate relatively small sums of money; of course, much larger sums of money were pocketed higher up in the hierarchy, of which he was probably unaware (Balicki & Bogucka 231; Nierstrasz 157–166).

2.2. Cities

The short stay in Amsterdam was an opportunity to describe the city. As noted by van Strien, “far more important, however, are the descriptions of the cities, without which no travel journal of this period can be called complete” (32). Interestingly, while urban buildings were of interest to every traveller, the people who lived in them did not begin to attract attention until the 17th century – and Teodor Anzelm is part of that tradition (Dziechcińska 41–68). He opens the note by giving credence to the information that the city – according to local sources – started its existence as a modest fishing village. He notes the presence of fortifications – as it was believed at the time that a town without walls is not a town (Mączak 135). He writes thus: “miasto (...) całe jest obwarowane murami i fosami dokoła, tak że latem zdaje się być od wszelkiej napaści nieprzyjaciela zabezpieczonym” [the town (...) is fortified with walls and moats all around, so that in summer it seems to be protected from all enemy attack] (56). He will also pay special attention to defensive features in reports from later stages of his journey.

For him, brick buildings are also a mark of urbanity, although he has little to say about them. In fact, there were only two matters that preoccupied him – the first was the unfamiliar way in which the buildings were founded (supported on footings of oak wood piles). There was no such need back home, so the striking difference (due to the nature of the land) seemed worthy of his attention. Apparently he does not know that much of the wood came from the from the Polish-Lithuanian Commonwealth of the Two Nations (*Rzeczpospolita Obojga Narodów*).

The second matter was the Amsterdam City Hall, on which he showered hyperbolic praise (“the eighth wonder of the world” – he writes). In this description, too, he follows the then-common custom of constantly converting the value of viewed items into money (Mączak 219). He estimates the cost of the (wooden) foundations alone at 11 million Polish red florins (“czerwonych złotych”). In the extensive description, he also tells about the interior and the furnishings (with

special emphasis on military memorabilia). He was clearly delighted with the carillons (quite a rarity for a Polish traveller to take note of the sound feature of the city clock). He noted thus:

Budowla jego i obszerność osobiłwsza. W dużej sali pierwszego piętra posadzka marmurowa, na której globus całej ziemi ze wszystkimi planetami i szczegółami z metalu wyrobiony. W sali rynsztunkowej wiele starożytnej broni i zbrój znajduje się, cały zaś różnymi posągami z marmuru białego wyrobionymi jest przyozdobiony, tak dalece, że rzeźby umiejętność i robota wysiłonymi być zdają się, jednych tylko stron kamiennych na skrzypcach, gdzie orgiestra jest kamienna, zrobić nie zdołano. Wieża na kilka pięter z zegarem i muzyką dzwonną najdoskonalszą, wszystkie kwadranse i godziny, każdy innymi kurantami, bywają przegrywane. Dwunasta zaś wszystkie repetuje, a gdy jaka gala miasta, tedy cały dzień muzyka nie ustaje; są wprawdzie i inne muzyczne zegary, lecz nie z tylą odmian kurantów co pierwszy.

[Its form and size are exceptional. In the large hall of the first floor there is a marble floor on which stands a model of the entire universe with all the planets and details forged in metal. In the armoury hall there are many ancient weapons and suits of armour, and the whole chamber is adorned with various statues made of white marble, the sculptures exhibiting great precision and care in their workmanship. Their fine master sculptors even made musical instruments of stone, save only for the bowstrings. The tower is several storeys high, with a clock and bell music of the most perfect kind, every quarter and every hour, each with a different chime. At noon, the chimes are all played at once and at city galas the music plays as the day is long. Many are the musical clocks I have seen in my lifetime but none of such grandeur and variety of melodies] (56).

Others have written about the town hall too. Jakub Sobieski did not have that opportunity, as he came to Amsterdam in 1609, and the building was not opened until 1655, but in 1678 it was viewed by Teodor Billewicz. His description is much more extensive (because the author himself had a very solid university education), but the 17th-century wanderer points out virtually the same details as Dzwonkowski. He, too, was curious about the foundations and couldn't help but wonder about the cost – according to information circulating in the city, several dozen barrels of gold were spent on them. As was the custom of the day, he measured the building in detail and noted its dimensions (311–312). This peculiar obsession with counting did not end with the 17th century – Bohusz, Dzwonkowski's contemporary, was also interested in the dimensions of the town hall, and would talk about its interior in more detail (47).

But let us return to Dzwonkowski. Much like other authors, he describes Amsterdam's canals whose number surely surprised him. He discusses the method of travel, not omitting to mention the carefully designed system of drawbridges allowing for various types of ships to navigate the watercourse. Moreover, he notes that the water level, sometimes above ground level, is astonishing to all Poles visiting the Netherlands. He appreciates the need for constant maintenance of water facilities: “a tak gdyby się gdzie tama zepsuła i zapobieżonym nie było, tedy cały ten kraj i miasto do pewnej wysokości [woda – TŚ] zalać by mogła” [and so if a dam broke and none did aught about it, then the whole country and city could

be flooded to a certain height] (57). Clearly, Bohusz was less enthusiastic about Amsterdam's affluence, as he adds that the water in the canals stinks and the air in the city is very unhealthy (55). The image of the canals can be considered a typical Dutch motif – it is the thing that is associated with the country in the first place: “Thus tourists described what they perceived as typical of Holland: the barges, the canals, the country houses with their gardens and, of course, the high banks which protected the low-lying country against the rivers and the sea” (Van Strien 32).

This paradise on earth, however, has a drawback. While so much water surrounds it, the locals lack drinking water, which they have to fetch at a significant cost. Dzwonkowski probably mentions this not so much out of a chronicler's duty (his account is selective and does not try to describe everything), but precisely because of the paradox of the whole situation – there is plenty of water around, you even need to protect yourself from it, but there is nothing to drink. His surprise is very clear. The rainwater collected by the resourceful Dutch allows some portion of demand to be met, but usually it is too little. It is in concern for these modest water resources that he sees the reason for the exceptional care taken in cleaning the streets. The Dutch carefully remove the dust from the streets so that it does not contaminate the reservoirs, and they make use of the service of juvenile shoeshines who, though numerous, have their hands full of work. Finally, he adds that pigeon breeding is forbidden for the same reason. He writes of the practicality of the locals with evident approval. The scarcity of water is also mentioned by Bohusz (55), but no one else (perhaps a sign of a new time when attention turned to previously unnoticed, mundane features of everyday life, not as spectacular as buildings).

Of course, Dzwonkowski was neither the first nor the only Pole to admire the cleanliness. It was one of the first things that foreigners, including travellers from Poland, noticed, as reported at beginning of the 17th century by Sobieski (23) and confirmed in the 1770s by Billewicz (309), and a little over a century later (almost at the same time as Dzwonkowski) by Niemcewicz (215) and Bohusz, who will repeat the very popular anecdote about the Prussian king who, despite his rank, had to respect the toil of the landlady and change his soiled boots (Bohusz 53; Oczko 105–106). The Dutch attitude to cleanliness and reports about it (mainly English and French, and to a lesser extent Polish) have been written about quite extensively by Polish researcher Piotr Oczko (103–145). The subtitle of his work is quite tell-tale: “The History of a Certain Obsession”. Besides, the Dutch themselves were extremely proud of their cleanliness (Schama 375–383). We should bear in mind that in the seventeenth and eighteenth centuries, most European cities differed from Dutch ones. Not all streets were paved, waste was poured directly onto passers-by, and mud was everywhere. Only in that context, does the admiration for Dutch cleanliness (both literally and figuratively) become more understandable.

He also notes that “żebraków nie tylko w mieście, ale i w całym kraju nie masz” [there are no beggars in the city or in the whole country] (57). The reasons,

however, as usual, are left untold. As likely as not, however, he is repeating the opinion of his informant or a stereotype. British tourists also embraced this stereotype, although they were sometimes able to make more accurate assessments. As Van Strien writes,

The city's policy of keeping beggars from the streets was not one hundred percent successful. The Irishman Thomas Molyneux wrote to his brother: 'Though it be generally reported that there are no beggars in Holland, yet I can assure you that it is most certainly false; for I have seen them at Amsterdam, Leiden, and elsewhere, and that also very frequently; yet I must needs say, they are not so common as in London or Dublin (134).

Probably the same was the case with Teodor Anzelm: if in T. Molyneux's statement London and Dublin were replaced with Warsaw, we would have an equally plausible explanation

2.3. The overseas empire of the Dutch

Although Dzwonkowski is primarily interested in exotic places, people and their customs, he also sometimes makes comments on the Republic's colonial policy. Although he himself is not very interested in general issues, his individual observations document some elements of the policy that the Netherlands pursued with regard to its overseas possessions. Teodor Anzelm felt no need to judge them, he simply wrote down what he saw and what he found interesting.

2.3.1. Dutch Cape Colony

The first Dutch colony along the route was the Cape. He admires the prudence of the Dutch who inhabited this area, seeing it as a perfectly located base, suitable primarily for replenishing supplies and wintering (although he is wrong to say that they bought it from the French some time ago). The comprehensive description will conclude with an enthusiastic statement that "to miejsce ze wszystkich innych dla Europejczyków nie tylko jest zyskownym, ale i najzdrowszym" [this place is not only the most profitable for Europeans, but also the healthiest of all] (71). He even intended to settle there permanently, which, however, was not possible due to the Company orders (only veterans with at least seven years of service were allowed to do so). He notes the presence of slaves, exploited by local farmers (called boors), and speaks unflatteringly about agriculture (though not because of the enslavement of indigenous peoples). He notes the underdeveloped crafts, which, stifled by the Company's restrictions, practically do not function and most products are imported from the metropolis. He sees that this is the result of the Company's deliberate policies, striving for full monopoly and total dependence of the colony (Żukowski 65–66). Dzwonkowski correctly identifies the essence of colonial policy, which amounts to the economic exploitation of

overseas lands and limiting their development in favour of the metropolis (Balicki & Bogucka 219–228). Of course, Dzwonkowski is not outraged, his intention being to earn money and return home with the acquired property, he is actually indifferent to the fate of the countries under the Republic's management. He assumes that were it not for the restrictions, the Cape Colony would be fully self-sufficient.

2.3.2. Dutch East Indies

He follows with some interest the way in which the Company ruled over large and populous territories. He sees that it generally did not strive to exercise independent governance but was very eager to use the local authorities for this purpose, wielding real influence over the fate of the subjugated nations, while leaving the kings, sultans and other local overlords a semblance of power (Balicki & Bogucka 219–228). This took various forms – from bestowing the local leader with the insignia of power (Dzwonkowski 70) to a complete economic blockade, as happened in Ceylon, where the local rulers were forced to accept a new currency minted in lead and bronze and therefore practically worthless outside the island (77). On the subject of the island's inhabitants, Teodor Anzelm sarcastically remarks that, having become tired of Portuguese rule and attempts to convert the local population to Catholicism, they called the Dutch for assistance and submitted to their rule. It did them no good, however, and the power of the lords of Amsterdam turned out to be even heavier than that of the lords of Lisbon (78). Set against the Company's total dominance, the pompous designation of the local ruler as “Cesarz na Słońcu i Księżycu Całego Świata” [The High Emperor of the Sun, the Moon and the Entire Universe] he finds laughable.

Although he associates the Dutch mainly with the pragmatism of conduct and profit orientation, he notes examples to the contrary. According to our author, the only reason for keeping the colonies on the Coromandel Peninsula is the matter of prestige, because they bring next to no income (84–85). If, however, he was told that the entire Company, despite its appearance of power, was in fact seriously in a bad way, he would probably not believe it, citing the grandeur that he saw with his own eyes (Balicki & Bogucka 227).

He points out the care taken by the Dutch to keep their cartographic knowledge secret – having divided the East India into two parts, they made separate maps for one (already known to other nations) and the other, not yet fully explored. The latter are only made available to the captains of their own ships under a special oath, obliging them to keep the documents entrusted to them in complete secrecy, under promise that they would be duly returned. The operation takes place in Batavia, the heart of Dutch possessions.

Another manifestation of Dutch pragmatism was what they did on Ceram island. The local population was characterized by a high degree of cruelty, which

the Company authorities viewed approvingly and did not intend to change. Dzwonkowski identifies two reasons – this is the furthest outpost of Dutch possessions, so it is impossible to operate there with appropriate vigour, and besides, the fear of bloodthirsty natives effectively deprives the convicts exiled there in great numbers of any desire to escape or resist. The clever Dutch people are thus killing two birds with one stone, saving on supervision costs and strengthening their position in the region. A kind of admiration for this policy is evidenced by the comment, which he shares with the reader here: “i dla korzyści, jako zawsze mędrsi nad głupcami mieć mogą, [rząd – TŚ] jak najdłużej w tym fanatyzmie utrzymywać ich przedsięwzięł” [and as the wise shall forever prevail over fools, the government thought proper to ensure that they shall never leave their folly] (93). Thus, Dzwonkowski looks down on the Orient and its peoples like a typical European, and despite his own country being in an unenviable situation, he does not feel the sympathy for the oppressed locals expected in such a situation (Said 31).

Human life in the colonies was very cheap – when he talks about an accident at the anchor rope factory, which resulted in a broken rope killing some people and maiming others, he notes that the rope was mourned, not the dead workers (93). Of course, he sees great opportunities for advancement in the colonial administration (Balicki & Bogucka 229), but his enthusiasm seems to fade noticeably when he learns the secret of frequent staff rotation in Batavia, caused by the high mortality rate among Europeans due to an extremely unhealthy climate for them. At this point, he seems to have abandoned his ideas for a career in East India (96–97), especially since even the Pole he had met in Batavia, who provided its practical illustration, as he had been promoted from private to colonel within a few years, yearned to go back to his native country (99). Moreover, similar feelings were common: “zazdrościli nam prawie wszyscy Europejczyki, iż nie mogli razem z nami do ojczyzny powracać, 3600 mil do przebycia mienili za pewniejsze niż miesiąc jeden w tym tu miejscu dla siebie życia” [almost all Europeans were envious of us, because they couldn’t go back home with us, they thought travelling 3,600 miles for was preferable to staying a month in this place] (100).

Let us stop for a moment with this compatriot of Dzwonkowski’s – although the thing does not concern the depiction of the Dutch. It is very characteristic of Teodor Anzelm to first look around for Poles in whichever place he visited, as one would naturally be inclined to do, trying to find a familiar face in a world that is completely alien. This was also part of taming, or coping with, otherness.

3. Conclusion

On the closing pages of his dissertation on British tourists travelling in the Netherlands, van Strien wrote: “The 50 or 60 British tourists who produced the finished

travel journals we have studied visited the same sights as other foreigners, and generally described them in similar terms. The nationality and religion of the tourists account for only minor differences in appreciation” (233). The truth of these remarks applies in equal measure to Dzwonkowski and the other Polish travellers mentioned in this article. Of course, we remember that Teodor Anselm’s diary is very short and omits a great number of details that could be found in other accounts (including mentions of the history of the Republic, taxes, religion, works of charity, entertainment, education, women, social life, art, literature). Anselm’s memoirs are a private collection focusing on the author’s personal history, recorded to preserve the remembrance of an enterprising family member. Nevertheless, the resemblance between various works of travel literature is striking. Dzwonkowski sees the same things as others, admires exactly the same places and features and shares the same opinions.

There are, of course, some differences. As a Pole, he does not share the English dislike of the rival state, so we will find no overtones of criticism (except where he condemns wastefulness). But he also differs from Polish accounts in at least two regards – firstly, he carefully avoids religious references, and secondly, there his memoirs display no sense of superiority. His Polish predecessors from the 17th century, who generally came from the upper classes of the nobility, were proud of their country’s power and looked down on the countries they visited and their people. Teodor Anselm, who was their equal in birth but not in wealth, is free of such prejudice (at the same time he does not go to extremes, and a sense of inferiority is also alien to him).

Of course, there may be various reasons for Dzwonkowski’s otherness, such as his own intellectual capacity, but the ideas of the Enlightenment had certainly had some impact on him (although he does not invoke them himself, for he is a man of action, not a thinker). I would see their influence above all in the clear rationalism of Teodor Anselm, who appreciates the rational character of observed events while rarely investigating their root causes. The absence of religious questions can also easily be explained through the influence of the Age of Reason. On the other hand, he is silent about values important to the Enlightenment, including freedom of speech, equality before the law, love of literature and art, and salon life, but the reason for this may be the purely private purpose of the diary.

Bibliography

- Balicki, Jan, and Maria Bogucka. *Historia Holandii*. Ossolineum, 1976.
- Barłowska, Maria. “Do obrazu Holandii w wieku XVII: Opisanie Holandrów z sylwy Andrzeja Lubienieckiego”. *Prace Literaturoznawcze*, vol. 8, 2020, pp. 9–22.
- Beller, Manfred, and Joep Leerssen, editors. *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*. Brill, 2007.

- Billewicz, Teodor. *Diariusz podróży po Europie w latach 1677–1678*, edited by Marek Kunicki-Goldfinger. Biblioteka Narodowa, 2004.
- Bogucka, Maria. “Z dziejów stosunków polsko-holenderskich w XVI–XVII wieku”. *Czasy Nowożytne*, vol. 24, 2011, pp. 61–75.
- Bohusz, Franciszek Ksawery. *Dzienniki podróży*, edited by Filip Wolański. Księgarnia Akademicka, 2014.
- Borowski, Andrzej. *Iter Polono-Belgo-Ollandicum. Cultural and literary relationships between the commonwealth of Poland and the Netherlands in the 16th and 17th centuries*. Księgarnia Akademicka, 2007.
- Boxer, Charles Ralph. *The Dutch Seaborn Empire 1600–1800*, Polish transl. *Morskie imperium Holandii 1600–1800*. Wydawnictwo Morskie, 1980.
- Cieński, Andrzej. *Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku*. Ossolineum, 1981.
- Dziechcińska, Hanna. *O staropolskich dziennikach podróży*. Instytut Badań Literackich PAN, 1991.
- Dzwonkowski, Teodor Anzelm. *Pamiętniki, czyli Pamiętka po ojcu dla Józefy z Dzwonkowskich Komornickiej*, edited by Stanisław and Tomasz Komornicy. PIW, 1985.
- Ewertowski, Tomasz. *Images of China in Polish and Serbian Travel Writings (1720–1949)*. Brill, 2020.
- Grzybowski, Stanisław. “Sarmaci a Holendrzy. Opinia staropolska wobec nowego narodu”. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne*, vol. 167, 1995, pp. 17–31.
- Israel, Jonathan. *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall: 1477–1806*. Oxford University Press, 1995.
- Komornicki, Stanisław. “Zamiast wstępu”. In: Dzwonkowski, Teodor Anzelm, *Pamiętniki, czyli Pamiętka po ojcu dla Józefy z Dzwonkowskich Komornickiej*, edited by Stanisław and Tomasz Komornicy. PIW, 1985, pp. 5–44.
- Kotarski, Edmund. “Morze Sarmatów”. *Rocznik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza*, vol. 25, 1990, pp. 25–37.
- Kowalski, Mariusz. “Immigrants from the Polish-Lithuanian Commonwealth in the early stages of European colonization of the Cape Colony (1652–1707)”. *Geographia Polonica*, vol. 85, iss. 3, 2021, pp. 55–76.
- . “Poles in the Dutch Cape Colony 1652–1814”. *Werkwinkel*, vol. 10, no. 1, 2015, pp. 65–96.
- Leerssen, Joep. “Imagology: On Using Ethnicity to Make Sense of the World”. Polish transl. “Imagologia: o zastosowaniu etniczności do nadawania światu sensu”. *Porównania*, vol. 2, 2017, pp. 9–30.
- Leska-Ślęzak, Joanna. *Polacy w Holandii. Przeszłość i teraźniejszość*. Adam Marszałek, 2003.
- . “Stereotypy narodowe w świadomości Polaków i Holendrów”. *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość*, vol. 12, 2015, pp. 295–304.
- Maier, Albert. “Travel writing”. *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*, edited by Manfred Beller and Joep Leerssen. Brill, 2007, pp. 446–450.
- Mączak, Antoni. *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*. PIW, 1978.
- Mieczkowski, Robert. “Dyskurs morski polskiego szlachcica – na podstawie pamiętników Teodora Anzelmia Dzwonkowskiego oraz rodzinnych dokumentów”. *Studia Łomżyńskie*, vol. 24, 2013, pp. 329–345.
- Niemcewicz, Julian Ursyn. *Pamiętniki czasów moich*, vol. 1, edited by Jan Dłhm. PIW, 1957.
- Nierstrasch, Chris. *In the Shadow of the Company. The Dutch East India Company and its Servants in the Period of its Decline (1740–1796)*. Brill, 2012.
- Niewiara, Aleksandra. *Wyrobiażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI–XIX wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2000.
- Pertek, Jerzy. *Polacy na morzach i oceanach*, vol. 1. Wydawnictwo Poznańskie, 1981.
- Rietbergen, Peter. *Europe. A Cultural History*. Routledge, 2014.

- Said, Edward. *Orientalism*. Polish trans. *Orientalizm*. PIW, 1991.
- Schama, Simon. *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. Fontana Press, 1991.
- Sobieski, Jakub. *Peregrynacja po Europie [1607–1613]. Droga do Baden [1638]*, edited by Józef Długosz. Ossolineum and DeAgostini, 2005.
- Tazbir, Janusz. “Niderlandy i sztuka niderlandzka w opinii polskich podróżników epoki Rubensa”. *Rubens, Niderlandy i Polska*, edited by Jacek A. Ojrzyński. Muzeum Sztuki w Łodzi, 1978.
- Thijssen, Lucia. *1000 Jaar Polen en Nederland*, Polish transl. *Polska i Niderlandy: 1000 lat kontaktów*. Walburg Press, 2003.
- Van Strien, Cornelis Daniël. *British Travellers in Holland during the Stuart Period*. Brill, 1993.
- Wolański, Filip. “Indie Holenderskie w świetle osiemnastowiecznych podręczników geograficznych i w relacji Teodora Anzelma Dzwonkowskiego”. *Staropolski ogląd świata: materiały z konferencji*, edited by Bogdan Rok and Filip Wolański. Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego–Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 2004, pp. 301–306.
- Zumthor, Paul. *La vie quotidienne en Hollande au temps de Rembrandt*, Polish transl. *Życie codzienne w Holandii w czasach Rembrandta*. PIW, 1956.
- Żukowski, Arkadiusz. *W kraju złota i diamentów. Polacy w Afryce Południowej XVI–XX w.* PWN, 1994.

Taalkunde

Artur TWOREK

ORCID: 0000-0003-0975-9358

Uniwersytet Wrocławski

Zur Aussprache niederländischsprachiger Familiennamen aus dem Bereich des Sports durch polnische Muttersprachler – theoretische Grundlagen und exemplarische Analysen

Abstract

The aim of the following article is to analyze the pronunciation of Dutch surnames by Polish native speakers. The research material consists of journalistic statements from the communicative-semantic area of sport that are present in public audiovisual mass media. The selected material guarantees the high frequency of its production and the associated perception within the real acts of communication. In particular, the examination includes Dutch sounds which either do not exist in Polish or occur in a different graphical-distributional context. The exemplary research results (the mode of phonetic integration of foreign speech sounds) represent mechanisms that are interpreted in relation to typical communication models. The study also analyzes the potential placement of such phonetic forms in the target language, i.e. Polish.

Keywords: pronunciation of foreign surnames, Dutch phonetics, Polish phonetics, expansion of phonetic system.

1. Zielsetzung

Das Ziel des folgenden Beitrags ist es, die Aussprache niederländischsprachiger Familiennamen durch polnische Muttersprachler zu analysieren. Das Untersuchungsmaterial bilden in öffentlichen audiovisuellen Massenmedien präsente Aussagen von Journalisten (bzw. Experten) aus dem kommunikativ-semantischen Feld des Sports. Dies verursacht, dass die analysierten Sprecher in der Rolle der Multiplikatoren auftreten und das ausgesuchte Material einerseits die beachtliche Häufigkeit und weitgehende Wiederholbarkeit der Untersuchungseinheiten im produktiven Bereich sowie andererseits ihre damit zusammenhängende Wahr-

nehmung im perzeptiven Bereich innerhalb realer Kommunikationsakte gewissermaßen garantiert. Die exemplarische Veranschaulichung der Untersuchungsergebnisse wird keinen quantitativen Charakter haben und muss als eine Art Pilotstudie betrachtet werden. Die gesammelten Daten bilden nämlich einen Teil des Großprojekts, das im Folgenden samt theoretischer Grundlagen kurz dargestellt wird.

2. Einführung

2.1. Projektbeschreibung

Das bereits angedeutete Großprojekt setzt sich zum Ziel die Aussprache fremder Familiennamen durch polnische Muttersprachler im öffentlichen medialen Bereich in Bezug auf ihr Multiplikationspotenzial zu untersuchen. Es werden Daten gesammelt, die sich sowohl auf die jeweilige Ausgangs- bzw. Gebersprache (vor allem Richtigkeitsgrad der phonetischen Realisierung des gegebenen Namens) als auch auf die Ziel- bzw. Nehmersprache – in diesem Fall: Polnisch – beziehen. Die letzteren dienen unter anderen dazu, Mechanismen der eventuellen Übernahme des fremden phonetischen Guts zu erkennen, kommunikativ-pragmatische Akzeptanz zielsprachiger Neubildungen zu verifizieren und letztendlich sie auf die mögliche Funktion eventueller Bereicherungsquelle des zielsprachigen (Sub)systems hin zu prüfen.

Als Ausgangssprachen gelten im Projekt die nord- (Dänisch, Norwegisch, Schwedisch) und westgermanischen (Deutsch, Niederländisch) Sprachen, die mit der Zielsprache Polnisch genetisch, areal und insbesondere typologisch gewisse, dennoch aber nicht weitgehende Verwandtschaft vorweisen können und in gegenwärtig medial vorhandenen Kommunikationsakten präsent¹ sind. Da die Realien medialer Übertragung eines potentiellen englischsprachigen Untersuchungsmaterials zum großen Teil andere Eigenschaften haben², gehört Englisch zu keinen direkten Projektsprachen. Dies schließt aber eventuelle Einflüsse des Englischen (sowie anderer Sprachen) in Form einer quasi Übergangssprache im analysierten Material in der Regel nicht aus.

2.2. Zur Spezifik des niederländischsprachigen Untersuchungsmaterials

Die Einzigartigkeit des niederländischsprachigen Untersuchungssubkorpus besteht nicht nur in der bloßen multinationalen Repräsentation gesammelten Familien-

¹ Gerade die geringere mediale Präsenz von Sprachen, wie z.B. Isländisch oder Färöisch, liegt ihrer Nicht-Berücksichtigung zu Grunde.

² Dies sind unter anderen: weitere Verbreitung solcher Namen, regionale Ausspracheunterschiede, instabile Realisierungen, gestörtes Normbewusstsein sowohl im produktiven als auch perzeptiven Bereich, stark beschränkte phonetische Selbstreflexion vieler Sprecher.

namen sondern noch zusätzlich in der nur schwach nachvollziehbaren Wahrnehmung des Faktes durch Produzenten des Untersuchungsmaterials und noch krasser durch dieses Material verifizierende Hörer. Vereinfacht gesagt werden niederländischsprachige Familiennamen eher nur mit Niederländern assoziiert. Die unter Nicht-Spezialisten verbreitete Überzeugung, Flämisch³ sei eine separate Sprache, ist auf mehrere außersprachliche (u.a politische, historische, kulturelle) Faktoren, die an dieser Stelle prinzipiell nicht näher erläutert werden, zurückzuführen. Als symptomatisch kann in diesem Zusammenhang der *Gerets*-Fall gelten: Die schon ansatzweise vorhandene Kompetenz der polnischen Fernsehkommentatoren in den 80er-Jahren des 20. Jh. die Namen niederländischer Fußballer mit <g>-Graphem richtig als [x] auszusprechen (z.B. *Gullit*, *Vanenburg*, *Van Tiggelen*), hat die gleiche Aussprache des belgischen Verteidigers in der Regel kaum generiert. Dennoch aber wird in die folgenden Analysen auch die Aussprache flämischer Familiennamen miteinbezogen, allerdings bilden sie eine Minderheit innerhalb des ganzen Subkorpus und werden in Anbetracht des oben Gesagten nur vorsichtig interpretiert bzw. bewertet.

Bei der Zusammenstellung des niederländischsprachigen Untersuchungsmaterials ist jedoch die Rolle des Friesischen nicht zu übersehen. Das in den Niederlanden (im Gegensatz zu Deutschland) lokal als Amtssprache geltende Friesisch ist insbesondere in etlichen Familiennamen niederländischer Eisschnellläufer zu finden, weil sich diese Sportart gerade im niederländischen Teil Frieslands großer Beliebtheit erfreut. Etymologisch sichtbar ist friesische Herkunft in Namen, wie z.B. *Postma*, *Ritsma*, *Zandstra*, die zu führenden Figuren des niederländischen Eisschnelllaufs des ausgehenden 20. Jh. gehört haben. Da im niederländischsprachigen Subkorpus lediglich diejenigen Sprachlaute analysiert werden, derer Aussprache sowohl im Niederländischen als auch im Friesischen identisch ist (und die den sonstigen Voraussetzungen für ihre Präsenz im Untersuchungskorpus entsprechen), werden Namen friesischer Sportler – Mitglieder niederländischer Nationalmannschaften – somit aus dem Untersuchungsmaterial nicht ausgeschlossen.

2.3. Theoretische Grundlagen

Theoretische Grundlagen, methodologische Voraussetzungen der qualitativen Korpuszusammenstellung samt der Bestimmung der Untersuchungsobjekte sowie die finale Überprüfung der Untersuchungsergebnisse aus der typologisch-sprachstrukturellen Perspektive hinsichtlich der Pragmatik eines prinzipiell bilingualen Kommunikationsaktes determinieren ein multidimensionales Forschungsverfahren, das der Projektrealisierung zu Grunde liegt. Wie bereits mehrmals ange-

---

³ Geschweige denn die nicht selten in den Medien auftauchende Bezeichnung “belgische Sprache”.

deutet, gesammelt wird ein Subkorpus niederländischsprachiger Familiennamen, die durch polnische multiplizierende Sprecher im medialen Raum phonetisch reproduziert werden und somit in polnischen, öffentlich gesprochenen Texten ausgesprochen und von polnischsprachigen Hörern wahrgenommen werden.

Mindestens seit dem Organon-Modell Bühlers, weist man explizit auf die akustische Form (Schallphänomen) hin, mit der Inhalte vom Sender zum Empfänger innerhalb eines Kommunikationsaktes übertragen werden. Im Fall einer oralen Kommunikation geht es präzisierend um einen artikulierenden Produzenten und einen auditiv wahrnehmenden Hörer. Das Organon-Modell wurde in den weiteren Jahrzehnten bekanntlich verschiedenartig unter anderen in Bezug auf die Pragmatik des jeweiligen Aktes ergänzt und erweitert. Eine solche Erweiterung bildet den theoretischen Rahmen für methodologische Voraussetzungen des an dieser Stelle präsentierten Projekts. Zum Einen wird nämlich der primäre Hörer zugleich zum sekundären Produzenten, indem er die Rolle eines Multiplikators erfüllt. Dies impliziert quasi automatisch, dass der finale Hörer in die Sequenz des Kommunikationsaktes miteinbezogen wird. Zum Anderen können die einzelnen Elemente eines so entstandenen Kommunikationsmodells zusätzlich durch die Tatsache mitbestimmt werden, dass es während der Inhaltsübertragung auch noch zum Sprachenwechsel kommt. Die L1-Sprache des primären Produzenten wird noch vom primären Hörer wahrgenommen, der jedoch bei seinem Rollenwechsel ebenfalls die Sprache wechselt und in der L2 des Weiteren die Funktion des sekundären Produzenten realisiert. Der angedeutete finale Hörer nimmt schließlich die übertragenen Inhalte in der L2 auditiv wahr.

Besonderheit des die hier analysierte Form der Inhaltsübertragung illustrierenden Kommunikationsaktes beruht jedoch darauf, dass die in der L1 artikulatorisch produzierten und akustisch manifestierten Familiennamen infolge der auditiven Wahrnehmung eines Multiplikators in der L2 reproduziert werden und das bereits Reproduzierte durch den (bzw. mehreren) finalen Hörer abschließend hinsichtlich des integrativen Affinitätsgrads der immerhin fremdsprachigen Familiennamen in der L2 verifiziert wird. Dies lässt sich schematisch wie folgt darstellen.

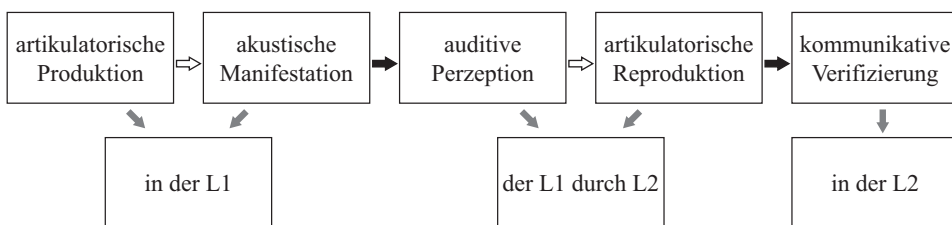

Abb. 1. Schema des erweiterten Kommunikationsaktes (eigene Bearbeitung)

Das idealisierte Modell in der Abbildung wird in den realen Kommunikationsakten an einigen Stellen diversen Störungen ausgesetzt, die die qualitative Seite des komplexen Vorgangs wesentlich mitprägen. Zum Einen: Da der Multiplikator in der Regel der native L2-Sprecher ist, hängt die Qualität seiner auditiven Perzeption von mehreren, teilweise instabilen und stark individualisierten Faktoren ab.⁴ Es ist jedoch auch möglich, dass das akustische (Vor)bild der Familiennamen in der L1 dem Multiplikator nicht zugänglich ist und nur noch ihr schriftliches Bild vorliegt, was wiederum andere – im Prinzip erschwerende – Mechanismen im Bereich der nicht mehr auditiven Wahrnehmung sowie der nicht mehr reproduktiven Artikulation hervorruft. Zum Anderen: Der Multiplikator ist gezwungen, die für ihn fremdsprachigen Namen einerseits möglichst treu der L1-Form und andererseits sie möglichst akzeptabel für das L2-Sprachgefühl zu reproduzieren. Zusätzlich ist das genannte Sprachgefühl nur schwer objektivierbar und ziemlich individualisiert, was auch die finale Verifizierung – ihr gehen übrigens gleichermaßen auditive Eindrücke voraus – der zwar fremden Familiennamen, die aber letztendlich zu Bestandteilen komplexerer oraler Texte in der L2 werden, determiniert. Die kommunikative Verifizierung beruht also auf der Akzeptanz der Hörer – die anschließend zu nachahmenden Sprechern werden – für die quasi domestizierten Fremdformen, die potentiell im integrativen Prozess das zielsprachige Sprachlautinventar (abgesehen von eventuellen Erscheinungen auf der suprasegmentalen Ebene) bereichern können, indem: a) leere Stellen im gegebenen System um völlig neue Einheiten ergänzt werden (im Prinzip gilt das für diejenigen Sprachlaute, die eine neue Kombination dynamischer Artikulationsmerkmale⁵ anbieten); b) bereits im System vorhandene Einheiten durch andere⁶ ersetzt werden; c) bereits vorhandene Einheiten zusätzliche Varianten (in Folge des Ausbaus sekundärer Artikulation⁷) bekommen; d) monophthongische

⁴ In den grundlegenden Perzeptionstheorien weist man unter anderen darauf hin, dass die Prozesse auditiver Perzeption lautsprachiger Zeichen als komplex zu betrachten sind: Die einzelnen Sprachlaute werden nicht nur in Sprachlautsequenzen und durch suprasegmentale Merkmale, sondern auch zusammen mit außerhalb der Sprachstrukturen platzierten prosodischen Eigenschaften (Modalitäten, Emotionen, Melodieabläufen, Konsituativitäten usw.) wahrgenommen. Betont wird die Rolle psychologischer, gesundheitlicher, idiophonischer, soziophonischer usw. Faktoren. Nicht selten wird vergeblich nach intralingualen Korrespondenzen zwischen artikulatorischen, akustischen und auditiven Einheiten gesucht, was dazu führt, dass einige produzierte Signale gar nicht wahrgenommen werden und gar nicht produzierte Signale doch auditiv identifiziert werden können. Einen Überblick der diesbezüglichen Fachliteratur an dieser Stelle anzubieten würde den inhaltlichen sowie editorischen Rahmen des Beitrags überschreiten. Dennoch ist es hier u.a. auf Jorasz (1998), Canepari (2003), Piroth (2005), Moore et al. (2007), Gaskell und Mirković (2016) zu verweisen.

⁵ Im Fall der Vokale geht es vor allem um Dorsalität (inkl. ihrer Höhe) und Labialität. Im Fall der Konsonanten um Artikulationsorgan und -stelle (seltener um Artikulationsweise).

⁶ Im vokalischen Bereich betrifft das insbesondere die Neutralisierung des konstituierenden Nasalitätsmerkmals, im konsonantischen z.B. das Palatalitätsmerkmal.

⁷ In der sekundären Artikulation – die im Prinzip Merkmale der primären Artikulation nicht irritiert – können im vokalischen Bereich statische Merkmale der Quantität und Qualität und im konsonantischen Bereich eines zusätzlichen Artikulationsorgans als konstituierend eingeführt werden.

Einheiten etwa multiphthongiert⁸ bzw. Multiphthonge zu einzelnen oder sequenzbildenden Monophthongen⁹ werden. Die aufgelisteten Phänomene können auch gewissermaßen gekoppelt realisiert werden.

Obwohl man in der Fachliteratur seit vielen Jahren (vgl. z.B. Czochralski; Juhász, Morciniec) zurecht auf die Stabilität phonologisch-phonetischer Subsysteme hinweist, was die Zahl eventueller Integrationen wesentlich minimiert, lassen sich solche Mechanismen doch beobachten und ihre Folgen etablieren sich nach mühsamen Prozessen vor allem im peripheren Bereich eines solchen Subsystems (vgl. Tworek, *Einführung* 44ff.), d.h. sie tauchen nur im zwar integrierten dennoch aber etymologisch nicht indigenen Wortschatz auf. Dass die so platzierten Phänomene innerhalb der Verifizierungsphase sogar öffentliche Diskussionen, in denen nicht nur und nicht vor allem sprachliche Argumente entscheidend sind, entfachen können, beweist ein symptomatisches Beispiel: Auf den Internetsportforen¹⁰ konnte man nämlich nach dem *Champions League* Halbfinalspiel *Paris Saint Germain* gegen *Manchester City* am 28. April 2021 heftigen Auseinandersetzungen folgen, die zum Thema eine angeblich falsche Aussprache des Namens *De Bruyne* vom polnischen Fernsehkommentator hatten. Kritiker waren einfache Fußballfans¹¹ und der Kommentator wehrte sich, indem er sich auf die Meinung eines ehemaligen polnischen, seit Jahrzehnten in Belgien ansässigen Fußballers zur Rechtfertigung berief.¹² Zusätzlich äußerte sich noch ein ehemaliger, kurzzeitig in Anderlecht Brüssel tätige Spieler.¹³ Es ist an dieser Stelle nur anzudeuten, dass zu den wichtigsten Eigenschaften dieser kommunikativen Erscheinung die unterschiedlich stark begrenzte Kompetenz aller Seiten des Streits, weitgehend verständliche Missversuche die *De Bruyne*-Aussprache schriftlich zu manifestieren¹⁴ und so gut wie keine Möglichkeit den Streit zu schlichten, gezählt werden müssen. Das angeführte Beispiel zeigt, wie multidimensional die Verifizierungsphase inhaltlich gestaltet werden kann und wie labil die daraus resultierenden Entscheidungen sein können. Zumal fehlen im Prinzip Wörter- oder Handbücher,¹⁵ wo man diesbezügliche Mechanismen

⁸ Dies generiert u.a. Entstehung von vokalischen Diphthongen (seltener Triphthongen) oder konsonantischen Affrikaten.

⁹ So entstehen beispielsweise feste Sequenzen von Vokal und Gleitlaut.

¹⁰ Vgl. <https://sportowefakty.wp.pl/pilka-nozna/936243/liga-mistrzow-kibice-zaatakowali-mateusza-borka-na-twitterze-cieta-riposta-komentatora> (Zugriff: 29.04.2021).

¹¹ Präzise geht es um diejenigen Fans, die sich gerne an Internetdiskussionen beteiligen.

¹² Auf der oben angeführten Internetseite konnte man folgende Aussage des Kommentators lesen: "Kevin de Bruyne jest z Gandawy. Flandria. Język flamandzki. Pozdrawiam. Dobrej nocy. Skonsultowane z Włodkiem Lubańskim".

¹³ Sein Vorschlag liegt allem Anschein nach relativ weit von der richtigen Aussprache entfernt: "De Bryjne – jeśli już mam być sędzią w tym sporze".

¹⁴ Angegeben wurden folgende Formen: *de brajne*, *de brejne*, *de brujne* und sogar *de bryjne*.

¹⁵ Diese Rolle erfüllt das *Słownik wymowy. Postacie, nazwy, terminy historyczne* (Hertmanowicz-Brzoza) kaum. Im Bereich des Deutschen tragen dagegen Aussprachewörterbücher derartigen

beziehungsweise daraus resultierende (wenn auch nur idealisierte) Normen und anschließende Einzelformen kodifiziert hätte.

3. Untersuchung

Im folgenden Projektteil wird, wie bereits angedeutet, die Aussprache niederländischsprachiger Eigennamen durch polnischsprachige Multiplikatoren in Bezug auf ihre phonetische Realisierung und eventuelle Adaptation im Polnischen nicht vorhandener (oder distributiv anders platzierter bzw. anders graphisch manifestierter) niederländischer Sprachlaute analysiert. Dies setzt bestimmte methodologisch motivierte Annahmen für die Zusammenstellung des Untersuchungskorpus voraus.

3.1. Zu Familiennamen

Familiennamen als anthroponymische Eigennamen kennzeichnen sich einerseits durch gewisse Pflichtmäßigkeit – d.h. Personen müssen genannt werden um ihre gesellschaftliche und damit auch kommunikative Präsenz zu ermöglichen – sowie andererseits durch ihre spezifische Asemantizität – z.B. der Familienname *Rijkaard* bedeutet direkt nicht, dass sein Träger reich ist (vgl. u.a. Kosyl). Da Familiennamen somit vor allem zur Identifizierung einer Person dienen und innerhalb jeglicher Sprachgemeinschaft eine identitätsstiftende Funktion realisieren sowie infolgedessen praktisch nahezu unübersetzbar sind, bleiben sie gegen potentielle durch Sprach(en)wechsel verursachte Änderungen weitgehend immun. Dies ermöglicht wiederum, dass sie auf phonetischer Ebene eine Art Medium anbieten, das spracheigene Laute im interlingualen Kontakt effektiver übertragen und in der Nehmersprache potentiell etablieren lässt, was den Untersuchungsvoraussetzungen optimal entspricht.

3.2. Zu kommunikativem Bereich des Sports

Bereits 1983 hat Wolfgang Brandt der sogenannten Sportsprache¹⁶ unter anderen Merkmale übersozial und überfachlich zugeschrieben¹⁷ und damit indirekt auf

---

Mechanismen schon Rechnung. Im *Deutschen Aussprachewörterbuch* (Krech et al.) beschäftigt man sich mit diesem Phänomen im Einführungskapitel “Eindeutschung von Namen und Wörtern aus anderen Sprachen” und Claudia Müller präsentiert diesbezüglich Niederländisch als Herkunftssprache (vgl. Krech et al. 167ff.). Vgl. auch methodologische Überlegungen von Heinemann und Sieber (2003).

¹⁶ Mehr zur Begriffsbestimmung vgl. u.a. Tworek (2012b).

¹⁷ Brandt bezog die beiden Begriffe zwar auf das Deutsche, ihre Gültigkeit scheint aber sprachübergreifend.

ihre gegenwärtige gesellschaftliche Rolle eines egalitären Interessenobjekts hingewiesen. Da unter vielen Manifestationsfeldern der Sportsprache (z.B. Sprache der Sportler/Trainer, der Zuschauer/Fans, der Regel, der verschiedenartigen narrativen Beschreibungen) die komplexen, mediale Übertragung der Sportereignisse begleitenden Texte wegen ihrer kommunikativen Intensität eine besondere Stellung einnehmen, werden sie zur grundlegenden Quelle des Untersuchungskorpus. Zumal gehören Familiennamen (vor allem der Sportler) angesichts des jeder Sportaktivität immanenten Person-Leistung-Gefüges zum informativen Kern solcher Texte. Die audiovisuelle (seltener nur auditive) massenmediale Übertragung der Sportereignisse garantiert heutzutage Zuschauerquoten¹⁸ (ggf. Hörerquoten), die in anderen Bereichen kaum zu erreichen sind. Dies gilt unter anderem für weit ausgelegtes Spektrum der Politik (auch wenn der Name des amtierenden niederländischen Ministerpräsidenten *Rutte* das betreffende Korpus gut bereichern würde) oder der Kultur¹⁹ (die Popularität des Namens *Van Gogh*²⁰ oder *Rubens* determiniert zugleich beinahe seine etymologische Entwurzelung und adaptive quasi Domestizierung) nicht. Die daraus resultierende Häufigkeit der spracheigenen Familiennamen in solchen Texten beeinflusst direkt die Bedingungen ihrer Wahrnehmung durch anderssprachige Hörer und anschließende Verifizierung dieser Formen in der Zielsprache. Dabei wird den Kommentatoren/Reportern (nicht selten mit zusammen kommentierenden Experten: z.B. ehemaligen Sportlern, Trainern) Rolle des übertragenden Vermittlers zugeschrieben. Da sie die fremden Namen in die in einer L2-Sprache verfassten Texte involvieren, realisieren sie – ob bewusst oder etwa nolens volens sei es erst mal dahingestellt – gewisse Multiplikatorfunktion, indem ihr sprachliches Verhalten in Bezug auf phonetische Manifestation der Namen die Quelle der Wahrnehmung gestaltet und in Folge der darauffolgenden Verifizierung potentielle adaptive Integration einzelner phonetischer Phänomene in der Tat initiiert. Die so konsituativ vorgeschriebene Vorbildfunktion²¹ ist auch bei mangelnden Sprachkompetenzen durchaus vorhanden und umfasst nicht unbedingt positive Akzeptanz der einen oder anderen Person bzw. des journalistischen/kommentatorischen Berufs im All-

¹⁸ Interessante diesbezügliche Daten führt u.a. Ostrowski (2007, 2010) an.

¹⁹ Es sei allerdings an dieser Stelle zu betonen, dass Sport sowie Sportereignisse zu sozial- und kulturgeprägten Phänomenen gezählt werden. Ohne auf Details einzugehen, ist in diesem Zusammenhang u.a. auf Hobsbawm (1995), Lipiec (1997), Horne und Manzenreiter (2006), Lipoński (2012) hinzuweisen, die das Sportphänomen aus wissenschaftlich unterschiedlichen Perspektiven betrachten.

²⁰ Im bereits angeführten *Slownik wymowy...* lesen wir dennoch eine schlechthin kuriose Anmerkung, dass die französische Aussprache in Polen – mit nasaler /a/-Aussprache und /n/-Tilgung in *van* sowie zweifacher [g]-Aussprache in *Gogh* – des Namens verwendet werde (vgl. Hertmanowicz-Brzoza 61).

²¹ Auch wenn sich die Multiplikatoren dessen nicht immer (oder sogar überhaupt nicht) bewusst sein mögen.

gemeinen, sondern löst eine eher unreflektierte Reaktion auf das häufig Gehörte, mehrmals Wiederholte aus, was im sprachlichen Gedächtnis des Empfängers eine abrufbare Spur hinterlässt.

3.3. Sprachlaute als Untersuchungsobjekte

Als Untersuchungsobjekte gelten insbesondere diejenigen niederländischen Sprachlaute, die entweder im Polnischen nicht vorhanden sind oder in einem anderen graphisch-distributionellen Kontext vorkommen. Die folgenden exemplarischen Untersuchungsergebnisse beziehen sich auf jene in den vom Multiplikator reproduzierten Formen präsenten Sprachlaute. Außer Acht werden an dieser Stelle wegen für das derartige lexikalische Material allzu großer Realisierungsinstabilität suprasegmentale Phänomene gelassen. Die Grundlage für eine solche Reproduktion bilden sowohl Mechanismen der auditiven Perzeption fremdsprachiger segmentaler Einheiten (in der Regel beruhen sie darauf, fremde Sprachlaute mit denjenigen muttersprachlichen gleichzusetzen, die über gewisse gemeinsame Merkmale verfügen)²² als auch der Schriftinput,²³ der vor allem bei unzureichender lautlicher Vorlage, Assoziationen mit spracheigenem Schriftsystem hervorruft. Des Weiteren erwägt man auch ihr Potential in das polnische Sprachlautsystem integriert zu werden.

Das aus dem konfrontativen Vergleich des niederländischen und polnischen phonetisch (und nicht phonologisch) orientierten Sprachlautsystems resultierende und für die Zwecke folgender Darstellung exzerpierte Untersuchungsmaterial²⁴ umfasst: a) prädorsale gerundete Vokale /y y/²⁵ ohne sie zusätzlich nach Quantität zu differenzieren; b) [œy]-Diphthong;²⁶ c) graphisch mit <g> notierte Aussprache des postdorsal-velaren Konsonanten [x]. Der letztere – für die interlingualen niederländisch-polnischen Aussprachevarianzen besonders symptomatische – Fall wird trotz der [x]-Präsenz im Polnischen berücksichtigt, weil es sich dabei um ein richtunggebendes Beispiel des starken, eventuelle lautliche Vorbilder neutralisierenden, interferierenden Einflusses des angedeuteten Schriftinputs handelt.

²² Zu solchen Mechanismen vgl. z.B. Rausch und Rausch (88ff.), Pompino-Marschall (149ff.). Zur Perzeption niederländischer Vokale und Diphthonge vgl. u.a. Nootboom (1972), Balas (2017).

²³ Dazu ausführlich in vielen Beiträgen von Prędoła (u.a. 1974).

²⁴ In die vollständigen Projektanalysen werden auch weitere Sprachlaute involviert (u.a. Vokale mit quantitativer Ausdehnung und qualitativer Intensivierung der Artikulation, labial-dentale und palatalisierte Konsonanten, Hauchlaute).

²⁵ Das ebenfalls prädorsale und gerundete /œ/ wurde wegen geringerer Vertretung in untersuchten Korpora vorerst nicht analysiert.

²⁶ Analysiert werden nur die den Diphthong konstituierenden artikulatorischen Merkmale und nicht eventuelle Tendenz zur Zerlegung des Diphthongs in Vokal-Gleitlaut-Sequenz.

3.4. Untersuchungskorpus

Das seit 2018 systematisch²⁷ gesammelte Untersuchungskorpus wurde in der Regel den Fernsehübertragungen von Sportereignissen in öffentlich zugänglichen²⁸ TV-Sendern (in ihren allgemeinen oder dem Sport gewidmeten Kanälen) entnommen: Telewizja Polska (TVP), Polsat und Eurosport. Was die Sportarten betrifft, bot das meiste Material Fußball an. Zu nennen sind hier drei grundsätzliche Quellen, die von insgesamt mehr als 30 Multiplikatoren kommentiert wurden: Spiele der niederländischen Nationalmannschaft – vor allem gegen Polen, Spiele der niederländischen Fußballliga Eredivisie und gelegentlich andere Fußballspiele – vor allem in der UEFA Champions League – von Mannschaften mit niederländischsprachigen (also auch belgischen) Fußballern in ihren Kadern. Die erstgenannten Ereignisse – Spiele Niederlande-Polen in der UEFA Nations League im Herbst 2020 – haben besonders hohe Zuschauerquoten vorzuweisen. Nach Angaben von Nielsen Audience Measurement²⁹ betrug die Quote des am 4. September 2020 in TVP1 übertragenen Spiels 2,94 Millionen Zuschauer, was dem Sender den Marktanteil von 22,47 Prozent garantieren konnte. Das Untersuchungskorpus wurde noch zusätzlich durch das Material vom Eisschnelllauf und Radsport³⁰ erweitert, einerseits wegen hoher Repräsentanz niederländischer und belgischer Profis und andererseits wegen regelmäßiger Übertragungen der wichtigsten Ereignisse in diesen Sportarten in Polsat Sport bzw. Eurosport.

4. Exemplarische Darstellung und Bewertung des Untersuchungsmaterials

In der folgenden exemplarischen Darstellung wird ausschließlich auf qualitative Mechanismen hingewiesen, die in beobachteten, phonetisch realisierten Phänomenen sichtbar sind und es wird im Prinzip auf ihre quantitativen Analysen verzichtet. Die letzteren wären wegen enorm großer und zugleich instabiler Zahl der mitwirkenden Faktoren (u.a. Zahl und Kompetenzen der Kommentatoren, Vorhandensein und ggf. Qualität des lautlichen Vorbilds, jeweilige Auswirkungskraft der Schriftvorlagen, parametrisierbare Daten bezüglich der Wahrnehmungsprozesse) vorerst kaum aussagekräftig gewesen.

²⁷ Es werden auch Beispiele von in früheren Jahren aktiven Sportlern analysiert, die entweder in archivierter Form stets zugänglich sind oder in gegenwärtigen Kommentaren erwähnt werden.

²⁸ Es geht um Sender mit unterschiedlichem rechtlichem Status. Ausgeschlossen wurden jedoch die sogenannten Pay-TV-Sender.

²⁹ Vgl. <https://www.wirtualnemedi.pl/artykul/wyniki-ogladalnosci-31-sierpnia-6-wrzesnia-tvp1-hity-tygodnia> (Zugriff: 6.04.2021).

³⁰ Seltener tauchen im Untersuchungskorpus Familiennamen aus dem Bereich Leichtathletik, Volleyball und Handball auf.

A. Der /y y/-Fall

Unter den im gesammelten Untersuchungskorpus reichlich auftretenden Familiennamen mit /y y/-Vokalen sind u.a. *Krul*, *Wijnaldum*, *Schuurs*, *Mulder*, *Schulting*, *Gullit*, *Suurbier* zu finden. Da Polnisch in typologischer Hinsicht zu Sprachen gehört, die in ihrem vokalischen System keine Reihe von prädorsal-gerundeten Segmenten haben, erschwert dies ihre eventuelle korrekte Reproduktion, was direkt auf die mangelnde sprechmotorische Gewöhnung (aber nicht Fähigkeit) eine so koordinierte Verbindung der Dorsalität und Labialität artikulatorisch zu kreieren zurückzuführen ist. In der auditiven Wahrnehmung werden solche Vokale mit den scheinbar ähnlichsten indigenen Einheiten gleichgesetzt, was in der Regel inkorrekte Reproduktionsformen generiert: In diesem Fall sind es vor allem diverse (mit unterschiedlichem Spannungsgrad) prädorsale /i/-Varianten, weil die Dorsalität dasjenige Merkmal ist, das in akustischen Spektren der Vokale am deutlichsten manifestiert wird. Deswegen können nicht einmal das Bewusstsein und der Wille eines Kommentatoren (ggf. auch eines finalen Hörers) diesen fremden Vokal korrekt zu reproduzieren für den Erfolg eines solchen Prozesses ausreichen. Trotzdem kann etwa ein Fünftel aller /y y/-Wiedergaben als richtig³¹ bewertet werden, was Folge der doch effektiven Kompetenz einzelner Kommentatoren³² ist. Dennoch lässt sich bei den meisten von ihnen eine geringfügige Instabilität in korrekten Realisierungen beobachten. Ein weiteres Drittel machen die ausgesprochenen /o/-Vokale aus, was vom starken, in diesem Fall negativen – das <u>-Graphem steht im Polnischen eben für das /o/ – Einfluss der Schrift zeugt.³³ Nur als sporadisch sind andere Realisierungen zu betrachten. Die positive – lies: integrationsfördernde – Verifizierung von /y y/ ist somit kaum zu erwarten, was einer Leerstelle im polnischen Vokalsystem ungeachtet seine Erweiterung nicht unterstützt. Da es aber gerade für diese Vokale sowohl recht viele Beispiele aus unterschiedlichen Sprachen als auch vereinzelte Fälle von Familiennamen polnischer Bürger (vgl. den Namen des polnischen Regierungssprechers: *Müller*) gibt, ist die Etablierung des Vokals im peripheren Bereich des Systems nicht ausgeschlossen, aber im Moment nur schwer nachweisbar.

³¹ Die Richtigkeitsquote sinkt beim Namen *Wijnaldum*, was offensichtlich durch den morphologisch bedingten Eindruck bzw. Überzeugung ausgelöst wird, dass die Aussprache suffixaler Formen nachlässig sein darf.

³² Hilfreich können in diesem Fall sehr wohl die Deutschkenntnisse (präzisierend: mehr Erfahrung im Umgang mit den deutschen die /y y/ inkludierenden Namen) in der Funktion einer Übergangssprache sein.

³³ Die Quote der /o/-Aussprache erhöht sich in Namen wie *Schulting*, *Gullit* oder *Suurbier*, was zusätzlich durch vokalische Nachbarschaft des folgenden [ɪ] bzw. [i:] bedingt ist und die synharmonische indirekte Kette von /i/-Vokalen vermeiden lässt.

B. Der [œy]-Fall

Ebenfalls reichlich kommen im Untersuchungskorpus Beispiele für den [œy]-Diphthong vor, z.B.: *De Bruyne, Kuyt, Nuis, Schuil, Cruijff, Blokhuijsen, Sluijters*. Doppelte Herausforderung eines [œy]-Falls für polnische Kommentatoren beruht darauf, dass Polnisch eine diphthonglose Sprache ist, die in typologischer Hinsicht eine Art Kompensation in Form von Gleitlauten entwickelt hat und Vokal-[j]/[w]-Sequenzen bevorzugt³⁴ und dass das [œy] aus präadorsal-gerundeten vokalischen Phasen besteht, was die bereits oben beschriebenen Probleme generiert. Es unterliegt auch keinem Zweifel, dass dieser Diphthong deutlich schwankend im heutigen Niederländisch ausgesprochen wird und dass eine systematische vielseitige Beschreibung des Phänomens in der Fachliteratur stets nicht vorhanden ist. Diese leicht wahrnehmbare Instabilität des niederländischen Standards ist ein weiterer Faktor, der zusammen mit bereits angedeuteten produktiven und perceptiven Schwierigkeiten, die korrekte Reproduktion des Diphthongs von polnischen Sprechern erschwert. Dies führt dann dazu, dass die im Korpus präsenten [œy]-Wiedergaben eine Menge von zahlreichen, nicht selten unsystematischen, mehrheitlich inkorrekten Formen ausmachen. So wurde im Namen *Nuis* der [œy]-Diphthong unter anderem mit [ɔj], [jɔ], [vi], [ɔji], [aj], [aw] ersetzt. Auch wenn die seltenen richtigen Formen eher zufällig scheinen, muss man hier einen Handballkommentator von Eurosport erwähnen, der – trotz einzelner anderer phonetischer Unzulänglichkeiten – den Namen *Sluijters* konsequent nahezu mustergültig normgerecht reproduziert hat. Die gerade angeführten Umstände sowie die typologische Struktur des polnischen Sprachlautsystems mit spezifischerweise Diphthonge ersetzenden Gleitlauten verursachen, dass eventuelle dieses System mit [œy] (oder auch mit anderem beliebigem Diphthong) erweiternde Mechanismen kaum vorstellbar sind.

C. Der <g>-Fall

In diesem Fall beschränkt sich die durchgeführte Analyse darauf, die Häufigkeit der richtigen [x]-Aussprache des im Niederländischen nicht nur mit <ch> sondern gerade noch mit <g> (ggf. auch mit <gg>, <gh>) schriftlich fixierten postdorsal-velaren frikativen (des Öfteren mit erhöhter artikulatorischer Intensität realisierten) Konsonanten zu prüfen. Da das [x] ebenfalls ein Bestandteil des polnischen Konsonantensystems ist (was die Frage nach seinen Erweiterungsmöglichkeiten völlig erübrigt), in der Schrift jedoch nur mit <ch> bzw. <h> notiert wird, handelt es sich bei der eventuellen inkorrekten Reproduktion des niederländischen <g>-Graphems mit dem polnischen – und im Niederländi-

³⁴ Mehr dazu u.a. Tworek (*Einführung* 233).

schen systematisch nicht vorhandenen – zwar postdorsal-velaren aber explosiven [g]-Konsonanten um den direkten starken Einfluss der Graphie auf die Aussprache.³⁵ Die grundlegende Ursache solcher Aussprache ist mangelndes Vorwissen, wie das niederländische <g> auszusprechen ist. Nicht zu übersehen sind angesichts dessen – neben dem bereits im Kap. 2.2. angedeuteten Identifikationsproblem die flämischen Belgier als niederländischsprachig zu betrachten – noch mehrere nur seicht internalisierte kulturbedingte oder soziolinguistische Faktoren.³⁶ Dies determiniert gleichermaßen die Akzeptanz der niederländischen Ausspracheversion durch finale polnische Hörer. Allerdings lässt sich mühelos beobachten, dass die diesbezüglichen Sprachkompetenzen polnischer Kommentatoren ständig erhöht werden und Namen wie z.B. *Van de Goor*, *Groenewold*, *De Knegt*, *De Ligt*, *Vanenburg*, *Berghuis*, *Bergsma* mehrheitlich dem niederländischen Original treu reproduziert werden. Leichte Quotensteigerung der [k]-Aussprache betrifft die letzteren Beispiele, was wahrscheinlich die morphologisch-distributive präkonsonantische Platzierung des <g> im Stammauslaut determiniert. Erwähnenswert ist noch der *De Jong*-Fall in dem gar nicht selten in Folge einer hyperkorrekten Übergeneralisierung auch der (g)-Buchstabe vom zusammengesetzten <ng>-Graphem separat als [x] artikuliert wurde. Als symptomatisch gilt in diesem Zusammenhang die Rechtfertigung eines der TVP-Kommentatoren während des EM-Spiels Niederlande-Nordmazedonien am 21.06.2021, in der der Kommentator erläuterte, er wisse dass der Name *De Jong* so wie der Name *Stekelenburg* (d.h. mit [x]) auszusprechen sei, er wolle aber nicht herumalbern.

5. Schlussfolgerungen und Postulate

Die hier skizzenhaft dargestellten Untersuchungsergebnisse lassen folgende Schlussfolgerungen formulieren:

a) Die modellorientierte primäre Wahrnehmung niederländischer Sprachlaute hängt zwar mit Sprachkompetenzen des polnischen Multiplikators zusammen, wird aber – manchmal dieser Kompetenzen ungeachtet – nicht nur durch lautliche Vorbilder sondern zum beachtlichen Teil durch vorhandene schriftliche Vorlagen beeinflusst.

b) Zum geringeren dennoch aber erwähnenswerten Teil spielen Übergangssprachen sowie Faktoren außersprachlicher Natur in den genannten Prozessen ihre – nicht immer gleiche – Rolle.

³⁵ Ähnliches gilt unter anderen auch für die als [ɔ] auszusprechende <oe>-Schreibung, z.B. *Koeman*, *Van der Poel*, *Roest*.

³⁶ Ein illustrierendes Beispiel dafür sind häufige Ängste vor der korrekten Aussprache des Namens *De Goey*.

c) Die massenmediale häufige Präsenz der reproduzierten Formen im angeführten Modell generiert zum Einen ihre effektivere Domestizierung und zum Anderen ihre Instabilität.

d) Die anthroponymischen Familiennamen sind etwa fähig eigene – in einer Nehmersprache fremde – Sprachlaute ansatzweise zu etablieren und sie im peripheren Bereich des zielsprachigen Sprachlautsystems zu platzieren.

In Bezug auf die genannten Schlussfolgerungen und auf die weiteren erhofften Erkenntnisse ist unter anderen Folgendes zu postulieren:

A. Quantitativer Ausbau des Untersuchungsmaterials und der Untersuchungsobjekte.

B. Experimentelle Analysen hinsichtlich der Übernahme von Multiplikatorenaussprache jeglicher Qualität durch finale Hörer.

C. Soziolinguistisch orientierte Analysen der auf Multiplikatorenaussprache gezielten Bewertungsmechanismen seitens finaler Hörer.

D. Pragmalinguistisch orientierte Analysen der Einleitungseffektivität eines Erweiterungspotentials der gegebenen phonetischen Segmente hinsichtlich des möglichen Systemausbaus in der Zielsprache.

Bibliographie

- Balas, Anna. "The influence of second language vowels on foreign language vowel perception". *Proceedings of the Linguistics Society of America*, Bd. 2, 2017, S. 1–5.
- Brandt, Wolfgang. "Schwere Wörter im Bereich Sport". *Jahrbuch des Instituts für deutsche Sprache*, Bd. 57 (Wortschatz und Verständlichkeit), 1983, S. 98–118.
- Canepari, Luciano. *Manuale di fonetica. Fonetica "naturale": articolatoria, uditiva, funzionale*. Lincom Europa, 2003.
- Czochralski, Jan. "Zur sprachlichen Interferenz". *Linguistics*, Bd. 67, 1971, S. 5–25.
- Gaskell, Gareth, und Jelena Mirković, Herausgeber. *Speech Perception and Spoken Word Recognition*. Routledge, 2016.
- Heinemann, Roland, und Wolfgang Sieber. "Sprechen und Verstehen von Fremdwörtern in Radio- und Fernsehprogrammen. Zum methodischen Ansatz der Aussprachedatenbank der ARD". *Sprechsprachliche Kommunikation. Probleme, Konflikte, Störungen*, herausgegeben von Lutz Christian Anders und Ursula Hirschfeld. Peter Lang, 2003, S. 153–160.
- Hertmanowicz-Brzoza, Małgorzata. *Słownik wymowy. Postacie, nazwy, terminy historyczne*. Wydawnictwo Literackie, 2000.
- Hobsbawm, Eric. *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991*. Abacus, 1995.
- Horne, John, und Wolfram Manzenreiter, Herausgeber. *Sports Mega-Events: Social Scientific Analyses of a Global Phenomenon*. Malden et al. Blackwell, 2006.
- Jorasz, Urszula. *Wykłady z psychoakustyki*. Wydawnictwo Naukowe UAM, 1998.
- Juhász, János. "Überlegungen zum Stellenwert der Interferenz". *Sprachliche Interferenz. Festschrift für Werner Betz zum 65. Geburtstag, herausgegeben von Herbert Kolb und Hartmut Lauffer*. Max Niemeyer, 1977, S. 1–12.
- Krech, Eva-Maria, et al. *Deutsches Aussprachewörterbuch*. De Gruyter, 2010.
- Kosyl, Czesław. "Nazwy osobowe". *Współczesny język polski*, herausgegeben von Jerzy Bartmiński. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001, S. 431–445.

- Lipiec, Józef. "Idea nowożytnego olimpizmu". *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Kultura fizyczna. Sport*, herausgegeben von Zbigniew Krawczyk. Instytut Kultury, 1997, S. 137–154.
- Lipoński, Wojciech. *Historia sportu*. PWN, 2012.
- Moore, Brian C.J., et al. "Introduction. The perception of speech: from sound to meaning". *Philosophical Transactions of The Royal Society B*, 363, 2007, S. 917–921.
- Morciniec, Norbert. "Zum Wortgut deutscher Herkunft in den polnischen Dialekten Schlesiens". *Zeitschrift für Ostforschung*, Bd. 38, Nr. 3, 1989, S. 321–336.
- Nootboom, Sibout Govert. *Production and Perception on Vowel Duration. A Study of Durational Properties of Vowels in Dutch*. Manuskript zugänglich in der Bibliothek der Rijksuniversiteit Utrecht, 1972.
- Ostrowski, Andrzej. "Sport jako nośnik oglądalności telewizyjnej we współczesnym systemie medialnym". *System medialny w Polsce – pytania i dezyderaty*, herausgegeben von Piotr Bielawski und Andrzej Ostrowski. Lena, 2010, S. 195–208.
- . *Telewizyjna transmisja sportowa, czyli największy teatr świata*. Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, 2007.
- Piroth, Hans Georg. *Zur Sprachlautkonstituierung im phonetischen Wahrnehmungsprozess. Psycho- und elektro-physiologische Untersuchungen*. De Gruyter, 2005.
- Pompino-Marschall, Bernd. *Einführung in die Phonetik*. Walter de Gruyter, 1995.
- Prędota, Stanisław. "Gesetzmäßigkeiten der Interferenz im Bereich der phonisch-graphemischen Umkodierung". *Germanica Wratislaviensia*, Bd. 18, 1974, S. 87–94.
- Rausch, Rudolf, und Ilka Rausch. *Deutsche Phonetik für Ausländer. Ein Lehr- und Übungsbuch*. VEB Verlag Enzyklopädie, 1988.
- Tworek, Artur. *Einführung in die deutsch-polnische vergleichende Phonetik*. Neisse Verlag/Quaestio, 2012a.
- . "Einige Bemerkungen zum Begriff 'Sportsprache' aus deutsch-polnischer Perspektive". *Sprache und Fußball im Blickpunkt linguistischer Forschung*, herausgegeben von Janusz Taborek et al. Verlag Dr. Kovač, 2012b, S. 141–151.

Dorota KLIMEK-JANKOWSKA

ORCID: 0000-0003-3102-1384

Uniwersytet Wrocławski

Edyta BŁACHUT

ORCID: 0000-0001-9234-465X

Uniwersytet Wrocławski

Joanna BŁASZCZAK*

ORCID: 0000-0002-8332-2827

Uniwersytet Wrocławski

Zuzanna CZERWONKA-WAJDA

ORCID: 0000-0003-2578-1387

Uniwersytet Wrocławski

Anna BORKOWSKA

ORCID: 0000-0001-5428-0974

Uniwersytet Wrocławski

Grammatical gender and stereotypical gender associations with inanimate nouns in the ‘Germanic sandwich’

Abstract

This pilot study is a contribution to the theoretical debate on the impact language has on general cognition. More specifically, we applied a Word Sketch collocater (an innovative NLP tool operating on large-scale corpora) to collect human adjective collocations of masculine, feminine, and neuter inanimate nouns in German, Dutch, and English to see whether there is a correlation between the grammatical genders of inanimate nouns and the adjective collocations most frequently used to describe those nouns. Later, in a series of online questionnaires, we examined the impact of grammatical gender and stereotypical gender associations on the perception of inanimate nouns (e.g., street, lamp, bottle) by testing the gender associations of their human adjective collocations obtained from the Word Sketch collocater in German (a grammatical gender language), Dutch (a language with a combination of grammatical gender and natural gender), and English (a natural gender language). In German, the results show that grammatical gender alone is not a decisive factor in causing masculine or feminine gender associations of inanimate nouns. Rather, it is the combination of grammatical gender and stereotypical gender associations of nouns that plays a role. In English, nouns associated with neutral, masculine and even feminine gender had significantly more neutral adjectival associations. In Dutch, nouns with common and neuter gender resulted in a higher proportion of masculine adjectival associ-

---

* This paper is dedicated to the memory of our dear friend Joanna Błaszczak, who passed away while this paper was being peer-reviewed.

ations because these nouns are mostly referred to with common and masculine pronouns. We observed a special role played by stereotypical feminine associations of nouns in German, Dutch, and English.

Keywords: grammatical gender, gender perception, human adjective collocations, inanimate nouns, German, Dutch, English.

1. Introduction

In this pilot study we combine two independent lines of research on grammatical gender. On the one hand, there is a growing interest in the grammatical gender systems of the so-called ‘Germanic sandwich’ comprising German, Dutch and English, which have retained grammatical gender distinctions to varying degrees in the course of their development (see Audring 2006). On the other hand, there is a lot of interest in whether the grammatical gender of inanimate nouns can affect whether they are perceived as more feminine, masculine or gender neutral (see for example Mickan et al. 2014; Vigliocco et al. 2005; Boroditsky et al. 2003; Cubelli et al. 2011; Boutonnet et al. 2012; Segel and Boroditsky 2011; Sera et al. 1994; Haertlé 2017).

The comparison of English, German, and Dutch has a well-established tradition in Dutch linguistics with a starting point in 1956 when van Haeringen’s book on comparative linguistics, *Nederlands tussen Duits en Engels* (‘Dutch between German and English’) was published. Van Haeringen (1956) observed that Dutch holds the middle position between German and English. Audring (2006) points out that the gender system of the Germanic languages originally had three values: masculine, feminine and neuter, but that in the course of their development some of the languages have lost some of their gender markers. Now German, Dutch and English represent three stages in this development: while German has retained the original three-gender system, contemporary Standard Dutch no longer distinguishes between masculine and feminine nouns and English has lost the nominal gender distinctions entirely (Audring 2006; also see De Vogelaer et al. 2020).

Independently, Boroditsky et al. (2003) and later numerous studies (Mickan et al. 2014; Vigliocco et al. 2005; Boroditsky et al. 2003; Cubelli et al. 2011; Boutonnet et al. 2012; Segel and Boroditsky 2011; Sera et al. 1994; Haertlé 2017) showed that differences in the grammatical gender coding of nouns affect the speaker’s mental representations of the objects to which they refer. More specifically, inanimate nouns which are grammaticalised as masculine or feminine in grammatical gender languages are more likely to trigger stereotypical masculine or feminine associations than the corresponding nouns in English which are not morphologically marked for grammatical gender (cf. Mickan et al. 2014¹). A modified view

---

¹ For failures to replicate, see Mickan et al. 2014. However, as the authors admit, they were not able to properly replicate Boroditsky et al. 2003, because the procedures used in their study were not described in enough detail.

was proposed by Chłopek (2013), who also studied the impact of the grammatical gender of inanimate nouns on how they are conceptualised in the minds of German-English-Polish multilingual speakers. The author suggested that the gender perception of inanimate objects is not only affected by their grammatical gender, but also by the stereotypical associations triggered by such objects.

We contribute to this debate by testing gender associations of adjectival human collocations of inanimate nouns in German (a grammatical gender language), Dutch (a language with a combination of grammatical gender and natural gender) and English (a natural gender language) using the online collocater Word Sketch (an innovative NLP tool operating on large-scale corpora; Kilgarriff et al. 2014). We hypothesise that human adjective collocations of inanimate nouns can reveal whether native speakers (language users whose first language is German, Dutch or English) conceptualise these nouns as more feminine, masculine or neutral. To test this hypothesis, we created a list of feminine, masculine and neuter nouns in German and their Dutch and English equivalents. German, being the most marked for grammatical gender, served as the point of reference in our comparative study. We balanced the number of inanimate nouns of each gender which are in our opinion² stereotypically associated with masculine features, e.g., *das Auto* ‘a car’, *der Bart* ‘beard’, *die Pfeife* ‘a pipe’, feminine features, e.g., *die Bluse* ‘a blouse’, *der Ring* ‘a ring’, *das Bügeleisen* ‘an iron’ and those which trigger no stereotypical gender associations, e.g., *das Fenster* ‘a window’, *die Lampe* ‘a lamp’ and *der Kugelschreiber* ‘a pen’. We collected human adjective collocations of the selected nouns using the Word Sketch application (available at <http://www.sketchengine.eu>; Kilgarriff et al. 2014). Finally, using an online questionnaire we tested native speakers’ stereotypical associations evoked by these adjective collocations for the classes of nouns being tested.³

Before describing our study in Section 3, we provide relevant background related to the gender systems of German, Dutch and English (Section 2.1) as well as a brief summary of previous literature on the role grammatical gender and stereotypical gender associations of inanimate nouns on their perception by native speakers (Section 2.2). The main findings of our study are summarised in the conclusion in Section 5.

---

² It should be noted that in future research it will be necessary to carry out an additional survey confirming that the stimuli in each condition are stereotypically associated with masculine or feminine gender or are gender neutral. In this pilot study, the selection of stimuli in each condition was based on the subjective evaluation of the authors of this study, which constitutes a limitation.

³ In our online questionnaire entitled ‘Adjective gender associations’ participants were given a list of adjectives. Their task was to decide whether they associated each of the adjectives with a feminine (F), masculine (M) or neutral (N) gender. The survey was anonymous. More information about the methodology that was used is available in Section 3.1.

2. Theoretical background

2.1. The gender systems of German, Dutch and English

In languages with nominal gender distinctions, each noun belongs to a certain gender and this is invariant in the sense that speakers cannot change the gender of a noun by using different gender markers in the same way that they can change the grammatical number of a noun by marking it with either singular or plural morphology. German, with three genders (masculine, feminine and neuter), is classified by Gygax et al. (2019), as a grammatical gender language. In German, gender is an inherent category of a noun (cf. Duden 2016; Eisenberg 2006). Dutch is classified by Gygax et al. (2019) as a language with a combination of grammatical gender and natural gender because human nouns in Dutch have no formal distinction between masculine and feminine forms, but inanimate nouns are morphologically marked for two genders: common and neuter. Common gender is a conflation of former masculine and feminine gender dating back to the seventeenth century (Geerts 192–210). Whereas Standard Dutch does not distinguish between feminine and masculine nouns (cf. *de man* ‘man’, *de vrouw* ‘woman’), this distinction is still preserved in several Eastern and Southern Dutch dialects and features prominently in Flemish. English is classified by Gygax et al. (2019) as a natural gender language as it no longer has a nominal gender, but it does have gender distinctions in pronouns (cf. Corbett 1991).

All genders in German (masculine, feminine and neuter) are formally expressed mainly by determiners, e.g., by the definite article (*der, die, das*). Gender assignment to the majority of Dutch nouns does not follow any formal or semantic criteria, but is arbitrary (see Kraaikamp 2017 for an overview). In Dutch, only two articles (*de, het*) mark the gender of the nouns. *De* used with masculine and feminine nouns often leaves the gender distinction ambiguous. For example, *de zon* ‘the sun’ and *de maan* ‘the moon’ are feminine, but they are preferably used as masculine and referred to by means of the pronoun *hij* ‘he’. Interestingly, as pointed out in Kraaikamp (2017), common and masculine pronouns are used with referents with a high degree of individuation (concrete objects), while neuter pronouns are used with referents with a low degree of individuation (materials and liquids). In English, the articles (*a/an, the*) do not indicate the gender of a noun; the gender is usually expressed via pronouns (*he, she, it; his, her, its*).

In the next sections, we will focus on how this varying degree of grammaticalisation of grammatical gender in German, Dutch and English can contribute to a better understanding of the interaction between grammatical gender and stereotypical gender-related associations of inanimate nouns.

2.2. Grammatical gender of inanimate nouns and their mental representations

It has been claimed by various scholars that the structure of one's first language may shape a person's thoughts. In 1956, Whorf argued that it was so influential that it caused speakers of different languages to perceive the world differently.

Several studies have attempted to find out how the differences in grammatical gender coding of nouns affect the speakers' mental representations of objects to which they refer. For instance, Jakobson (1966) recalls some of the early research on this issue in which participants were told to personify days of the week (237). They showed a strong tendency to choose the gender of the personifications which could be compatible with the grammatical gender of the days' names (the participants personified Monday marked for masculine gender as a male and Wednesday marked for feminine gender as a female). Konishi on the other hand examined speakers' assessments of nouns in terms of potency, a quality strongly associated with being masculine. Grammatically masculine nouns obtained significantly higher ratings than feminine nouns, both in German and Spanish.

In this vein, Boroditsky et al. (2003) conducted a series of experiments to provide further evidence that the grammatical gender of inanimate nouns can influence their mental representations. They focused on the effects observed in linguistic and non-linguistic tasks performed in a foreign language. Their research question was whether the mental representations of objects were shaped primarily by one's L1 (first language). If so, this would mean that associations stemming from grammatical gender marking are active regardless of the linguistic nature of the thought processes operating at a given moment.

In the first two experiments, Boroditsky et al. (2003) investigated Spanish and German speakers performing linguistic tasks in English. All of the items had names with opposite grammatical genders in Spanish and German. In one experiment, the participants were taught proper names assigned to 24 inanimate objects. Later, they were asked to recall those names in a memory test. The subjects performed well in the trials where the name was compatible with the grammatical gender of the corresponding noun in their native tongue. When the name was incompatible, their performance was significantly worse. In the second experiment, the researchers had their participants describe a list of objects with the first adjectives that came into their minds. Feminine item names were consistently described with feminine adjectives and masculine item names were described with adjectives that were masculine in the subjects' native languages. Both experiments showed that in a linguistic task, even when one uses a foreign language, the grammatical gender of nouns in their native language influences the speakers' perception of the objects to which the nouns refer. These results were later confirmed in a series of experi-

ments conducted mainly for Romance languages. Vigliocco et al. (2005) report the results of two experiments in which they tested whether the grammatical gender of Italian nouns referring to animals and tools affects the conceptual representations of the objects being described. They observed an effect of grammatical gender in Italian but not in English, and only for animals (not for tools). Cubelli et al. (2011) conducted three semantic categorisation experiments in which they examined the impact of grammatical gender on object categorisation in monolingual speakers of English, Italian and Spanish. They observed that Italian and Spanish participants (in contrast to English participants) responded faster to pairs of nouns of the same gender. In their ERP study, Boutonnet et al. (2012) investigated whether grammatical gender modulates the perception and categorisation of everyday objects. They compared Spanish-English bilingual speakers with native speakers of English in a semantic categorisation task with triplets of pictures. The results of their study showed the expected semantic priming effect in both groups of participants, but they additionally report a negative modulation by gender inconsistency only in Spanish-English bilingual speakers. These results provide evidence for linguistic relativity effects. Segel and Boroditsky (2011) analysed works of art in the ARTstor database (a digital art library containing over a million images) and they showed a clear correlation between grammatical gender encoding in a given language and the way artists personified gender in art. Grammatical gender predicted personified gender in 78% of the cases. Sera et al. (1994) compared the assignment of gender to masculine and feminine objects (classified according to the grammatical gender of Spanish nouns) by English and Spanish children and adults. They provide evidence that speakers of Spanish began to classify objects according to grammatical gender in the second grade of school, unlike speakers of English. Haertlé (2017) reports the results of a study on gender categorisation of nouns depending on their grammatical gender in Polish and French, showing that grammatical gender may cue people objects as masculine or feminine.

A slightly different conclusion was reached by Chłopek (2013), whose study is about Polish-English multilinguals. Chłopek's (2013) study is discussed in more detail in the next section.

2.3. Gender system, conceptual system and gender associations of inanimate nouns

Chłopek (2013) investigated the relation between the language system and the conceptual system. More precisely, her study addressed the question of whether a conceptual transfer related to the perceived gender of objects is possible. In order to answer this question, Chłopek (2013) conducted an experiment with 80 Polish native speakers. In addition to having L1 Polish and L2 German, all the participants also had L3 English competence. The participants were presented with seven

different objects (whose gender was different in Polish and German) and were asked to finish the incomplete drawings of those objects and to give the English name for each of them. The experiment was conducted in English in order to activate the participants' L3 and immediately after a German class in order to activate their L2 and at the same time to decrease the possible influence of the L1 gender on the participants' answers. The results of the study confirmed that the conceptual system is determined by a speaker's L1 and that L1 categories are also activated when another language (here: L3 English) is used. Furthermore, Chłopek's (2013) study showed that what is also relevant for the conceptual system are associations. For example, two objects ('tower' and 'bone') were perceived in accordance not with the feminine gender of the Polish counterparts of these objects (cf. *wieża*-F and *kość*-F) but seemingly with the masculine German gender of such objects (cf. *Turm*-M and *Knochen*-M). The author suggested that the gender perception in these two cases might have to do with specific associations triggered by the objects in question: the tower was associated with medieval warriors (masculine in Polish) and the bone was associated with a dog (masculine in Polish). This shows that further studies on gender perception are needed. In particular, more research is needed to test whether there is an interaction between the grammatical gender of inanimate nouns and their gender-related stereotypical associations. The study reported below set out to address this issue using innovative NLP tools operating on large-scale corpora. More specifically, we applied a Word Sketch collocator (Kilgarriff et al. 2014) to collect human adjective collocations of masculine, feminine and neuter inanimate nouns in German, Dutch and English to see whether there is a correlation between the grammatical genders of inanimate nouns and the adjective collocations most frequently used to describe those nouns. This methodological trend is quite novel in research on the impact of the grammatical gender of nouns on the stereotypical gender associations of the corresponding adjectives and has already delivered some promising results in the preliminary research of Williams et al. (2021).

3. Methods

3.1. Material, procedures and participants

The goal of our pilot study was to test stereotypical gender associations of adjectival human collocations of inanimate nouns in German (a grammatical gender language), Dutch (a language with a combination of grammatical gender and natural gender) and English (a natural gender language). To achieve this goal we created a list of feminine, masculine and neuter nouns in German and their Dutch and English equivalents (see Appendix 1). We decided to use German as our point of reference since it has the richest gender system. We created a list

of German nouns (15 of each grammatical gender). Within each group of 15 nouns 5 were stereotypically associated with feminine gender, 5 with masculine gender and 5 were not associated (neutral). Next, we created a list of the Dutch and English counterparts of these nouns. In Dutch and English the number of items semantically associated with feminine, masculine gender and neutral was the same as in German. After this, we collected human adjective collocations for all the German, Dutch and English nouns on our list using a Word Sketch application embedded under Sketch Engine available at <http://www.sketchengine.eu>; (Kilgarriff et al. 2014);⁴ see Tables 1, 2 and 3. A collocation is a combination of words that co-occur more often than would be expected by chance. Collocations may differ in strength. The strength of collocations in Word Sketch is expressed by the logDice score. For each of the nouns included in our German, Dutch and English list we searched for adjective collocations and selected only those which could be used to describe humans. The decisive criterion was whether a given adjective could be used in the phrase *a ..... person*. Additionally, we included only those adjective collocations which described permanent qualitative features. Hence, classifying adjectives describing race, nationality, skin or hair colour, as well as those describing temporary traits were not included in our final list of human adjective collocations. Finally, we tested native speakers' gender associations evoked by the adjectives in the test in the form of an online questionnaire. The participants (20 native speakers of German, 20 native speakers of Standard Dutch from the Netherlands and 20 native speakers of British English, all of them university students)⁵ saw an adjective in their native language and were asked to decide if it is stereotypically associated with feminine, masculine or neutral gender.

Our research question was to what degree adjective collocations of inanimate nouns in German, Dutch and English are stereotypically associated with feminine or masculine biological gender depending on the gender systems of the languages being tested, as suggested by Boroditsky et al. (2003), or whether they are influenced by the conceptual semantics of the selected nouns, with some of them being more stereotypically associated with feminine or masculine biological gender. The latter result is expected based on the preliminary observations made by Chłopek (2013).

---

⁴ Sketch Engine is an online multilingual tool for the analysis of text from large language corpora. A Word Sketch application searches for collocations of words and organises them into several grammatical relations.

⁵ The sample size of participants is small because this is a pilot study. Since the results reached statistical significance, it is worth studying this issue on a larger more controlled group of participants.

Grammatical gender	Gender associations	Nouns	Collocations
feminine	feminine	die Bluse	feminin, modisch, schick, schlicht, zart, hübsch, romantisch
feminine	masculine	die Krawatte	schmal, geschmacklos, modisch, hässlich, scheußlich
feminine	neutral	die Dose	verschlossen, leer, durchsichtig, hübsch, formschön
masculine	feminine	der Ring	magisch, eisern, schmal, auffällig, schlicht, dick, wunderschön, wertvoll
masculine	masculine	der Motor	leistungsstark, sparsam, kraftvoll, kräftig, leise, stark
masculine	neutral	der Stuhl	heilig, leer, bequem, wackelig, heiß, hart, kaputt, dünn, gemütlich, riechend, frei, stabil, normal, zerbrochen
neuter	feminine	das Tischtuch	schmutzig, dreckig, sauber, edel, hübsch, fein, herkömmlich
neuter	masculine	das Hemd	lässig, schick, verschwitzt, schmutzig, modisch, blutverschmiert, elegant, schlicht, dünn, sauber, dreckig, offen, stylisch, schmal
neuter	neutral	das Bett	bequem, warm, weich, gemütlich, schmal, normal, herkömmlich, sauber, unbequem, kalt

Table 1. Selected examples of adjective-noun collocations in German; table created by the authors

Grammatical gender	Gender associations	Nouns	Collocations
common	feminine	de bloes	chic, dun, nat, mooi, elegant, sexy, trendy, stijlvol, hip, leuk, simpel, opvallend, vrouwelijk, eenvoudig, zacht
common	masculine	de stropdas	modieus, stijlvol, slank, lelijk, keurig, hip, elegant, formeel, dun, opvallend, dik, fraai, mooi, stevig, traditioneel, prachtig, gewoon
common	neutral	de doos	leeg, nat, oud, origineel, plat, schattig, kaal, dicht, mooi, chic, zwaar, stijlvol, fraai, blond, mysterieus
common	feminine	de ring	vals, lang, vol, blond, natuurlijk, dun, sexy, dik, perfect, extreem, opvallend, kort, prachtig, zacht, echt, fijn, sterk
common	masculine	de motor	krachtig, zuinig, stil, schoon, zwaar, sterk, lopend, kapot, koud, licht, modern, betrouwbaar, soepel, conventioneel
common	neutral	de stoel	lui, leeg, heilig, gemakkelijk, comfortabel, favoriet, gewoon, stevig, fijn, zacht, ideaal

neuter	feminine	het tafelkleed	chic, vrolijk, mooi, fraai, dik
neuter	masculine	het hemd	bebloed, stijlvol, schoon, net, perfect, simpel, lang, open, mooi
neuter	neutral	het bed	heerlijk, goed, warm, schoon, leeg, ouderlijk, charmant, fijn, vast, romantisch, smal, echt, goed, vreemd, massief, fris, gezellig, hard,

Table 2. Selected examples of adjective-noun collocations in Dutch; table created by the authors

Grammatical gender	Gender associations	Nouns	Collocations
not available (n.a.)	feminine	blouse	gorgeous, lovely, beautiful, perfect, popular, amazing
n.a.	masculine	tie	formal, strong, cool, slim, weak, rare, alive, thin, super, ideal, solid, nice, short, powerful, fantastic
n.a.	neutral	can	great, cool, valuable, ideal, clean, small, proud, popular, big, successful, good, happy
n.a.	feminine	ring	big, bright, lovely, cute, magical, gorgeous, beautiful, stunning, thin, elegant, perfect, nice, fantastic, unique, special, ideal, wonderful, amazing, attractive, dangerous, hot
n.a.	masculine	engine	friendly, powerful, idle, noisy, cold, reliable, warm, loud, hot, smart, sophisticated, silent, clean, impressive, flexible, compliant, heavy, unreliable, cool, good, stationary, superb, popular, rough, intelligent, solid, small, strong, versatile
n.a.	neutral	chair	sturdy, stylish, ideal, perfect, elegant, upright, gorgeous, lovely, solid, beautiful, fabulous, awesome, luxurious, supportive
n.a.	feminine	tablecloth	fancy, pale, gorgeous, beautiful, clean, perfect
n.a.	masculine	shirt	stylish, cool, sexy, perfect, funny, ugly, ideal, gorgeous, fantastic, bright
n.a.	neutral	bed	sturdy, ideal, clean, perfect, nice, big, huge, gorgeous, cold, modern, adorable, large, small, beautiful, cute, awesome, cool, elegant, thin, versatile

Table 3. Selected examples of adjective-noun collocations in English; table created by the authors

3.2. Hypotheses

If it is true that the grammatical gender of inanimate nouns may affect the type of adjectives with which they collocate (based on Boroditsky et al. 2003):

We expect that grammatically feminine and masculine inanimate nouns in German should have more adjective collocations stereotypically associated with feminine and masculine features than their English equivalents, since English inanimate nouns are gender neutral. It is also predicted that grammatically neuter nouns in German should have fewer adjective collocations associated with feminine and masculine gender features than grammatically feminine and masculine nouns.

As far as Dutch is concerned, common gender inanimate nouns (comprising masculine and feminine nouns) should have more adjective collocations stereotypically associated with feminine and masculine genders than neutral associations. By contrast, for neuter nouns, we expect more gender neutral adjective collocations than collocations specifically associated with feminine and masculine gender.

With regard to English, given its lack of grammatical gender, we expect to find more neutral adjective associations than in Dutch and German.

If it is true that stereotypical gender associations of inanimate nouns may affect the type of adjectives with which they collocate (based on Chłopek 2013):

We expect that the stereotypical gender associations of inanimate nouns will affect the proportion of adjective gender associations independently of their grammatical gender within each of the languages being tested: German, Dutch and English.

Finally, if both factors (grammatical gender and stereotypical associations of inanimate nouns with feminine or masculine gender) have an impact on the number of adjective collocations stereotypically associated with a given gender:

We expect an interaction between these factors. More specifically, if the grammatical gender of a given inanimate noun matches its stereotypical gender association, we expect a positive correlation (an enhanced proportion of gender associations of adjective human collocations corresponding to a given grammatical gender). Conversely, if the grammatical gender of a given inanimate noun does not match its stereotypical gender association, we expect a negative correlation (a lower proportion of gender associations of adjective human collocations corresponding to a given grammatical gender).

3.3. Statistical analysis and results

Loglinear analysis using the `loglm` function from MASS Ripley, Venables, Bates et al. package was carried out to determine the significance of the effects of grammatical gender, gender association and cross-linguistic differences between German, English and Dutch. The significance of main effects and interaction effects was estimated using log-likelihood on model comparison. Significance of interaction and main effects were determined by subtracting the effect of interest from a model and comparing this model to the model with all the main and interaction effects. The final model retained the three-way interaction effect (grammatical

gender x gender association x language) ($\chi^2(16) = 46.1308, p < 0.0001$).⁶ This effect is presented graphically in Figure 1. The horizontal axis shows three grammatical genders in German: FEMININE, MASCULINE and NEUTER. The vertical axis shows three types of gender associations for the nouns being tested: FEMININE, MASCULINE and NEUTRAL. Finally, the abbreviated forms FEM, MASC, NEUT correspond to the proportions of gender associations provided by our respondents for the adjective collocations that were tested. Boxes shaded in dark blue indicate statistically significant positive associations ($p < 0.01$), whereas boxes shaded in dark red indicate statistically significant negative associations ($p < 0.01$). The size of the boxes illustrates the proportions of the relevant categories.

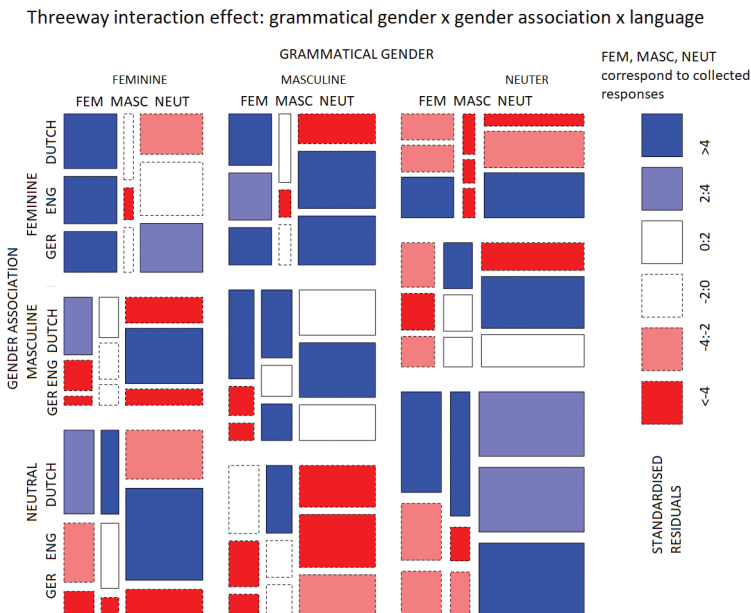

Fig. 1. Three-way interaction effect: grammatical gender x gender association x language; figure created by the authors

⁶ The loglinear analysis presented in this research was carried out on a sample of 16,666 observations in total. Following Field et al. (2012), we used the backward elimination approach and we interpret the model with the highest order effect, which does not result in a significantly poorer fit than the saturated model. The analysis presented in this research began with building the saturated model i.e. the model including all the main and interaction effects of interest. Next, the model without the highest order interaction effect, in the case at hand the three-way interaction between grammatical gender x gender association x language, was built. This model was compared to the saturated model. A log likelihood test on model comparison showed that the model without the three-way interaction is a significantly poorer fit than the saturated model ($\Delta = 46.1308$; $df = 16$; $p < 0.00001$). This means that removing the three-way interaction effect from the model resulted in a worse fit with respect to the data. Accordingly, this means that the model that best fits the data is the one which retains the three-way interaction effect, i.e. the final model presented in this research.

4. Discussion

The discussion of the results is organised by language. For each language, only significant effects are discussed.

In German:

The combination of neuter gender and neutral gender associations gave rise to significantly more adjective collocations being evaluated by our respondents as gender neutral. No significant effects are found for feminine and masculine nouns associated neutrally. This may be taken to indicate that grammatical gender alone plays a significant role only in the case of neuter nouns.

The combination of masculine gender and masculine associations caused significantly more adjective collocations to be evaluated by our respondents as stereotypically associated with masculine gender features. In other words, we observed a positive correlation between grammatical gender and stereotypical gender associations in German. Additionally, there was a negative correlation between masculine grammatical gender and feminine gender associations. This means that the participants significantly avoided feminine-related adjectival associations of masculine nouns stereotypically associated with feminine features. In the case of a mismatch between the feminine grammatical gender and masculine gender associations, participants significantly avoided feminine-related and neutral adjectival associations.

The combination of neuter gender and feminine gender associations of nouns resulted in significantly more feminine and neutral adjectival associations, as well as the avoidance of masculine adjectival associations. This indicates that both neuter grammatical gender and feminine gender associations play a role in gender perception of inanimate nouns.

The combination of masculine gender and feminine gender associations of nouns gave rise to significantly more neuter and feminine adjectival associations. This is a clear effect of stereotypical feminine gender associations, which turned out to influence gender adjectival associations more than masculine grammatical gender.

The combination of feminine gender and feminine gender associations of nouns gave rise to significantly more feminine adjectival associations. This means that there is a positive correlation between grammatical feminine gender and feminine gender associations. It seems that feminine gender associations of nouns have the biggest influence on gender perception of inanimate nouns in German.

In English:

There is no grammatical gender, therefore in this case we have focussed on the significant effects of gender associations of inanimate nouns only.

In the case of neutral, masculine and even feminine-gender associated inanimate nouns, the respondents had significantly more neutral adjectival associations. This suggests that the lack of grammatical gender in English leads to a neutralisation of gender-related associations of inanimate nouns.

However, feminine-gender associated nouns in English also triggered significantly more feminine adjectival associations (but to a slightly lower degree than in German). This suggests that feminine gender associations have more influence on adjectival gender associations than masculine or neutral gender adjectival associations, even in a gender-neutral language. The latter observation receives additional support from the fact that in the case of feminine-associated nouns respondents significantly avoided masculine adjectival associations.

In Standard Dutch:

In the Netherlands there is no formal distinction between masculine and feminine gender. They became conflated into common gender, which in fact is more masculine, as was pointed out in Section 2.1.

Inanimate nouns with common and neuter gender and neutral and masculine associations resulted in a higher proportion of masculine adjectival associations. This corresponds to the fact that common gender nouns are mostly referred to by means of common and masculine pronouns, as was pointed out in Section 2.1. Interestingly, all of the inanimate nouns tested in our study were concrete (had a high degree of individuation). The fact that even neuter nouns gave rise to more masculine adjective associations corresponds nicely with the fact mentioned by Kraaikamp that common and masculine pronouns are used with referents with a high degree of individuation (concrete objects) (see Section 2.1).

By contrast, inanimate nouns with common gender which are stereotypically associated with feminine gender resulted in a higher proportion of feminine adjectival associations. This is less manifested in nouns with neuter grammatical gender stereotypically associated with feminine gender. In this case, our respondents significantly avoided neutral and masculine adjectival associations. Once again, this highlights a special role of feminine gender associations of inanimate nouns.

5. Concluding remarks

Our aim was to examine the impact of grammatical gender and stereotypical gender associations on the perception of inanimate nouns by testing gender associations of their human adjective collocations in German, Dutch and English. We showed that in German inanimate nouns with neuter gender (but not with feminine and masculine gender) and neutral gender associations gave rise to

significantly more gender neutral adjective associations. This suggests that grammatical gender alone is not a decisive factor in affecting stereotypical masculine or feminine gender associations of inanimate nouns.

We have provided novel evidence in favour of the view that in German it is the combination of grammatical gender and stereotypical gender associations that has an impact on stereotypical gender-related adjective associations. More precisely, feminine nouns with feminine gender associations gave rise to significantly more feminine adjectival associations. Similarly, masculine nouns with masculine gender associations gave rise to more masculine adjective associations. However, it should be stressed that feminine gender associations of inanimate nouns seem to play a special role, since even in the case of masculine nouns with feminine gender associations there were significantly more feminine adjectival associations. Altogether, the results for German indicate that it is not grammatical gender alone but the interaction of grammatical gender and stereotypical gender associations of inanimate nouns which makes native speakers of German perceive them as being more feminine or masculine. This is in line with Chłopek's (2013) preliminary observations.

In English, a gender neutral language, inanimate nouns associated with neutral, masculine and even feminine gender caused significantly more neutral adjectival associations. This suggests that the lack of grammatical gender in English leads to a neutralisation of gender-related associations. However, we also observed a special role in English of stereotypical feminine associations of inanimate nouns. More precisely, feminine gender associations have more influence on adjectival gender associations than masculine or gender neutral adjectival associations, even in a gender-neutral language.

In Dutch, we have shown that nouns with common and neuter gender resulted in a higher proportion of masculine adjectival associations. We attribute this to the fact that common gender nouns are mostly referred to by means of the masculine pronoun *hij* in Standard Dutch in the Netherlands. We also show that the lexical semantics of nouns plays a role in the case of neuter nouns in that they seem to be perceived as masculine (as manifested in a significantly higher proportion of masculine adjective associations in the case at hand). We attribute this finding to the observation that the neuter nouns we tested were concrete objects and such nouns are referred to by means of common and masculine pronouns in Standard Dutch (see Kraaikamp 2017). We take this to indicate that common grammatical gender (which in fact is more masculine in Standard Dutch) makes native speakers of Dutch perceive the referents of inanimate common gender nouns as being more masculine. This finding is in line with the observations of Boroditsky et al. (2003). However, interestingly, we also observed a special role in Standard Dutch of stereotypical feminine gender associations of inanimate nouns. More precisely,

we have shown that inanimate nouns with common gender and feminine associations gave rise to a higher proportion of feminine adjectival associations.

What is still to be understood is why the stereotypical perception of Dutch inanimate nouns is more sensitive to their grammatical gender than it seems to be the case in German. Also the special impact of stereotypical feminine gender associations of inanimate nouns on their being perceived as more feminine by native speakers of Dutch, German and English needs a better understanding. Another direction in which to explore the issue would be using our methodology to test adjective gender associations of inanimate nouns in northern and southern varieties of Dutch, since the latter has preserved more gender distinctions than the former. Finally, we want to stress that the results of our pilot study are preliminary, but they point to interesting new research directions which require more future research. In further research, it is necessary to test a bigger sample of participants in a more controlled manner and to collect demographic data from the participants.

Bibliography

- Audring, Jenny. "Pronominal Gender in Spoken Dutch". *Journal of Germanic Linguistics*, vol. 18, no. 2, 2006, pp. 85–116.
- Booij, Geerts. *The Morphology of Dutch*. Oxford University Press, 2002.
- Boroditsky, Lera, et al. "Sex, syntax and semantics". *Language in mind: Advances in the study of language and thought*, edited by Dedre Gentner and Susan Goldin-Meadow. MIT Press, 2003, pp. 61–79.
- Boutonnet, Bastien, et al. "Unconscious effects of grammatical gender during object categorization". *Brain Research*, vol. 1479, 2012, pp. 72–79.
- Chłopek, Zofia. "Sprache und Denken, und der Begriffstransfer: Zur Perzeption des Geschlechts von geschlechtlosen Objekten durch Muttersprachler". *Sprache in Wissenschaft und Unterricht* (= Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Sprachwissenschaft, vol. 2), edited by Edyta Błachut and Adam Gołębiowski. Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe/Neisse Verlag, 2013, pp. 29–43.
- Corbett, Greville. *Gender*. Cambridge University Press, 1991.
- Cubelli, Roberto, et al. "The Effect of Grammatical Gender on Object Categorization". *Journal of Experimental Psychology Learning Memory and Cognition*, vol. 37, no. 2, 2011, pp. 449–460.
- De Vogelaer, Gunther, et al. *Syntactic or semantic gender agreement in Dutch, German and German learner Dutch: A speeded grammaticality judgement task*. De Gruyter, 2020.
- Duden. *Die Grammatik: Unentbehrlich für richtiges Deutsch*. 9th ed., Duden, 2016.
- Eisenberg, Peter. *Grundriss der deutschen Grammatik*, vol. 1: *Das Wort*. 3rd ed., J.B. Metzler, Part of Springer Nature – Springer-Verlag GmbH, 2006.
- Field, Andy, et al. *Discovering statistics using R*. SAGE Publications, 2012.
- Geerts, Guido. *Genus en Geslacht in de Gouden Eeuw: Een bijdrage tot de studie van de nominale klassifikatie en daarmee samenhangende adnominale flexievormen en pronominale verschijnselen in Hollands taalgebruik van de zeventiende eeuw*. Belgisch Interuniversitair Centrum Voor Nederlandistiek, 1966.

- Gygax, Pascal M., et al. "A Language Index of Grammatical Gender dimensions for those interested in the impact of grammatical gender on the way we perceive women and men". *Frontiers in Psychology*, vol. 10, 2019, pp. 1–6.
- Haertlé, Izabella. "Does Grammatical Gender Influence Perception? A Study of Polish and French Speakers". *Psychology of Language and Communication*, vol. 21, no. 1, 2017, pp. 386–407.
- Jakobson, Roman. "On Linguistic Aspects of Translation". *On Translation*, edited by Reuben A. Brower. Oxford University Press, 1966, pp. 232–239.
- Kilgarriff, Adam, et al. "The Sketch Engine: ten years on". *Lexicography*, vol. 1, 2014, pp. 7–36.
- Konishi, Toshi. "The semantics of grammatical gender: A cross-cultural study". *Journal of Psycholinguistic Research*, vol. 22, no. 5, 1993, pp. 519–534.
- Kraaikamp, Margot. *Semantic versus lexical gender: Synchronic and diachronic variation in Germanic gender agreement*. LOT, Utrecht University, 2017.
- Mickan, Anne, et al. "Key is a llave is a Schlüssel: A failure to replicate an experiment from Boroditsky et al. 2003". *Yearbook of the German Cognitive Linguistics Association*, vol. 9, no. 1, 2014, pp. 39–50.
- Ripley, Brian, et al. *MASS: Functions and datasets to support Venables and Ripley. Modern Applied Statistics with S*. Springer-Verlag, 2017.
- Segel, Edward, and Lera Boroditsky. "Grammar in art". *Frontiers in Psychology*, vol. 1, 2011, pp. 1–3.
- Sera, Maria D., et al. "Grammatical and conceptual forces in the attribution of gender by English and Spanish speakers". *Cognitive Development*, vol. 9, no. 3, 1994, pp. 261–292.
- Slobin, Dan I. "From 'thought and language' to 'thinking for speaking'". *Studies in the social and cultural foundations of language*, no. 17: *Rethinking linguistic relativity*, edited by John J. Gumperz and Stephen C. Levinson. Cambridge University Press, 1996, pp. 70–96.
- Van Haeringen, Coenraad Bernardus. *Nederlands tussen Duits en Engels*. Servire, 1956.
- Vigliocco, Gabriella, et al. "Grammatical Gender Effects on Cognition: Implications for Language, in: Learning and Language Use". *Journal of Experimental Psychology: General* 2005, vol. 134, no. 4, 2005, pp. 501–520.
- Whorf, Benjamin Lee. *Language, thought, and reality: selected writings*. Technology Press of Massachusetts Institute of Technology, 1956.
- Williams, Adina, et al. "On the Relationships Between the Grammatical Genders of Inanimate Nouns and Their Co-Occurring Adjectives and Verb". *Transactions of the Association for Computational Linguistics*, vol. 9, 2021, pp. 139–159.

Appendix: German, Dutch and English nouns used in our study

Gender associations	German	Dutch	English
feminine	die Bluse	de bloes	blouse
feminine	die Tasche	de tas	bag
feminine	die Wimper	de wimper	eyelash
feminine	die Halskette	de halsketting	necklace
feminine	die Blume	de bloem	flower
masculine	die Axt	de bijl	axe
masculine	die Pfeife	de pijp	pipe
masculine	die Rüstung	de bepantsering	armour
masculine	die Uniform	de uniform	suit
masculine	die Krawatte	de stropdas	tie
neutral	die Lampe	de lamp	lamp
neutral	die Straße	de straat	street
neutral	die Flasche	de fles	bottle
neutral	die Dose	de doos	can
neutral	die Brücke	de brug	bridge
feminine	der Büstenhalter	de beha	bra
feminine	der Ring	de ring	ring
feminine	der Schleier	de sluier	veil
feminine	der Rock	de rok	skirt
feminine	der Lidstrich, der Eyeliner	de eyeliner	eyeliner
masculine	der Schraubenzieher	de schroevendraaier	screwdriver
masculine	der Bart	de baard	beard
masculine	der Tractor	de tractor	tractor
masculine	der Motor	de motor	engine
masculine	der Hammer	de hamer	hammer
neutral	der Stuhl	de stoel	chair
neutral	der Schuh	de schoen	shoe
neutral	der Zaun	de omheining	carpet
neutral	der Zweig	de tak	branch
neutral	der Berg	de berg	mountain
feminine	das Bügeleisen	het strijkijzer	iron
feminine	das Kopftuch	het hoofdoek	headscarf
feminine	das Armband	het armbandje	bracelet

feminine	das Tischtuch	het tafelkleed	tablecloth
feminine	das Juwel	het juweel	jewel
masculine	das Rad	het wiel	wheel
masculine	das Hemd	het hemd	shirt
masculine	das Bier	het bier	beer
masculine	das Schwert	het zwaard	sword
masculine	das Flugzeug	het vliegtuig	airplane
neutral	das Haus	het huis	house
neutral	das Bild	het beeld	painting
neutral	das Buch	het boek	book
neutral	das Bett	het bed	bed
neutral	das Auge	het oog	eye

Table 4. Appendix: German, Dutch and English nouns used in the study; table created by the authors

Kaat BUELENS

ORCID: 0000-0002-3067-3295

Uniwersytet Wrocławski

Tellegens dieren in het Poolse bos. De dubbele bodem en het visuele aspect bij Toon Tellegen in Poolse vertaling

Abstract

This paper presents the results of a comparative analysis of two works by Dutch (children's) author Toon Tellegen and their translations into Polish. The article focuses on the cultural context adaptation of the dual address for children and adults in his works on the one hand, the textual and visual cohesion on the other. The analysis will show that, while the translated text favors a foreignization approach, treating the child as a full-fledged reader and allowing the adult to find merit in these stories, too, the visual adaptations lean towards domesticating it for the Polish cultural context.

Keywords: children's literature, translation, cultural context adaptation, domestication, foreignization, illustration, dual address.

1. Inleiding

Want het zou niet lang duren voor ze naast elkaar zouden zitten en elkaar duizend en een dingen zouden vertellen die je toch nooit kon schrijven.

uit: Toon Tellegen, *Bijna iedereen kon omvallen* (89)

Jeugdliteratuur in vertaling is een bijzonder fenomeen. Het betreft immers twee onderdelen van de belletrie die zich doorgaans in de marge bevinden en niet steeds een analyse waardig geacht worden. Wanneer het bovendien gaat over Nederlandstalige jeugdliteratuur in Poolse vertaling – twee eerder kleine taalgebieden, lijkt die status alleen nog maar meer perifeer te worden. Toch is het tegenovergestelde waar, want wanneer we bestuderen hoe een literair werk voor de jonge lezer zich gedraagt wanneer het terecht komt in een nieuwe literaire en

maatschappelijke context, is daaruit veel af te leiden over zowel het bronsysteem waaruit de tekst afkomstig is, als over het doelsysteem waarnaar hij omgezet wordt. Deze theorie van de *cultural context adaptation* vormt de basis voor onderhavig artikel en wordt toegelicht in punt 2, waarna aan de hand hiervan twee werken van Toon Tellegen, *De verjaardag van alle anderen* en *Bijna iedereen kon omvallen*, en hun Poolse vertaling, geanalyseerd worden.

Bron- en doelttekst worden met elkaar vergeleken op twee kenmerken die vaak aan Tellegens kinderboeken worden toegeschreven (punt 3). Enerzijds is er de *double address* in zijn verhalen: zijn dierenverhalen lijken worden uitgegeven voor kinderen, maar de filosofische ondertoon spreekt ook oudere lezers aan. “Van de scheidslijn tussen jeugdboeken en boeken voor volwassenen heeft Tellegen zich nooit iets aangetrokken”, zo schrijft Jos Staal (6). Ook wanneer Tellegen in recensies wordt ingeleid, wordt vaak vermeld dat zowel volwassenen als kinderen zijn werk kunnen smaken: zo schrijft ook de literaire blog *Tzum* dat de verhalen “literatuur zonder leeftijd” (Klaver 2021) zijn voor zowel kleuters, pubers, als volwassenen. Bovendien zal blijken dat de *double address* niet alleen slaat op de lezer, maar ook op de (volwassen) voorlezer, en dat de volwassene ook in het schrijf- en publicatieproces nu eenmaal meer te zeggen heeft dan het kind. Het tweede kenmerkende element van Tellegens werk voor kinderen is de samenhang tussen het tekstuele en het visuele aspect, of het gebrek daaraan; de prenten worden in het originele Nederlands sober tussen de tekst ingevoegd, terwijl de dierenverhalen in Poolse vertaling een ander, kleurrijker uiterlijk krijgen. De vraag is dus hoe de Poolse vertalingen van deze twee werken van Tellegen omgaan met de *double address* enerzijds, en de samenhang tussen tekst en beeld anderzijds.

2. *Cultural context adaptation*, de dubbele lezer en het visuele aspect

2.1. Aanpassing aan de culturele context

Een eerste gegeven dat in academische literatuur reeds uitgebreid behandeld is, is dat van de *cultural context adaptation*. Deze overkoepelende term probeert de veelheid aan factoren te beschrijven op basis waarvan beslist moet worden in welke mate een origineel werk kan worden aangepast om naar behoren te functioneren in de doelcultuur (Lathey, “Introduction” 7; naar Klingberg 1986). Hoe dicht de vertaling in inhoud en stijl moet aanleunen bij het origineel, is een bekend punt van discussie. Volgens sommige onderzoekers en vertalers kan een vertaler meer vrijheid nemen om te vermijden dat het kind geconfronteerd wordt met elementen die het toch niet herkent of begrijpt (Szymańska 156). Dit maakt van de jeugdliteratuur in vertaling overigens een bijzonder dankbaar onder-

zoeksobject, omdat zij meer dan andere literaire subsystemen verschillen tussen culturen aan het licht kan brengen (López 42). Shavit (26) haalt twee situaties aan waarbinnen het geoorloofd is aanpassingen door te voeren. Ten eerste kan de opvoeding van het kind aangewend worden als motivatie: de vertaler kan het verhaal zodanig bijwerken dat het overeenstemt met de op dat moment en in die cultuur geldende conventies van wat goed is voor het kind. Ten tweede kan de vertaler adaptaties maken op basis van de bekwaamheid van het kind tot lezen en begrijpen (cf. infra).

Cultural context adaptation stelt dat jonge lezers doorgaans meer moeite hebben met het verwerken van vreemde elementen, zoals buitenlandse eigennamen, toponiemen of andere culturele elementen, niet eigen aan hun vertrouwde cultuur (Pounds 278). Die vreemde elementen kunnen evenwel niet-tekstuele onderdelen zijn: ook het visuele aspect, zoals illustraties of vormgeving, speelt mee en zelfs de verborgen subtekst¹ kan vertaald worden. De vraag rijst dus voor welke van die elementen een inheems equivalent gezocht moet worden en welke onvertaald kunnen blijven. Voor beide benaderingen valt iets te zeggen, zo schrijft Lathey (“Introduction” 7–8): bij het vertalen van zulke cultuurspecifieke termen wordt een beter begrip van de tekst door het kind gegarandeerd. Het kind identificeert zich met de culturele context van het verhaal. Humor, ironie of een eventuele moraal zullen de jonge lezer makkelijker bereiken. Maar, zo nuanceert Lathey (“Introduction” 7–8) verder, kinderen tonen zich doorgaans meer dan volwassenen ontvankelijk voor het onbekende. De aanwezigheid ervan kan hen helpen geboeid te raken door andere culturen en aldus al op vroege leeftijd hun wereldbeeld verdiepen. Deze twee methoden – vertalen met een cultuureigen equivalent versus onbekende realia onvertaald laten – worden in de vakliteratuur respectievelijk *domestication* of *naturalization* en *foreignization* of *estrangement* genoemd (Pounds 278).

Daarnaast is er ook nog de *aurea mediocritas*, in dit geval *cultural mediation*, of (inter)culturele mediatie (Lathey, “The Translator Revealed” 8–10). De vertaler gaat als bemiddelaar op zoek naar een *aurea mediocritas*: door het toevoegen van paratekstuele elementen² zoals een inleiding of voetnoten tracht hij de lezer te helpen bij de receptie. De manier waarop dit gebeurt, is vaak tekenend voor de culturele representatie van de broncultuur in de doelcultuur – soms zelfs letterlijk, wanneer deze representatie tot uiting komt via illustraties in het jeugdboek. Vaak

¹ Volgens het *Algemeen Letterkundig Lexicon* is de subtekst de “diepere, impliciete betekenis of bedoeling die zich verschuilt achter een mededeling of een tekst, maar die door de spreekwoordelijke goede verstaander achterhaald kan worden in de interpretatie ervan”. Zie http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/. Geraadpleegd op 27 april 2017.

² Volgens het *Algemeen Letterkundig Lexicon* is de paratekst “een term ter aanduiding van al wat zich rond een tekst bevindt, d.w.z. alle tekstuele gegevens die de “eigenlijke” tekst aan de lezer als tekst presenteren en die voor hem als drempels, richtingwijzers, valstrikken e.d. kunnen fungeren”. Zie http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/. Geraadpleegd op 7 april 2017.

wordt immers bij deze toevoegingen de nadruk gelegd op het “permanente en inherente anders-zijn” van de broncultuur, wat vervreemding in de hand werkt, zeker bij een jonge lezer (Lathey, “The Translator Revealed” 8–10). Op deze manier kan daarenboven niet enkel over de doelcultuur op zichzelf informatie verkregen worden, maar ook over het beeld van het kind dat deze cultuur uitdraagt. Hoe kijkt een maatschappij naar het kind en de kindertijd? Is het kind voor de vertaler “naïef en onschuldig of verstandig en ervaren” (Oittinen, “No Innocent Act” 41)? Dit ‘kindbeeld’ is allicht vaak een individuele aangelegenheid, maar tot op zekere hoogte ook iets dat “gecollectiviseerd is in de maatschappij” (Oittinen, “No Innocent Act” 42).

2.2. Relatie tussen volwassene en kind

2.2.1. Het geheim van de dubbele lezer. *Dual address*

Jeugdliteratuur vertalen gaat niet louter om het omzetten van een tekst van de ene taal naar de andere, het houdt ook het omzetten van een tekst van het doelpubliek naar een ander in: van de volwassen lezer naar het kind (Shavit 25–26). Een verhaal voor kinderen heeft niet enkel hen als lezer; ook de volwassene leest mee én voor. Deze relatie tussen beide heet de *dual* of ook wel *double address*: het kind is misschien wel de belangrijkste geadresseerde, maar ook de volwassen lezer kan zijn gading vinden in de verhaallijn of als (voor)lezer en verteller (Dymel-Trzebiatowska 196–197, naar Wall 1991).

Literatuur voor jonge kinderen heeft vaker dan die voor oudere lezers een eenvoudige structuur en simpele, alledaagse taal, zowel grammaticaal als lexicaal: er is meer dialoog en concrete actie en er zijn minder descriptieve of introspectieve scènes. Kortom, “het concrete gaat boven het abstracte, onbepaalde of dubbelzinnige, beweging en actie gaan boven traagheid en reflectie, zekerheid boven waarschijnlijkheid” (Rudvin & Orlati 162–163). Toch is ook een verhaal voor de jeugd op zijn eigen manier abstract. Ghesquière (2009) geeft enkele voorbeelden van deze abstractheid: de aangesneden thema’s zijn niet steeds kinderlijk; niet zelden wordt een moraal over vriendschap, familie, liefde of andere algemene onderwerpen “des levens” op een aangepaste manier tot bij het kind gebracht; fantasie en magie worden niet geschuwd; de taal is humoristisch, speels en vrij.

Lathey (“Introduction” 5) wijst op de belangrijke taak die de vertaler heeft: hij moet de “asymetrie in de relatie tussen volwassene en kind”, en de subtielere subteksten, correct opmerken en omzetten, wat de nodige ervaring en voeling met beide werelden vereist. Die asymetrie blijkt niet alleen uit de vertaling, die voornamelijk door volwassen handen gaat. Ook andere fases van het publicatieproces worden vooral bepaald door de volwassene. Kinderen zijn dus afhankelijk van de

voorkeuren van volwassenen, niet alleen bij de productie, maar ook daarna: hoe en wat er gelezen wordt is vaak in grote mate een keuze van de volwassene. Ook dit is een belangrijk aspect van de *dual address* (Oittinen, “No Innocent Act” 36; Ghesquière, “Why Does Children’s Literature Need Translations?” 17).

2.2.2. De kunst van het voorlezen. *Read-aloud ability*

Veel meer dan andere tekstsoorten worden boeken voor jonge kinderen geschreven om luidop gelezen te worden – ook dat is deel van de *dual address*. Ritme, zinsstructuur, interpunctie, stijl en opbouw van de tekst zijn daarbij van groot belang. De voorlezer moet voldoende potentieel in de tekst vinden om door middel van intonatie, toon, tempo, rustpunten en nadruk de toehoorder te blijven boeien (Oittinen, “No Innocent Act” 39). In welke mate een tekst voldoet aan dit geheel van kenmerken kan de *read-aloud ability* van een tekst genoemd worden (Puurtinen 56). Bovendien kunnen zowel kind als volwassene optreden als voorlezer en luisteraar, wat de uitdaging voor de vertaler alleen nog maar groter maakt. Van Coillie (350–351) maakt een onderscheid tussen twee soorten van aanpassingen die kunnen gebeuren in relatie tot de *read-aloud ability* van de tekst: aanpassingen op het structurele en het stilistische niveau. Onder het structurele niveau worden uiteraard tekststructuur en indeling begrepen, maar ook het effect van vormgeving en illustraties. Fonologische, lexicale, syntactische en pragmatische veranderingen behoren tot het stilistische niveau.

2.3. Het visuele aspect vertalen

De hoofdtekst van een jeugd- of kinderboek wordt vaak vergezeld van illustraties. Hierin schuilt opnieuw een uitdaging voor de vertaler: ook dit extra medium heeft immers een impact op de vertaling. Het is belangrijk dat de vertaler er zich van bewust is hoe het tekstuele en visuele element samengaan; de interactie tussen beide is namelijk ingewikkelder dan louter ondersteuning van de tekst door het beeld. Die samenhang kan zich uiten op verschillende manieren, die grofweg kunnen ingedeeld worden in vier categorieën: “descriptief, suggestief (het opwekken van een bepaalde sfeer of stemming), decoratief en expressief” (Oittinen, “On translating picture books” 114, naar Shulevitz 1985). De aard van de illustratie kan een belangrijke rol spelen bij de *domestication* of *foreignization* van de vertaling. Dit gebeurt zowel in de eerder gebruikte betekenis van die termen, i.e. het meer of minder tegemoetkomen aan de doelcultuur, als binnen de tekst zelf: de illustraties vormen een goed geolied geheel, of vervreemden de lezer net van de inhoud van de tekst. In vertalingen van geïllustreerde kinderboeken (prentenboeken, strips of graphic novels buiten beschouwing gelaten) zien we dan ook vaak dat opzettelijke leemtes toch worden opgevuld door de tekst, wat het geheel

zonder twijfel minder rijk maakt (O’Sullivan 113–114). Schwarcz (14–18) heeft het wat betreft het samenspel tussen het tekstuele en visuele aspect over *congruency* en *deviation*. Een illustratie die congrueert met de tekst insinueert in beeld meer dan wat met woorden verteld wordt. Bij een afwijkende illustratie gaat het eerder om een illustrator die inspiratie zoekt bij het tekstuele aspect, maar zich hier niet op vastpint. Doorgaans laat de tweede variant de lezer meer vrijheid om zelf op zoek te gaan naar wat hij waardevol vindt in de tekst.

Wanneer een jeugdboek vertaald wordt, wordt aan illustraties en vormgeving vaak niet geraakt. Soms vinden bepaalde aanpassingen toch plaats, bijvoorbeeld wanneer tekst en beeld zo nauw met elkaar verweven zijn dat de receptie verstoord zal worden wanneer bepaalde elementen onvertaald blijven. Alteraties in het visuele aspect van het jeugdboek kunnen gebeuren op veel verschillende niveaus. Zo kunnen visuele symbolen, zoals gebaren of de symboliek van kleuren, cultuurgebonden zijn. Het kan echter ook gaan om subtielere verschillen die te maken hebben met vorm, dimensie, ruimtelijkheid, belichting, beweging, perspectief, tint, helderheid en zelfs geluid. Ook typologie, compositie en algemene *lay-out* kunnen mee in rekening gebracht worden (Oittinen, “On translating picture books” 112–114).

3. Tellegens dieren verhuizen naar het Poolse bos

3.1. Omschrijving van de werken

Om dit alles aan de praktijk te kunnen toetsen, liggen twee werken van de Nederlandse auteur Toon Tellegen ter analyse voor: *Bijna iedereen kon omvallen* (1993), met illustraties van Anne van Buul, en *De verjaardag van alle anderen* (1998), geïllustreerd door Geerten Ten Bosch. Beide werken bevatten een verzameling van korte dierenverhalen en werden naar het Pools vertaald door Jadwiga Jędryas en uitgegeven bij *Wydawnictwo Dwie Siostry* in Warschau. Respectievelijk verschenen zij onder de titels *Nie każdy umiał się przewrócić* (2013) en *Urodziny prawie wszystkich* (2014). Opvallend is dat de originele afbeeldingen bij beide publicaties plaats hebben gemaakt voor een geheel nieuwe vormgeving, met illustraties door Ewa Stiasny.

De werken van Tellegen in vertaling zijn om verschillende redenen interessant voor een vertaalanalyse. Zoals eerder besproken komt de *dual address* in zijn dierenverhalen duidelijk naar voren. Ook aan de hand van de wel zeer drastische aanpassingen aan de oorspronkelijke illustraties kunnen conclusies getrokken worden over welke manier van *cultural context adaptation* het Poolse doelsysteem hanteert.

3.2. Van een Nederlandse naar een Poolse culturele context

In dit onderdeel wordt besproken hoe de vertaling van *Bijna iedereen kon omvallen* en *De verjaardag van alle anderen* door middel van weglatingen, toevoegingen, aanpassingen, of het gebrek hieraan, gepoogd heeft tegemoet te komen aan de Poolse lezer.

3.2.1. Toevoeging van paratekstuele elementen

De paratekstuele elementen in de originele, Nederlandstalige uitgaven zijn eerder beperkt. Bij *De verjaardag van alle anderen* ontbreekt een inleiding of flaptekst. *Bijna iedereen kon omvallen* beperkt zich tot een flaptekst met een uittreksel uit het boek, een overzicht van de toegekende prijzen en volgende zin: “Voor iedereen vanaf een jaar of tien en (veel) ouder”. Het lijkt wel alsof Tellegen in het Nederlandse taalgebied geen introductie meer nodig heeft.

Aan de Poolse uitgaven daarentegen wordt, naast een tekstfragment, een uitgebreide voorstelling van de auteur en zijn genre toegevoegd. Het is logisch dat Tellegen in vertaling meer inleiding vereist. Toch valt het op dat de flapteksten met name inspelen op elementen die zijn werk in het Poolse doelsysteem legitimiteit kunnen verlenen: de bekendheid ervan in het eigen taalgebied, en de uniciteit van het genre (Czarnecka 13). Verder wordt net als op de originele flaptekst vermeld dat de verhalen geschikt zijn voor zowel volwassenen als kinderen, een onmiskenbaar bestanddeel van Tellegens werk dat werd opgemerkt en uitgespeeld.³

3.2.2. Cultuurspecifieke elementen in de tekst

Doordat het de verhalen van Tellegen ontbreekt aan een specifieke setting, is het aantal cultuurspecifieke elementen in de tekst klein. Zijn verhalen zijn daardoor uniek en toch universeel. Wel zijn er termen te vinden die op het eerste gezicht minder vaak voorkomen in een verhaal voor kinderen. Het gaat voornamelijk om soortnamen van planten en dieren. Enkele voorbeelden: “moerbeiboom” – *drzewo morwowe*; “relmuis” – *popielica*; “ransuil” – *sowa uszata*; “de coelacant,

³ Uit *De verjaardag van alle anderen*: “Absurdalnymi historiami o zwierzętach wykreował oryginalny literacki świat, który urzeka zarówno dzieci, jak i dorosłych”. (“Hij creëerde aan de hand van absurde dierenverhalen een originele literaire wereld die zowel kinderen als volwassenen betovert” [vert. KB]). Uit *Bijna iedereen kon omvallen*: “Dowcipne, melancholijne, filozoficzne, poetyckie, wzruszające – bawią i zachwycają czytelników w każdym wieku. (...) Tellegen wykreował zupełnie nowy gatunek literacki. Stał się niezwykle popularny zarówno wśród dzieci, jak i wśród dorosłych”. („Humoristisch, melancholisch, filosofisch, poëtisch, aangrijpend: lezers van elke leeftijd zullen hiermee lachen en van genieten. (...) Hij creëerde een volledig nieuw literair genre en werd omgekend populair bij zowel kinderen als volwassenen” [vert. KB]).

de ocelot, de scarabee en de opossum” – *latimeria, ara, skarabeusz i ocelot*. Tellegens keuze voor deze minder gekende soorten wordt zonder meer overgenomen met een equivalente Poolse soortnaam. Jędryas ziet er geen graten in de Poolse lezer te verrassen met originele frasen en neologismen als “je verjaardag in de zee gooien” – *wyrzucić urodziny do morza*; “tegen een grasspriet trappen” – *kopnąć źdźbło trawy*; “wegglibberen” – *odpelzać*; “Nog een prettige oertijd dan!” – *W takim razie miłych pryncasów!*; “zo schriftelijk mogelijk leven” – *żyć tak pisemnie, jak tylko się da*; “dankmijwel” – *dziękuję sobie bardzo*. Verder kan de kever probleemloos een liedje blijven tsjirpen en hoeft hij niet te zingen, de zandvlieg wrijft zijn voelsprietten over elkaar en niet zijn handen en de vleugels van de mug kunnen ook in het Pools rood worden van opwinding.

De vertaalster acht het niet nodig haar jonge lezer af te screenen van onbegrijpelijke taal. Een drang om de kinderlijke onschuld te beschermen hebben de verhalen van Tellegen sowieso al niet in zich. Ze raken aan thema’s die in iedere levensfase relevant zijn, en eerder dan te proberen antwoorden te bieden die conform maatschappelijke en sociale conventies zijn, roepen zij vragen op en nodigen de lezer uit tot een gesprek. Dat heeft Tellegen zelf overigens meermaals bevestigd, bijvoorbeeld in Staal (2010, naar Boonstra 2009): “Ik heb ze gewoon geschreven en nooit speciaal voor kinderen. Van wat kinderen leuk vinden, heb ik geen verstand”.

3.3. Tellegens dieren in een Pools jasje

Eén van de meest opvallende verschillen tussen de originele uitgave en de Poolse vertaling is de nieuwe vormgeving. De Poolse versies van *De verjaardag van alle anderen* en *Bijna iedereen kon omvallen* zijn uitgesproken gericht op kleinere kinderen (Kalla 63). Dat is al duidelijk bij een eerste blik op de omslag: de Poolse uitgaven maken gebruik van felle kleuren, een tekening die de volledige kaft in beslag neemt en een titel die wel door een kind gekrabbeld lijkt. De Nederlandstalige uitgaven zijn veel soberder. Een belangrijke kanttekening is wel dat, net zoals bij de toevoeging van paratekstuele elementen, het herwerken van de illustraties vaak ook een persoonlijke keuze van de uitgever is, en dat uit wat volgt natuurlijk niets met zekerheid gesteld kan worden over de Poolse context in zijn geheel.

3.3.1. Abstract en bescheiden – magisch en gedetailleerd

In beide Nederlandstalige uitgaven zijn de prenten zwart-wit. Anne van Buul tekent in een gestileerde, abstracte stijl, met krachtige, zwarte lijnen. Ze volgt de stijl van “oermoeder” Mance Post, die voor menig fan van Toon Tellegen onlosmakelijk verbonden is met zijn dierenverhalen door haar kenmerkende stugge en onrealistische linoleumsneden (Vrooland-Löb 63). De illustraties van Geerten Ten

Bosch zijn werkelijkheidsgetrouwer, maar wijken door hun beweeglijke lijnenwerk en rijkdom aan donkere schaduwen ook af van wat men vaak verstaat onder een klassieke kindertekening. Tekst en beeld zijn in de originele uitgaven niet erg nauw verbonden: de bladspiegel is op iedere pagina identiek en illustraties worden gewoon tussen of onder de tekst ingevoegd. De tekst zou ook op zich prima te lezen zijn, zonder dat de illustraties informatie aanbieden die noodzakelijk is om het verhaal te begrijpen. Ook de vormgeving van beide boeken is bijzonder eenvoudig. Er werd niet gewerkt met fantasielettertypes – hoogstens cursivering – of speciale composities. Bovendien worden Tellegens boeken geïllustreerd door veel verschillende tekenaars of zelfs van nieuwe illustraties voorzien bij een heruitgave, zoals bij enkele verhalen uit *Bijna iedereen kon omvallen*, die eerder al in *NRC Handelsblad* verschenen, vergezeld van prenten van Annemarie van Haeringen. Men maakt het zo de jonge lezer niet erg gemakkelijk: er is een gebrek aan consistentie door deze “heterogene beeldvorming” (Vrooland-Löb 66, 68).

De illustraties in de Poolse uitgave zijn veel prominenter aanwezig. Eerst en vooral zijn er prenten in kleur die bovendien nauw aansluiten bij de inhoud van het verhaal: een orangerode zonsondergang vult het blad wanneer de tor in de steppe dwaalt, een felgele achtergrond wanneer de olifant en de eekhoorn zonnen aan de rivier of een gitzwarte pagina wanneer de inktvis een zwarte verjaardagstaart bakt op de bodem van de oceaan. Soms nemen de prenten twee volledige bladzijden in beslag en vaak wordt tekst bovenop of rondom de illustraties geplaatst. Elementen die in het verhaal door de dieren met de hand geschreven zijn, zoals brieven, uitnodigingen of lijstjes, worden door illustratrice Ewa Stiasny ook echt zo weergegeven: met slordige, kinderlijke drukletters. Haar prenten doen in het algemeen wat feeëriker of magischer aan dan de interpretaties van Anne van Buul of Geerten Ten Bosch, enerzijds door het kleurgebruik, anderzijds ook door meer details en de variatie in de bladspiegel. De Poolse tekeningen staan veel dichterbij de tekst dan de originele lijntekeningen: niet alleen omdat ze letterlijk tussen en met de tekst verweven zijn, maar ook omdat ze vaker één scène of zelfs één zin afbeelden. Dat is niet zo bij de originele prenten, die algemeen gelden voor het hele verhaal waarbij ze horen, bijvoorbeeld omdat ze slechts een personage laten zien. Terugverwijzend naar O’Sullivan (113–114) en Schwarcz (14–18) laten de nieuwe illustraties nog maar weinig aan de verbeelding over. Het doet afbreuk aan net datgene wat de verhalen van Tellegen met name onder volwassenen zo succesvol maakte: hun filosofische aard en het feit dat eenieder tussen de lijnen een boodschap kan vinden die aanspreekt.

3.3.2. De aard van het beestje: het uiterlijk van Tellegens dieren

Een belangrijk verschil betreft het uiterlijk van de dieren. In de originele tekst past de olifant probleemloos door de deur van de mier en kunnen zij zonder fysieke

ongemakken met elkaar dansen. Hun geslacht is niet af te leiden uit tekst noch illustraties en is dus ook niet van belang. Tellegens dieren “vertonen geen bekende dierentrekjes en vallen buiten de wetten van het alledaagse” (Boshouwers 66): hoe zij eruitzien is niet belangrijk, wel hun dromen, gedachten en belevenissen.

De Poolse equivalenten daarentegen vertonen veel explicietere uiterlijke kenmerken. Het opvallendst is de mier, die uitgedost is in roze tenue en op hoge hakjes loopt. Wanneer de eekhoorn en de olifant samen aan tafel zitten, raakt de ene met zijn – of haar – poten de grond niet, terwijl de stoel kreunt onder het gewicht van de andere. Wanneer de tor door de hete steppe loopt, draagt hij een stoere, geruite hoofddoek. De kreeft gaat gekleed in een gestreept maatpak. Niet enkel door hun kleding, maar ook grammaticaal wordt het geslacht van de Poolse dieren onthuld: “Het Pools kent [in tegenstelling tot het Nederlandse tweegerasysteem] een driegerasysteem. Het is niet zo dat het grammaticale geslacht van een dier in het Pools altijd met het natuurlijke geslacht overeenkomt, maar een Poolse spreker wordt door de grammaticale regels gedwongen om een woord, overeenkomstig met zijn grammaticale geslacht, als mannelijk, als vrouwelijk of als neutraal te behandelen” (Kalla 64). De illustraties spelen dus met andere woorden handig in op iets wat grammaticaal gewoon natuurlijker aanvoelt. Bovendien krijgen bepaalde interacties tussen de dieren, zoals bij elkaar op de koffie gaan, een verjaardag vieren of zelfs een emotioneel gesprek, zo een extra lading die in het originele werk niet terug te vinden is, “overeenkomstig het traditionele rollenpatroon dat in de Poolse culturele context sterk aanwezig is” (Kalla 64). Deze poging tot realistischere illustraties brengt “de verhalen van Tellegen jammer genoeg terug tot in hun essentie van dierenverhalen”, terwijl zij veel meer zijn dan dat (Boshouwers 67). Boshouwers gaat verder:

Het is gebleken dat overmatige getekende en verzonden details afbreuk kunnen doen aan de stilte die deze verhalen in zich dragen en de details kunnen de verhalen daardoor reduceren tot niet méér dan komische dierenverhalen. (...) Een al te diepe, realistische weergave zou afbreuk kunnen doen aan het geheel. Het is aan de lezer die ze ter hand neemt om de eventuele dubbele bodem te ontdekken (68).

Brengen we de vier categorieën die de verbinding tussen het tekstuele en visuele aspect van een tekst kunnen beschrijven in herinnering, dan zijn de originele werken wellicht in te delen in het suggestieve, expressieve luik en zijn hun Poolse versies eerder descriptief en decoratief. Men kan dus concluderen dat het herwerkte visuele aspect in de Poolse vertalingen eerder inzet op *domestication* om zo zijn lezer te helpen bij het verwerken van de inhoud.

3.4. Eén tekst, twee lezers. *Dual address* bij Tellegen

Bovendien wordt door deze visuele aanpassingen op structureel niveau meer ingezet op de *read-aloud ability* van de tekst. Immers, door Stiasny’s handge-

schreven fragmenten die dynamischer aandoen dan het eerder statische origineel, wordt het voor de voorlezer eenvoudiger nadrukken te leggen of een verschil te maken in intonatie. De opvallendere illustraties kunnen meer interactie veroorzaken tussen voorlezer en luisteraar: een geloofwaardig handschrift brengt doorgaans vertrouwdheid binnen voor een lezer (Oittinen “On translating picture books” 116).

De verhalen van Tellegen lenen zich goed tot een analyse van de *dual address*, want hoewel zijn werk doorgaans geassocieerd wordt onder jeugdliteratuur, ontbreken er veel elementen die hier normaliter eigen aan zijn. Literatuurcritica en schrijfster Bregje Boonstra verwoordt het als volgt:

Waar de dierenverhalen over gaan is moeilijk vast te stellen, want in het bos gebeurt voornamelijk niets. Men komt elkaar tegen, zit wat in de zon, denkt een gedachte en voert een min of meer samenhangend gesprek. Het leven vloeit traag als stroop, er hoeft nooit iets, er heerst grote tevredenheid en slechts af en toe roeren zich vage verlangens, wil iemand tijdelijk iets anders of even weg, naar hij weet niet precies waar (24).

Tellegens werk zit dus net vol van abstractie, dubbelzinnigheid en traagheid en ontbeert beweging en zekerheid (vgl. 2.2.1). Toch voldoen de verhalen aan andere geldende conventies over de relatie tussen volwassene en kind binnen de jeugdliteratuur. Zo ontbreekt – net als in sprookjes – een kadering in tijd en ruimte en komen er belangwekkende thema’s als angst, tijd, dood, liefde en vriendschap, geluk, en nog veel meer, aan bod. De *dual address*, de symbiotische relatie tussen volwassene en kind als dubbele bestemming, komt dus ook bij de verhalen van Tellegen tot stand.

4. Conclusie

In dit artikel werd geanalyseerd hoe de Poolse vertalingen van twee werken van de Nederlandse auteur Toon Tellegen (*De verjaardag van alle anderen* en *Bijna iedereen kon omvallen*) functioneren in hun nieuwe doelsysteem. Er is hier een discrepantie tussen aanpassingen op het tekstuele en het visuele niveau. Vertaalster Jadwiga Jędryas leunt nauw aan bij de brontekst en kiest waar mogelijk ervoor om de cultuurvreemde elementen uit het origineel te bewaren. Dit getuigt van het feit dat het kind in de Poolse context wel degelijk gezien wordt als volwaardige, bekwame lezer, en dat ook de volwassene mee in rekening wordt gebracht zoals dat in de originele verhalen gebeurt. De enige ingrijpende adaptatie op het tekstuele niveau is het toevoegen van paratekstuele elementen zoals een korte inleiding en biografie van de auteur.

Op visueel vlak komt illustratrice Ewa Stiasny de Poolse jonge lezer dan weer wel tegemoet. Haar illustraties zijn kinderlijker, haar vormgeving en typologie expressiever. Kortom, het visuele en tekstuele gaan in de Poolse uitgaven

veel nauwer samen, wat de dierenverhalen dreigt terug te brengen tot fantasieverhaaltjes in plaats van recht te doen aan de filosofische dubbele bodem die zij hebben. Eventuele leemtes in de tekst die de lezer normaal zelf kan invullen, worden hier al beantwoord in de illustraties, die vaak een scène of gebeurtenis expliciet maken, terwijl de originele illustraties niet zo concreet zijn. Dat gegeven antwoord past dan bovendien goed in de Poolse culturele context; waarvan het bevestigen van het traditionele rollenpatroon een goed voorbeeld is. Het visuele aspect kiest met andere woorden voor *domestication*. Toch zijn er ook voordelen: het maakt de verhalen wellicht toegankelijker voor een jonger publiek en bevordert bovendien de *read-aloud ability*.

Hoewel beide werken van Tellegen zich goed tot een analyse lenen, kunnen enkel op basis van dit artikel geenszins algemeen geldende conclusies getrokken worden. Het zou dan ook goed zijn om andere werken van Tellegen aan eenzelfde analyse te onderwerpen. Verder spelen er bij het vertalen en herwerken van (jeugd) boeken ook nog vaak andere factoren mee (m.b.t. uitgeverijen, rechten, en andere economische of persoonlijke overwegingen, zie Van Coillie & McMartin 15) die hier niet mee in rekening zijn gebracht.

Bibliografie

Primaire literatuur

- Tellegen, Toon. *Bijna iedereen kon omvallen*. Em. Querido Uitgeverij B.V, 1993.
 ---. *De verjaardag van alle anderen*. Em. Querido Uitgeverij B.V, 1998.
 ---. *Nie każdy umiał się przewrócić*, vertaald door Jadwiga Jędryas. Wydawnictwo Dwie Siostry, 2013.
 ---. *Urodziny prawie wszystkich*, vertaald door Jadwiga Jędryas. Wydawnictwo Dwie Siostry, 2014.

Secundaire literatuur

- Boonstra, Bregje. “Een dier denkt wat af”. *Literatuur zonder leeftijd*, vol. 28, 1993, pp. 23–28.
 Boshouwers, Suzan. “Over de zin van zinloze dromen van de eekhoorn: Herinneringen aan inktmet-spatten van juffrouw Kachel en over de diversiteit van de illustraties bij de verhalen van Toon Tellegen”. *Leesgoed*, vol. 2, 2000, pp. 66–69.
 Czarnicka, Bożena. “De Nederlandstalige literatuur in de themanummers van Poolse literaire en algemeen-culturele tijdschriften na 1945”. *Werkwinkel*, vol. 2, no. 1, 2007, pp. 13–41.
 Dymel-Trzebiatowska, Hanna. “Dual or single address? Some reflections on Hans Christian Andersen’s fairy tales in Polish translations”. *Forum for World Literature Studies*, vol. 3, no. 2, 2011, pp. 195–203.
 Ghesquière, Rita. *Jeugdliteratuur in perspectief*. Acco, 2009.
 ---. “Why Does Children’s Literature Need Translations?” *Children’s literature in translation: Challenges and strategies*, geredigeerd door Jan Van Coillie en Walter P. Verschueren. St Jerome, 2006, pp. 19–33.

- Hervey, Sándor G.J. "Ideology and Strategy in Translating Children's Literature". *Forum for Modern Language Studies*, vol. 33, no. 1, 1997, pp. 60–71. <https://doi.org/10.1093/fmls/XXXIII.1.60>.
- Kalla, Irena Barbara. "De mier op hoge hakken: Toon Tellegen en Anne Provoost in Polen". *Literatuur zonder leeftijd*, vol. 81, 2010, pp. 61–77.
- Klaver, Marie-José. "Toon Tellegen: Ze wisten er meer van". (recensie), <https://www.tzum.info/2020/12/recensie-toon-tellegen-ze-wisten-er-meer-van/>. Geraadpleegd 1 juli 2021.
- Klingberg, Göte. *Children's fiction in the hands of the translators*. CWK Gleerup, 1986.
- Lathey, Gillian. "Introduction". *The Translation of Children's Literature: A reader*, geredigeerd door Gillian Lathey. Multilingual Matters, 2006, pp. 1–14.
- . "The Translator Revealed: Didacticism, Cultural Mediation and Visions of the Child Reader in Translators' Prefaces". *Children's literature in translation: Challenges and strategies*, geredigeerd door Walter P. Verschueren en Jan Van Coillie. St Jerome, 2006, pp. 1–18.
- López, Marisa Fernández. "Translation Studies in Contemporary Children's Literature: A Comparison of Intercultural Ideological Factors". *The Translation of Children's Literature: A reader*, geredigeerd door Gillian Lathey. Multilingual Matters, 2006, pp. 41–53.
- Michułka, Dorota, en Ryszard Waksmund. "Polish Literature for Children and Youth in a Comparative Perspective (Selective Problems)". *Interlitteraria*, vol. XIX, no. 1, 2014, pp. 152–156.
- Oittinen, Riitta. "No Innocent Act: On the Ethics of Translating for Children". *Children's literature in translation: Challenges and strategies*, geredigeerd door Jan Van Coillie en Walter P. Verschueren. St Jerome, 2006, pp. 19–33.
- . "On translating picture books". *Perspectives*, vol. 9, no. 2, 2001, pp. 109–125. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2001.9961410>.
- O'Sullivan, Emer. "Translating pictures". *The Translation of Children's Literature: A reader*, geredigeerd door Gillian Lathey. Multilingual Matters, 2006, pp. 113–121.
- Pounds, Gabrina. "'Foreignizing' or 'Domesticating' the Ideology of Parental Control in Translating Stories for Children: Insights from Contrastive Discourse Analysis". *Applied Linguistics*, vol. 32, no. 3, 2011, pp. 277–298. <https://doi.org/10.1093/applin/amq052>.
- Puurtinen, Tiina. "Translating Children's Literature: Theoretical Approaches and Empirical Studies". *The Translation of Children's Literature: A reader*, geredigeerd door Gillian Lathey. Multilingual Matters, 2006, pp. 54–64.
- Rudvin, Mette, en Francesca Orlati. "Dual Readership and Hidden Subtexts in Children's Literature: The Case of Salman Rushdie's 'Haroun and the Sea of Stories'". *Children's literature in translation: Challenges and strategies*, geredigeerd door Jan Van Coillie en Walter P. Verschueren. St Jerome, 2006, pp. 157–184.
- Schwarcz, Joseph H. *Ways of the illustrator: Visual communication in children's literature*. American Library Association, 1982.
- Shavit, Zohar. "Translation of Children's Literature". *The Translation of Children's Literature: A Reader*, geredigeerd door Gillian Lathey. Multilingual Matters, 2006, pp. 25–40.
- Shulevitz, Uri. *Writing with Pictures. How to Write and Illustrate Children's Books*. Watson-Guptill, 1985.
- Staal, Jos. "Toon Tellegen". *Lexicon van de jeugdliteratuur*, vol. 84, 2010, pp. 1–13.
- Szymańska, Izabela. "Wymiary obcości w przekładzie dla dzieci". *Między Oryginałem a Przekładem*, vol. 15, 2009, pp. 155–172.
- Van Coillie, Jan. "'Oh, how hard it is to play the translator's game': Translating Orality in the Grimms' 'Rumpelstiltskin'". *Marvels & Tales; Detroit*, vol. 28, no. 2, 2014, pp. 346–365, 437.
- Van Coillie, Jan, en Jack McMartin. *Children's Literature in Translation: Texts and Contexts*. Leuven University Press, 2020.
- Vrooland-Löb, Truusje. "Eenheid of verscheidenheid? De tekenaars van Toon Tellegen". *Literatuur zonder leeftijd*, vol. 30, 1994, pp. 59–68.
- Wall, Barbara. *The Narrator's Voice: The Dilemma of Children's Fiction*. Macmillan, 1991.

Recensieartikelen

Magdalena WOLF

ORCID: 0000-0003-2782-5507

Uniwersytet Wrocławski

The devil in the human form and related matters: A handful of remarks

Abstract

The aim of the article is to present the book by Małgorzata Dowłaszewicz *Diabeł w legendzie. Wyobrażenie diabła antropomorficznego w średniowiecznej literaturze niderlandzkiej*, published in 2020. The researcher analyzed the anthropomorphic devil figure on the basis of two collections of exemplars and legends *Gulden legende* and *Der Byen Boeck*, translated into Middle Dutch from Latin. The research results were presented in the broad context of medieval Dutch literature.

Keywords: devil, anthropomorphic, Middle Ages, Dutch literature.

The figure of the devil has held sway over the imaginations of people in Christian culture for centuries. Philosophers, thinkers, clergymen, writers and artists have explored the evil one's origin and nature in a panoply of texts. The devil has also proven interesting to contemporary scholars, who have sought to capture and report the entire complex history of the devil. Seminal studies in this field include Maximilian Rudwin's *The Devil in Legend and Literature* (1931),¹ the opulent body of research of Jeffrey Burton Russell, in particular his tetralogy devoted to the devil and the notion of evil from antiquity to the modern age, and Philip C. Almond's far more recent study *The Devil: A New Biography* (2014), boasting an extensive bibliography. Such sweeping syntheses, which attempt to produce a comprehensive account of the issue, tend to be rather cursory and pass over multiple interesting details. For this reason, some researchers choose to focus on investigating more narrowly circumscribed topics, examining texts composed

---

¹ Though published originally in 1931, the volume is still widely consulted for its abundant source materials.

within a given period or delving into respective vernacular literatures.² This approach is exemplified, for instance, by *Diabeł w literaturze polskiej* [The Devil in Polish Literature], edited by Tadeusz Błażejowski (1998), Peter Dendle's *Satan Unbound: The Devil in Old English Narrative Literature* (2001) and Nathan Johnstone's *The Devil and Demonism in Early Modern England* (2006). Aligned with this framework, Małgorzata Dowłaszewicz's recently released book, based on her yet-unpublished PhD dissertation, is the only comprehensive study of this kind available in Polish.³

Dowłaszewicz's study aimed to examine the anthropomorphic representations of the devil in legends and exempla translated from Latin into Middle Dutch in the late medieval period (14th–15th centuries) and contained in two collections. One of them was *Gulden legende* [The Golden Legend], Petrus Naghel's translation of *Legenda aurea* by Iacobus de Vorainge, dating to ca 1440. The other was *Der Byen Boeck*, an undated translation of Thomas of Cantimpré's *Bonum universale de apibus*, produced probably in 1451. The third group of the exempla investigated by Dowłaszewicz consisted of two volumes edited by De Vooy: *Middelnederlandse Marialegenden* and *Middelnederlandse stichtelijke exempelen*, which Dowłaszewicz, though appreciative of their value, only treated as comparative resources due to certain editorial flaws. Dowłaszewicz's research comprises a comparatist component involving Middle-Dutch literature from an earlier period (12th–14th centuries), wherein she not only attends to legends and exempla but also considers other literary genres, as well as visual arts. This inclusive perspective is particularly important, because it helps capture motifs which had earlier been present in vernacular Dutch literature or were introduced along with the translations Dowłaszewicz studies (Dowłaszewicz 114).

In her extensive "Introduction", Dowłaszewicz offers a detailed survey of relevant scholarship, characterises her sources and presents her research methods, whereby she explicitly states that her analyses are not informed by theological reasoning or purposes. She clarifies her terminology and lucidly defines notions such as 'art', 'literature', 'exemplum' and 'legend', highlighting the connections between the latter two and oral tradition. She lists the synonyms she is going to

² Writings concerning the devil are multiple and often compendious. Hundreds of studies on the subject have been contributed to scholarship across disciplines, such as theology, religion studies, history of literature and culture and visual arts.

³ Some of the previous studies include short depictions of the anthropomorphic devil (e.g. in Rudwin's chapter on "Form of the Fiend"). They are usually very general or associated with one or another distinctive model of imagery, such as, for example, in medieval drama discussed by Andrzej Dąbrówka in *Teatr i sacrum w średniowieczu* [The Theatre and the Sacred in the Middle Ages] and by other authors Dowłaszewicz cites. In Polish research, the anthropomorphisation of the devil is addressed, albeit in contemporary literature and from a somewhat different perspective, by Tadeusz Błażejowski in "Diabeł uczłowieczony – wersje współczesne" [The Humanised Devil: Contemporary Iterations] (173–186).

use in exploring the figure of the anthropomorphic devil and explains how this differs from an individual possessed by the devil. This is an important distinction, given the research method she adopts. Equally important is her insight, which results from her wide-ranging research including Dutch literary texts and secondary sources:

(...) the anthropomorphisation of the devil should not be understood literally in all cases as the real ‘adoption’ of a physical form, but rather as a projection of consciousness. Although in some texts the devil that assumed the human physique became a real protagonist of the story, in many other ones (...) he was a symbolic expression of an imagined vision externalising and embodying the abstraction of evil (Dowlaszewicz 113).

This definition of the anthropomorphised devil underlies her analyses of legends and exempla.

The number of examples of the appearance of the devil in a concrete (literal, imagined or implied) form determines the division of the work into three major chapters and their sequence: “Diabeł jako czarny człowiek” [The Devil as a Black Man], “Diabeł jako piękna kobieta” [The Devil as a Beautiful Woman] and “Diabeł jako twórca idealny” [The Devil as a Perfect Maker]. Each of the chapters follows the same structural pattern, consisting of an introduction to its central issues which discusses social, cultural and philosophical factors complementing the following analyses of individual exempla and legends. Notably the discussion covers all the source material Dowlaszewicz identified in her textual corpus. Besides examining the relevant literary motifs and effects of respective anthropomorphisations (e.g. the devil as a woman) on narrative logic and the didactic function, the investigation often delves into language-related issues. Each chapter concludes with the discussion of the reception of earlier representations encountered in Dutch literature.

While the titles of the two first chapters are rather straightforward and directly point to their thematic concerns, the third of them – “The Devil as a Perfect Maker” – sounds somewhat more enigmatic. To explain, Dowlaszewicz’s central question at this point is whether the devil is capable of assuming a perfect form, rather than whether he can produce an outstanding work. In the common belief, if the devil takes a corporeal, especially human, shape, he should always display one or another physical defect that makes him recognisable for what he is. However, the sources studied by Dowlaszewicz belie this conviction. The devil attempts to be more effective by adopting the form of a prophet, a saint, a clergyman, a teacher or a child, that is, a person who inspires public trust and, as Dowlaszewicz shows, exhibits no features which would facilitate his identification. In taking on the likeness of a less than pretty woman or a plain-looking man, the devil seeks to avoid standing out from the crowd. Contained in the section “The Medieval Ideal of Beauty”, philosophical reflections on beauty/ugliness and good/evil, concepts

which have been discussed by, among other scholars, Umberto Eco⁴ and which affected representations of the devil, vividly exemplify Dowłaszewicz's approach to her subject (Dowłaszewicz 72).

The methodology involving portraying a possibly comprehensive background against which to analyse the anthropomorphisation of the devil is used consistently throughout the book. The first chapter, devoted to the devil as a black man,⁵ contains information on the presence of people of colour (including individuals of Arabic and Jewish origin) in Europe in general and in the Netherlands in particular, as well as more detailed insights. For example, Dowłaszewicz linguistically analyses the ways in which the terms 'Moor' and 'Ethiop' were applied, the social prejudice against people of colour and the symbolism of black and white – dirt and purity – conveying the abstract notions of evil and good. Medieval visionary literature⁶ applies this colour imagery in an analogous manner in order to express the moral status of the souls of the inhabitants of the spirit world – saints and demons. This does not come as a surprise since visionary literature shares parenetic aims and medieval sensibility with exempla and legends. Elsewhere in her study, Dowłaszewicz refers to smell, which also functions as an indication of goodness (pleasant smells associated with holiness) or wickedness (stench attributed to the devil) (Dowłaszewicz 99–100).⁷ Important as they are, such considerations are too multiple to be all listed here. Still, attention is due to the figure of the devil in drama. Given the characteristics of theatrical performances, the devil tended to serve as a vehicle of the comic and the grotesque, which, as Dowłaszewicz explicitly points out, diverged from the traditional image of the devil in hagiographic literature and exempla (Dowłaszewicz 10, 90).

The fourth – and last – chapter of the book offers a scrutiny of the ways in which the devil can be recognised by humans. In this respect, the exempla and legends discussed by Dowłaszewicz attribute a special role to Virgin Mary God as an intercessor and protector of people, an aspect explored in a separate subsection. The book is rounded off with "Conclusion", which presents the final insights afforded by the author's broad research.⁸

---

⁴ Dowłaszewicz cites *Historia brzydoty*, the Polish translation of *On Ugliness*, a compendium compiled and edited by Eco (2007).

⁵ One of interesting trivium in this respect is provided by considerations on the interrelatedness of climate and skin colour and comments on the characteristics of white and black people to be found in Vitruvius's *On Architecture* (Vitr. *De arch.* VI, 1, 3–10).

⁶ Visionary literature has been studied by Jacek Sokolski, for example in *Pielgrzymi do piekła i raju: świat średniowiecznych łacińskich wizji eschatologicznych* [Pilgrimages to Hell and Paradise: Medieval Latin Eschatological Visions].

⁷ This is another feature that the characters in the exempla and visionary literature have in common.

⁸ They correspond in an interesting way to Teresa Szostek's findings in her *Exemplum w polskim średniowieczu* [The Polish Medieval Exemplum], which also offers a discussion of the devil figure, though not only in his anthropomorphic form (72–76).

An extensive set of source text, multi-perspectival interpretations of the resources and discussions of respective motifs within a comprehensively conceived context of medieval literature and contemporary scholarship make Dowłaszewicz's book a considerably valuable study. While its language is at places somewhat imperfect, such flaws must not overshadow Dowłaszewicz's erudition and the wealth of her materials, which she navigates with ease and considerable literary-historical competence. Two annexes (amounting to the total of twenty-seven pages) appended to the study deserve a special mention. As supplements to the translations enumerated in the study, they contain the original texts and Dowłaszewicz's own translations of nineteen legends and exempla (or their relevant passages) from Dutch into Polish. The author's translatory strategy clearly indicates that she prioritises fidelity over beauty to give readers access to the purest possible form of the text, unalloyed by the translator's excessive interference.

Małgorzata Dowłaszewicz, *Diabeł w legendzie. Wyobrażenie diabła antropomorficznego w średniowiecznej literaturze niderlandzkiej* [The Devil in Legends: Representations of the Anthropomorphic Devil in Medieval Dutch Literature], Oficyna Wydawnicza ATUT, 2020, ISBN 978-83-7977-476-0, 153 pp.

Bibliography

- Almond, Philip C. *The Devil: A New Biography*. Cornell UP, 2014.
- Błażejowski, Tadeusz. "Diabeł uczłowieczony – wersje współczesne". *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia litteraria Polonica*, vol. 4, 2001, pp. 173–186.
- Błażejowski, Tadeusz, editor. *Diabeł w literaturze polskiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1998.
- Dąbrówka, Andrzej. *Teatr i sacrum w średniowieczu. Religia – cywilizacja – estetyka*. Wydawnictwo FUNNA, 2001.
- Dendle, Peter. *Satan Unbound: The Devil in Old English Narrative Literature*. Toronto UP, 2001.
- Eco, Umberto, editor. *Historia brzydoty*, collective translation. Wydawnictwo REBIS, 2007.
- Johnstone, Nathan. *The Devil and Demonism in Early Modern England*. Cambridge UP, 2006.
- Rudwin, Maximilian. *The Devil in Legend and Literature*. Open Court Publishing Company, 1931.
- Sokolski, Jacek. *Pielgrzymi do piekła i raj: świat średniowiecznych łacińskich wizji eschatologicznych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995.
- Szostek, Teresa. *Exemplum w polskim średniowieczu*. Wydawnictwo IBL, 1997.
- Witruwiusz. *O architekturze ksiąg dziesięć*, transl. by Kazimierz Kumaniecki, with an introduction by Anna Sadurska. Wydawnictwo Prószyński i S-ka, 1999.

Katarzyna WIERCIŃSKA

ORCID: 0000-0001-7341-3138

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Hoe benader je directheid? Het belang van culturele variatie

Abstract

In this contribution we review *Directness and Indirectness Across Cultures* by Karen Grainger and Sara Mills. We believe that this publication will help resolve many theoretical questions and doubts regarding intercultural communication, which is a sensitive matter within the field of extramural Dutch studies. What most NT2 or NVT teachers will probably have to deal with sooner or later is a discussion about Dutch directness. It seems that it has become a notorious stereotype which the students often bring to class.

Keywords: directness, indirectness, cultural variation, intercultural misunderstandings, cultural values, discursive approach.

Een discussie over de Nederlandse directheid: waarschijnlijk krijgen de meeste docenten NT2 of NVT er vroeg of laat mee te maken. Het lijkt alsof dit een berucht stereotype is geworden dat de studenten vaak meebrengen naar de les. Hoe praat je dan over directheid in de context van interculturele communicatie, terwijl je weg wilt blijven van stereotypering? Hoe wijs je je studenten erop dat directheid geen homogeen verschijnsel is en dat ze waarschijnlijk zelf ook direct over kunnen komen voor iemand uit een andere cultuur zonder dat ze zich daarvan bewust zijn? *Directness and Indirectness across Cultures* helpt veel theoretische vragen en twijfels oplossen.

Het boek bestaat uit een inleiding, vijf hoofdstukken en een apart deel met conclusies. Er is een duidelijke indeling in een theoretisch gedeelte en een praktisch gedeelte. In de inleiding wijzen de auteurs op het belang van culturele variatie: “This complexity most clearly shows up when we examine these phenomena across languages and cultures. It is for this reason that our examination of directness and indirectness focuses on both cross- and inter-cultural language

use” (1). Weliswaar is het hoofddoel van de auteurs om bij te dragen aan het theoretische begrip van directheid en indirectheid, maar tegelijk richten ze zich op interculturele communicatie. Een goed begrip van directheid en indirectheid als fenomenen die een culturele en gevarieerde achtergrond hebben, kan volgens de auteurs veel misverstanden in de interculturele communicatie voorkomen: “Directness and indirectness seem to be two of the elements which most often lead to breakdown of communication between members of different linguistic or cultural groups, and lead to judgements of people from a particular culture as being ‘rude’ or ‘distant’” (1).

Het uitgangspunt van het boek is dat interactie niet gebaseerd is op universele principes waar de vroegste beleefdheidstheoretici over schrijven (cf. Brown en Levinson 1978). De auteurs volgen de denkrichting dat culturele variatie in de zin van normen en waarden beïnvloedt hoe sociale interacties eruitzien (cf. Wierzbicka 2003). De auteurs onderzoeken wat de termen ‘directheid’ en ‘indirectheid’ eigenlijk betekenen en kijken welk verband ze met elkaar hebben, alsook met (on)beleefdheid. Aan de hand van voorbeelden die afkomstig zijn uit vooral de Britse en Zimbabwaanse cultuur zoeken zij verbanden tussen cultuur, (in)directheid en (on)beleefdheid. Geïnspireerd door eigen observaties van een van de auteurs, die in haar privéleven vaak contact heeft met Zimbabwaanse migranten, verzamelen ze via rollenspellen een corpus van vergelijkbare interacties waarop ze in een latere fase een discursieve aanpak toepassen. De auteurs hechten er namelijk veel belang aan om hun analyse in een bepaalde context te situeren. Een discursieve aanpak houdt bovendien ook rekening met de culturele achtergrond:

(...) the discursive approach focuses on the way that context, resources and social forces/ ideologies determine the possible meanings and interpretations of politeness. These are the elements which, in fact, determine whether an utterance is considered by interactants to be polite or impolite. Politeness and impoliteness are only those that are judged by interactants to be so, but interactants do not make these judgements in a vacuum (8–9).

In de laatste stap laten ze de rollenspellen becommentariëren door expats uit verschillende landen (o.a. uit Nederland), wat in veel gevallen de aanloop wordt tot een dieper gesprek over de opvattingen over directheid en indirectheid.

Het theoretische gedeelte van het boek bestaat uit Hoofdstuk 2 en 3, die respectievelijk indirectheid en directheid benaderen in theoretisch opzicht. Op basis van reeds bestaand onderzoek nemen de auteurs mogelijke betekenissen van beide concepten door. De besproken benaderingen van indirectheid variëren van indirectheid als niet-letterlijke betekenis en conventionele beleefdheid tot indirectheid als een interactionele prestatie. De bespreking van directheid begint daarentegen met twee basisbenaderingen: directheid als letterlijke betekenis en directheid als *bold-on*-strategie, wat in de benadering van Brown en Levinson neerkomt op directe taalvormen zoals imperatieven. (Zie ook Tsuzuki et al. 2005), die deze vormen interpreteren vanuit het perspectief van positieve en negatieve

beleefdheid.) Hier verwijzen de auteurs naar bepaalde talen waar directheid een positief verschijnsel zou zijn, o.a. naar het Pools (cf. Wierzbicka 2003). De auteurs wijzen ook op ander onderzoek waaruit blijkt dat directheid verbonden kan zijn met waarden die los staan van nationale culturen, zoals bv. professionalisme of mannelijkheid.

De overige drie hoofdstukken zijn het praktische gedeelte van het boek. In Hoofdstuk 4 analyseren de auteurs interacties tussen een musicus van Zimbabwaanse afkomst en de Britse leden van een koor, waar een van de auteurs (Granger) ook een lid van is. De interacties die ze met elkaar hebben, zijn veelvoorkomende zaken uit het dagelijks leven, zoals bijvoorbeeld de vraag of iemand een lift kan geven. Op basis van de geanalyseerde interacties bewijzen de auteurs dat het vaak verwarrend is voor Britten als hun Zimbabwaanse kennissen iets vragen door middel van een vage hint. Zelf hebben ze een voorkeur voor een duidelijke boodschap, maar in een vorm die voldoet aan de voorwaarden van negatieve beleefdheid (dus bv. een vraagvorm gebruiken). Deze ‘communicatiekloof’ schrijven de auteurs toe aan andere waarden die het gedrag van de gesprekspartners sturen. Met deze aanname verzamelen de auteurs verder onderzoeksmateriaal en ontwerpen ze een aantal rollenspelscenario’s die worden gespeeld door hun Britse kennissen. Hoofdstuk 5 richt zich op het ontwerp van de rollenspelsessies en de analyse ervan. De resultaten laten zien dat Britse deelnemers minder vaak *off-record* gingen in vergelijking met wat de auteurs observeerden bij de Zimbabwanen. De vraag is echter in hoeverre deze conclusie representatief is, aangezien er maar vier personen hebben deelgenomen aan de rollenspellen. Hoofdstuk 6 draait om de onderliggende waarden die onze opvattingen over (in)directheid en mogelijke verbanden tussen (in)directheid en (on)beleefdheid kunnen beïnvloeden. De auteurs nodigen een aantal tweetalige expats (o.a. uit Nederland) uit om commentaar te geven op de interacties die ze via de rollenspellen hebben verkregen. Hoewel de opvattingen over wat ‘indirect’ betekent verschillen onder de deelnemers, omschrijven ze de interacties min of meer als ‘typisch Brits’. Zelf geven ze voorkeur aan directheid, maar dat doen ze om verschillende redenen – iets wat de auteurs erg benadrukken. Het hangt ervan af aan welke onderliggende waarde de deelnemers het meeste belang hechten. Net zoals bij de conclusie van de rollenspellen is ook hier de vraag in hoeverre deze conclusies representatief zijn: per land is er namelijk slechts een deelnemer. Toch geven deze conclusies zeker veel inspiratie en denkrichtingen voor een vervolgonderzoek.

Het boek is over het algemeen heel overzichtelijk samengesteld. In de inleiding wordt de lezer stap voor stap begeleid door de structuur en krijgt hij bovendien uitleg over de keuzes die de auteurs hebben gemaakt, bijvoorbeeld met betrekking tot onderzoeksmethodes. De auteurs voegen een waardevolle bijdrage toe aan de beleefdheidsstudies door verschillende methoden te gebruiken om aan hun onderzoeksmateriaal te komen (observatie, rollenspellen, interviews) en door

hun onderzoeksmateriaal te analyseren met een nieuwe aanpak (discursief). Een discursieve aanpak staat de auteurs toe naar (in)directheid te kijken in een bredere context die ook de onderliggende waarden omvat. Het theoretische gedeelte van het boek kan prima dienen als wetenschappelijk naslagwerk, aangezien het naar directheid en indirectheid kijkt vanuit verschillende invalshoeken, inclusief de controverses hieromtrent. Het praktische gedeelte, dat zich grotendeels op dagelijkse interculturele communicatie richt (een groot voordeel!), moedigt ertoe aan om na te denken over onze eigen interculturele contacten. Dat gecombineerd met de toegankelijke stijl maakt deze publicatie ook geschikt voor lessen algemene taalkunde of taalkundige seminars.

Karen Grainger, Sara Mills, *Directness and Indirectness across Cultures*, Palgrave Macmillan, 2016, ISBN 9781137340382, 188 pp.

Bibliografie

- Brown, Penelope, en Stephen C. Levinson. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. 20e druk, Cambridge University Press, 2011 [1978].
- Tsuzuki, Masako, et al. "Selection of Linguistic Forms for Requests and Offers. Comparison between English and Chinese". *Broadening the Horizon of Linguistic Politeness*, geredigeerd door Robin T. Lakoff en Sachiko Ide. John Benjamins Publishing Company, 2005, pp. 283–298.
- Wierzbicka, Anna. *Cross-Cultural Pragmatics. The Semantics of Human Interaction*. 2de druk, Mouton de Gruyter, 2003 [1991].

Bożena CZARNECKA

ORCID: 0000-0002-8901-2061

Uniwersytet Wrocławski

Een schrijver verdwaald in het massamedialand

Abstract

The mass media are a prominent actor in the current debate on literature. In many ways, they contribute to defining its terms and settings, including what is said, whose voice is deemed valid/legitimate, and how it is all done/expressed. The mass media no longer merely mediate; rather, they produce views on and assessments of writers and their work. In his book *De literatuur draait door. De schrijver in het mediatijdperk* (2019), Sander Bax discusses selected cases of the media presence of well-known Dutch authors and their books to offer an insightful and accurate exploration of the ways in which the mass media influence the debate on literature and literature itself.

Keywords: mass media, mediatisation of literature, media convergence, Sander Bax.

De literatuur van de eenentwintigste eeuw blijkt steeds meer beïnvloed door de massamedia¹ en de regels daarvan, die niet helemaal overlappen met de klassieke twintigste-eeuwse (modernistische en autonomistische) opvattingen over literatuur, waarin de nadruk wordt gelegd op eigenschappen als fictionaliteit, opvallend en niet-alledaags taalgebruik of meerduidigheid.² Maar als we literatuur wat breder beschouwen als onderdeel van een communicatief systeem, als specifiek medium dat dient om bepaalde ideeën over te dragen (en erbij te bemiddelen) en als zodanig op een natuurlijke wijze met andere media convergeert, dan hoeft die groeiende invloed van de massamedia op de literatuur in principe niet te verbazen.

Aan dit op zich fascinerende en complexe fenomeen van de mediatisering van de literatuur is het boek *De literatuur draait door*.³ *De schrijver in het media-*

¹ Hieronder vallen radio, tv, dag- en weekbladen, sociale media.

² Er is geen eenduidige en algemeen geldige omschrijving van wat literatuur is. Alle bestaande definities lijken af te hangen van de historische en ideologische contexten waarin ze ontworpen zijn.

³ De hoofdtitel verwijst naar *De wereld draait door*, een van de bekendste Nederlandse TV-praatprogramma's (2005–2020), vaak met schrijvers te gast, waarmee het verband tussen literatuur en massamedia benadrukt wordt. Tegelijk schijnt dit een subtiele (en optimistische?) indicatie te zijn

tijdperk (2019) van Sander Bax⁴ gewijd, door de auteur zelf gekarakteriseerd als “reeks dieptepeilingen in de literaire cultuur van de eenentwintigste eeuw” (317).⁵ Bax’ verkenningen betreffen een cultuur die steeds meer wordt bepaald door mediawetten, wat indirect leidt tot het herformuleren van de sociale functie van de schrijver. De auteur richt zich vooral op de Nederlandstalige literatuur in het tijdperk van de massamedia. Hij onderzoekt hoe die massamedia inwerken op schrijvers en de boeken die zij schrijven, zowel op de inhoud als ook de vorm ervan. Daarnaast probeert Bax erachter te komen hoe het publieke mediadebat over de literatuur verloopt. Hij gaat ervan uit dat dat debat in aanzienlijke mate beïnvloed wordt door *media logics*. Daaronder verstaat hij een aantal “discursieve” wetten, waarmee allerlei “ongeschreven regels” worden bedoeld waaraan iedereen zich moet houden om “succesvol over te komen” (17). Ze zouden ook verantwoordelijk zijn voor drie opmerkelijke ontwikkelingen in de hedendaagse literatuur, vanwege hun invloed op de schrijvers en datgene wat ze schrijven.⁶

De eerste van die drie tendensen betreft het belang van het fenomeen ‘succes’ in de contemporaine literaire mediacultuur. De tweede ontwikkeling wordt door Bax aangeduid als “de fascinatie van de media voor het ‘echte’, het ‘intieme’ en het ‘waargebeurde’” (18), wat tot de groeiende productie van allerlei soorten (semi-)autobiografische teksten en non-fictie genres zou leiden. De derde ontwikkeling slaat op “het spreken over actualiteit en politiek”, wat voortvloeit uit “het gepolariseerde politieke debat” (19) dat gestimuleerd wordt door de media.

Het door Bax uitgevoerde onderzoek is duidelijk geënt op het theoretisch werk van Pierre Bourdieu. Door zijn concept van het culturele veld toe te passen kan hij de sociale dimensie van de recente literatuurprocessen beter naar voren laten komen. Het literaire en het mediaveld, nog niet zo lang geleden in principe aparte systemen van relaties en instituties, met eigen regels, raken tegenwoordig

---

over de toekomst van de literatuur die ondanks alles blijft voortbestaan, maar – niet uitgesloten – onder een andere gedaante die we nog niet (kunnen) kennen.

⁴ Sander Bax (1977) is verbonden aan de Universiteit van Tilburg, waar hij werkt als universitair hoofddocent cultuurgeschiedenis, literatuurwetenschap en vakdidactiek Nederlands. Met de problematiek van de wisselwerking tussen literatuur en media ging hij zich bezighouden mede dankzij zijn onderzoek naar “het mediafenomeen Harry Mulisch” (Ruyters 2019), wat in het boek *De Mulisch mythe. Harry Mulisch: schrijver, intellectueel, icoon* (2015) resulteerde.

⁵ Citaten in de tekst, tenzij anders vermeld, zijn ontleend aan het boek *De literatuur draait door*.

⁶ In de mediawetenschappen wordt *media logic* algemeen omschreven als “de organisatorische, technologische en esthetische determinanten van de manier waarop verschillende media functioneren, inclusief formele en informele regels” (Loisen & Joye 418). Benadrukt wordt dat diverse media hun eigen specifieke *logics* hebben, maar tegelijk dat er ook een paar eigenschappen zijn die ze met elkaar delen: “McQuail (2010, p. 563) spreekt over (vormelijke en inhoudelijke) elementen zoals personaliseren, sensatie, conflict, drama en hoog tempo als componenten die een brede aantrekkingskracht hebben en dus de aandacht van het publiek bevorderen” (Loisen & Joye 418). Min of meer komt dit overeen met de mediawetten die volgens Bax van invloed zijn op literatuur.

steeds meer met elkaar vervlochten. Het feit dat de productie, promotie of receptie van literatuur steeds vaker buiten het traditionele literaire veld gebeurt, en wel binnen het mediaveld, kan daar een bewijs voor zijn.

De literatuur draait door is gekenmerkt door de driedelige opbouw. Het boek opent met een theoretische expositie van het hoofdonderwerp (“De literatuur draait door”, 13–58) waar Bax precies uitlegt wat hij met zijn onderzoek beoogt. De doorwerking van het thema gebeurt in drie daaropvolgende delen waarvan elk gewijd is aan een van drie bovengenoemde discursieve regels. Het slotdeel (“De literatuur draait door (reprise)”, 297–324) bevat enkele recapitulaties en conclusies over de status van de “gemediatiseerde” literatuur en schrijver als mediafiguur in de eerste twee decennia van de eenentwintigste eeuw. Verder is het boek voorzien van een omvangrijke noten- en literatuurlijst alsook een namenregister.

De al genoemde discursieve regels zijn als het ware assen waar Bax’ verhaal over literatuur in het massamediatijdperk om draait. Ze worden rijkelijk geïllustreerd met bekende literaire werken die verduidelijken hoe die regels in de literaire praktijk worden toegepast.⁷ In Deel 1 (“De schrijver en het succes”, 61–132) staat het behalen van literair succes centraal, wat te herleiden is tot literatuur schrijven die goed verkoopt en in de smaak valt bij het doorsnee publiek.⁸ Dat wordt gemeten door hoge verkoopcijfers, erkende literaire prijzen of vertalingen in vreemde talen. Voorbeelden voor literair succes die in dit boekdeel nader worden besproken, zijn de bestsellers *Terug naar de kust* (2003) van Saskia Noort, *Komt een vrouw bij de dokter* (2003) van Kluun en *Het diner* (2013) van Herman Koch.

In Deel 2 (“Het privéleven van de schrijver”, 133–209) wordt uitgeplozen waar de groeiende neiging onder schrijvers om over het persoonlijke leven te schrijven, mogelijk vandaan komt. Deze trend gaat vergezeld met o.a. een “verlangen naar de authentieke en intieme verhalen van celebritieschrijvers” (198) dat onder de lezers waargenomen wordt. Dat zou volgens Bax (onder zeker voorbehoud) een aanvaardbare verklaring kunnen zijn voor het groeiend aantal literaire werken met verwerkte autobiografische gegevens. Zijn bevindingen in dit deel worden gebaseerd op analyses van boeken als *Logboek van een onbarmhartig jaar* (2011) van Connie Palmen, *Bad Boy* (2013) van Abdelkader Benali, *De vrouw die de honden eten gaf* (2014) van Kristien Hemmerechts, *Brieven uit Genua* (2016) van Leonard Pfeijffer en *Tonio. Een requiemroman* (2011) van A.F.Th. van der Heijden. Vooral het laatstgenoemde boek zou volgens Bax de

---

⁷ Wat de selectie van teksten betreft, valt het op dat de literaire productie uit de periode 2011–2016 sterk oververtegenwoordigd is, hoewel het boek de wisselwerking tussen literatuur en media-cultuur in een langere periode (grofweg twee decennia) behandelt.

⁸ Dergelijk succes wordt onder meer gegarandeerd door overname van motieven of verhaal-technieken en – strategieën, typisch voor de genres die vroeger tot lage literatuur gerekend werden.

gespannen verhouding tussen fictie en werkelijkheid⁹ goed weergeven, wat zich onder meer uit in het toelaten van twee tegengestelde leeswijzen, de fictionele en realistische. Andere interessante onderwerpen die hier aan bod komen, zijn de relatie tussen literatuur en roddel (definitie van roddelen, roddel als communicatievorm, 188–189) of het fenomeen van paparazzi (198).

Deel 3 (“De schrijver en de politiek”, 211–296) gaat over engagement en literair populisme. Een schrijver die zijn mening over bepaalde politieke, economische of morele kwesties publiekelijk wil delen, moet zijn standpunten in het debat scherp, zelfverzekerd en liefst zo controversieel mogelijk formuleren. Want in de massamedia, die toch zo graag antagoniseren, worden “auteurs met uitgesproken en expliciete politieke opvattingen” vanzelfsprekend bevoorrecht op “auteurs die problematiseren en compliceren” (320). Ter illustratie daarvan worden *VSV* (2012) van Leon de Winter en *La Superba* (2013) van Ilja Leonard Pfeijffer geanalyseerd.

Bax’ boek levert overtuigend bewijs dat de massamedia zich al sinds enige tijd niet meer beperken tot slechts literatuur presenteren, maar ook zelf literatuur enigszins mede proberen te ontwerpen of construeren. Het verschijnsel zelf is herkenbaar, maar het is vooral de intensiteit en omvang ervan die de aandacht trekt. Voor vele literatuurlijkhebbers zijn die mediaal geconditioneerde ontwikkelingen verontrustend, zodat ze aan de conditie van de hedendaagse literatuur in de categorieën ‘crisis’ of ‘dood’ gaan denken. Maar Bax constateert troostend dat de literatuur niet zal verdwijnen, want ze is simpelweg aan het evolueren door de stijgende dominantie van de massamediacultuur.

Uit het boek van Bax komt de nieuwe positie van schrijvers in de mediacultuur duidelijk aan het licht: ze moeten diverse strategieën ontwikkelen om vorm te geven aan hun literaire positie in de veranderende omstandigheden. Om succesvol te zijn moeten ze zich vooral als publieke figuur presenteren (de populairste varianten zijn *literary celebrity* of publieke intellectueel; 212). De schrijver die tegenwoordig zijn weg probeert te vinden in het labrynt van de massamedia houdt meer rekening met de verwachtingen van het publiek en doet actiever aan de promotie van zijn werk.

Bax merkt op dat de verschillen tussen diverse massamedia voor zijn onderzoek niet zo relevant zijn. Volgens hem bestaan er in die media (zonder betekenis, hoog of laag) in principe geen wezenlijke verschillen tussen literaire mediacontent voor doorsnee ontvangers en degene die meer geïnteresseerd zijn in literaire problematiek. Dit is wel een pragmatische aanpak, die het betoog overzichtelijker laat organiseren, zonder in te hoeven gaan op details die typisch zijn voor afzonderlijke media. Maar het is toch jammer dat de auteur zo makkelijk aan die reële

⁹ Een van de cruciale kwesties voor de eenentwintigste-eeuwse literatuur; Bax onderschrijft hier de stelling van Bas Heijne uit zijn essay *Echt zien. Literatuur in het mediatijdperk* en wijst erop dat “de mediacultuur” over het algemeen een probleem heeft met het concept “fictie” (160).

bestaande, media-specifieke verschillen voorbijgaat, want het zou een waardevolle aanvulling zijn geweest voor zijn onderzoek. Het weglaten ervan verarmt het beeld van de literatuur in de massamediacultuur tot op zekere hoogte, vlakkt het af. Je kan je toch niet tot de analyse van het woord/het verbale beperken, als je de invloed van de massamedia analyseert; het beeld en/of het geluid kunnen ook een zekere rol spelen bij hoe de schrijvers en hun boeken bij de mediagebruikers overkomen. Het zou juist interessant zijn om te kijken hoe de schrijvers hun houding en boodschap aanpassen aan een specifiek medium. En hoe deze media, afhankelijk van hun specificiteit, boodschappen over literaire werken en schrijvers differentiëren. Vermoedelijk zou het beeld van de literatuur in tijden van toenemende mediatisering daardoor completer en getrouwer zijn.

Het boek van Bax is wel bedoeld voor lezer met enig cultureel kapitaal, niettemin is het makkelijk te begrijpen door iemand die niet zo veel afweet van de Nederlandse literatuurgeschiedenis of literaire theorieën in het algemeen; want in dit geval vormt het gebrek aan kennis van bijvoorbeeld veldtheorie geen belemmering om Bax' heldere betoog met gemak te kunnen volgen. Het is soepel geschreven, zonder onbegrijpelijk wetenschappelijk jargon dat zou afschrikken. Het verbaast niet dat *De literatuur draait door* positief ontvangen is door lezers en ook veel belangstelling kreeg in de media (als bewijs voor de stelling dat de massamedia zelfreflexief zijn en het graag over zichzelf hebben). Ook uit didactisch perspectief lijkt dit boek een *must have*, een interessante optie waarmee je effectief kan werken in de colleges moderne Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis, alsook literatuurwetenschap aan de universiteiten buiten Nederland en België.

Sander Bax, *De literatuur draait door. De schrijver in het mediatijdperk*, Prometheus, 2019, ISBN 978-90-446-4028-1, 352 pp.

Bibliografie

- Loisen, Jan, en Stijn Joye, m.m.v. Hans Verstraeten. *Communicatie & media. Een inleiding tot communicatiewetenschappen. Onderzoek en theorie*. Acco, 2016.
- Ruyters, Jann. "Interview. Literatuurwetenschapper Sander Bas: Een uitgever zegt sneller u verkoopt wel erg weinig boeken". *De Trouw*, 23 februari 2019. <https://www.trouw.nl/nieuws/literatuurwetenschapper-sander-bax-een-uitgever-zegt-sneller-u-verkoopt-wel-erg-weinig-boeken~b7de7356/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>. Geraadpleegd 20 augustus 2021.

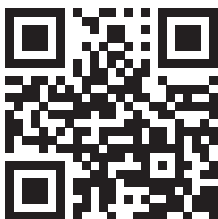

INFORMATIE AAN AUTEURS:

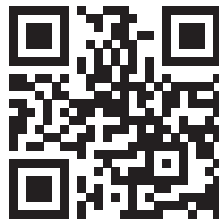
1. Het tijdschrift *Neerlandica Wratislaviensia* is het oudste neerlandistieke wetenschappelijke tijdschrift in heel Midden- en Oost-Europa – gesticht door prof. dr. Norbert Morciniec in de jaren tachtig van de 20^e eeuw. Het tijdschrift publiceert bijdragen over de Nederlandse taal, literatuur en cultuur, als ook over cultuurreceptie en contrastief-vergelijkende studies. Het tijdschrift wordt genoteerd op de *European Reference Index for the Humanities* (ERIH) van de *European Science Foundation*.
2. De bijdragen mogen in het Nederlands, Engels of Duits geschreven zijn.
3. Alleen reproductieklare illustraties kunnen opgenomen worden. Bij de illustraties moeten hun bronnen vermeld worden. De auteurs worden verzocht, tevens informatie over de auteursrechten van de door hen gebruikte illustraties toe te voegen.
4. Het inzenden van een tekst naar de redactie van *Neerlandica Wratislaviensia* door zijn auteur staat gelijk aan de verklaring van de auteur dat hij/zij over de eigendoms- en auteursrechten voor deze tekst beschikt, dat deze tekst vrij is van juridische gebreken en dat hij in zijn geheel of in fragmenten niet eerder was gepubliceerd of ingezonden naar de redactie van een ander tijdschrift; het staat tevens gelijk aan de toestemming om deze tekst zonder tegenbetaling in *Neerlandica Wratislaviensia* te publiceren en hem ook zowel qua tijd als ook qua gebied onbeperkt te laten verspreiden, inclusief verkoop van exemplaren van het tijdschrift en het gratis beschikbaar stellen van archiefexemplaren in het Internet. De teksten worden ingezonden naar het platform van *OJS* (*Open Journal Systems*).
5. Elke auteur ontvangt een exemplaar van *Neerlandica Wratislaviensia* waarin zijn/haar tekst is gepubliceerd.
6. De auteurs gebruiken in hun bijdragen de regels van ‘Stylesheet Neerlandica Wratislaviensia’ (zie <https://wuwr.pl/nwr/for-authors>).

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego sp. z o.o.
pl. Uniwersytecki 15
50-137 Wrocław
uniwersytecka@uwur.com.pl

Wrocław University Press
pl. Uniwersytecki 15
50-137 Wrocław
uniwersytecka@uwur.com.pl

Księgarnia internetowa
Online bookshop
sklep.uwur.com.pl

Strona główna
Website
uwur.com.pl

Facebook
@wydawnictwouwr